

Anyanyelvünk évszázadai

3.

vagn
anteve de
radisumut haza
anda neki elme.
andoa neki merer
haladnee halat
ge feledve

7 ican
can maradha
yellen. Tudvuc
re chudatus floc.
hug ana salutate
iduc. Ez az ysten
Uathee. mert ho
Uetneyne.
uo ho h s

 Apa.
Saulnak / az Pal newe
wul mynth egy diadal
anak tulaydonytot
us Paulus procor
negh nyerth
knak s

m
y
ler

ANYANYELVÜNK ÉVSZÁZADAI 3.

ANYANYELVÜNK ÉVSZÁZADAI

3.

Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által
szervezett 2016. június 10-i nyelvtörténeti konferencia
előadásaiból készült tanulmánykötet

Szerkesztette
BAGYINSZKI SZILVIA
P. KOCSIS RÉKA
SZABÓ GERGELY

ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszék

BUDAPEST

2018

STUDIA IUVENUM CHRONOLINGUISTICA 4.
Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelyének sorozata

Sorozatszerkesztő
SZENTGYÖRGYI RUDOLF

A kiadvány megjelenését az ELTE BTK
Hallgatói Önkormányzata támogatta.

Szerkesztette és tördelte
BAGYINSZKI SZILVIA – P. KOCSIS RÉKA – SZABÓ GERGELY

A tanulmányokat lektorálta
BÁRTH M. JÁNOS, BODÓ CSANÁD, FARKAS TAMÁS, N. FODOR JÁNOS, GRÉCZI-ZSOLDOS
ENIKŐ, HATTYÁR HELGA, HELTAI JÁNOS IMRE, HOFFMANN ISTVÁN, JUHÁSZ
DEZSŐ, KOROMPAY KLÁRA, KRIZSAI FRUZZSINA, LACZKÓ KRISZTINA, PARAPATICS
ANDREA, ROSTÁS ÉDUA, SÁROSI ZSÓFIA, SLÍZ MARIANN, SZABÓ T. ANIKÓ,
SZENTGYÖRGYI RUDOLF, TRUNKI PÉTER, ZELLIGER ERZSÉBET

A borító FIGUS TOMSICS ANITA tervei alapján készült.

Nyomdai kivitelezés: Arany Napsugár Kft. Nyírség Nyomda
Felelős vezető: A Kft. ügyvezetője

Minden jog fenntartva.
© A szerzők és a szerkesztők, 2018

ISSN 2416-3082
ISBN 978-963-284-914-0

Felelős kiadó:
FARKAS TAMÁS, az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszékének vezetője

Tartalom

Tartalom	5
Lectori salutem!	7
Nyelvtörténet	9
BAGYINSZKI SZILVIA: „Ha nincsen fog, nem sirül a nyelv...” – A <i>serül</i> ~ <i>sirül</i> , <i>serít</i> ~ <i>sirít</i> etimológiája és nyelvföldrajza	11
KAPOSI DIÁNA: A palatális illabiális magánhangzók jelölése Sylvester János Újtestamentum-fordításában	25
MOSA DIÁNA: A magyar építészeti szakszókincs jövevényszavainak meghonosodása	39
ZALATNAY LÍDIA: Nyelvhasználati minősítések boszorkányperes iratokban	47
Történeti és szinkrón névtan	55
HANKUSZ ÉVA: Összevető helynévvizsgálatok Szatmár megye területéről....	57
SÁRKÁNY EMŐKE: A tihanyi apátság 1211-es birtokösszeírása mint személynévtörténeti forrás	67
SITKEI DÓRA: A név mint arc.....	73
Szociolingvisztika	85
FEHÉRVÁRI LUCA: A metanyelvi értéktulajdonítás és a sztereotipizálás vizsgálata az eszperantó vonatkozásában	87
FERENCsik MACELL: A kétnyelvűvé válás folyamatáról szlovák–magyar kontextusban	95
MECSER SZILVIA: A moldvai magyar nyelvváltozat és a metalingvisztikai közösség	103
SZARVAS GABRIELLA: Nyelv és identitás összefüggései a magyarországi siket közösségben és a jelnyelv történetében	111
Nyelvészet és oktatás	119
HAVASI ZSUZSANNA: A nyelvkönyvek és a gyorsan változó világ. A Színes magyar nyelvkönyv szövegeinek elavulása	121
KRESZTYANKÓ ANNAMÁRIA: Cigányok nyelvi helyzetét érintő sztereotípiák az iskolában.....	127
SZKLENKA PATRIK: Változó nyelvoktatás: az IKT eszközök térnyerése, a mobilapplikációk oktatási célú felhasználása	145

Lectori salutem!

Köszöntjük a kedves olvasót, aki immár a harmadik tanulmánykötetét tartja a kezében az Eötvös Loránd Tudományegyetem Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által a tanévek végén szervezett konferenciasorozatnak. Örömszolgálatunk, hogy az elhangzott előadások közül 14-et, melyek tanulmányként is elkészültek, ismét nyomtatott kötetben adhatunk közre.

Az előző évekhez képest tovább növekedett a résztvevők száma, így a harmadik konferencián már 25 hallgató mutatta be kutatási eredményeit, akik az ELTE-n kívül a Debreceni Egyetemről, a Miskolci Egyetemről, a Szegedi Tudományegyetemről és az Ungvári Nemzeti Egyetemről érkeztek. A szótörténeti, történeti névtani, nyelvhasználat-történeti, nyelvváltozatokkal és nyelvi érintkezésekkel foglalkozó, valamint szakszókincstörténeti és anyanyelv-pedagógiai tagozatok mellett – újdonságként – poszterszekció is helyet kapott a programban, ezáltal a konferencia tematikájához lazábban kapcsolódó előadások is gazdagították a rendezvényt.

A konferenciasorozat kimondott célja, hogy a hallgatókat tudományos eredményeik megosztására ösztönözze, előadói képességük fejlesztéséhez barátságos közeget biztosítson, és – akár az első – tudományos publikációjuk közlését elősegítse. Az előadók között szerepeltek alap- és mesterszakos, valamint az osztatlan tanárképzésben részt vevő hallgatók, így hallhattunk olyan előadásokat, melyek alapját egy jól sikerült szemináriumi dolgozat adta, megismerhettünk készülő szakdolgozatokat, továbbá néhány átfogóbb kutatás egy-egy kisebb szegmensét bemutató összefoglalókat is.

Köszönettel tartozunk a hallgatók munkáját támogató és figyelemmel kísérő oktatóknak, a szekcióelnöki feladatot és a dolgozatok lektorálását vállaló tanároknak, a konferencia szervezésében közreműködő hallgatóknak és természetesen a kutatásukat bemutató hallgatóknak, hogy munkájuk nyomán egy újabb eredményes konferencia előadásait adhatjuk közre!

A szerkesztők

Nyelvtörténet

„Ha nincsen fog, nem sirül a nyelv...” – A *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* etimológiája és nyelvföldrajza

Kérdések és problémák

BAGYINSZKI SZILVIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

bagyinszki.szilvia@gmail.com

A *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* valódi tájszavak peremnyelvjárásainkban igen változatos kontextusban és jelentéssel fordulnak elő, így jelentésmezőjük, etimológiájuk meghatározása nehéz feladat. Dolgozatomban a *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* eddigi etimológiai fejtegetéseit ismertetem és ütköztetem, valamint a feltételezett alapszó rövideisége és alaki változatosága miatt felmerülő problémák és veszélyek okozta nehézségekre is kitérek. Ezt követően értelmező szótáraink, tájszótáraink, nyelvatlaszaink, valamint egyéb szógyűjtések adatai alapján megkíséreltem összegyűjteni a vizsgált szavak jelentéseit. Végezetül a *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* nyelvföldrajzi tanulságai alapján próbálom bizonyos alakváltozatok és jelentések területi jellemzőit felmérni.

Kulcsszó: onomatopoezis, valódi tájszó, székely nyelvjárás, moldvai nyelvjárás, nyelvföldrajz.

1. Bevezetés. A címben szereplő idézetet az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének 2016-os nyelvjárásgyűjtő tanulmányútján hallhattuk a moldvai székelyes eredetű Magyarfaluban. Székelyföldön és Moldvában járva úgy találhatjuk, hogy a *serül* ~ *sirül*, valamint a *serít* ~ *sirít* szavak használata igen sokrétű, jelentésük ugyan többnyire forg(at)ással, pörg(et)éssel kapcsolatos, és gyors, intenzív mozg(at)ással hozható összefüggésbe, de nagyon eltérő kontextusban fordulhatnak elő.

A dolgozat célja áttekinteni a *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* szavak etimológiájának megfigyelésére tett kísérleteket, majd az eddig összegyűjtött adatok felhasználásával bemutatni a szavak igen nagy jelentéstartományának eddig adatolt részét. Ezután a szavak területi kötöttségeire, ezen belül röviden alaki és jelentésbeli megoszlására tér ki.

A tanulmányból kiderül, hogy milyen kérdések és problémák nehezítik a nyelvföldrajzi vizsgálatot, ha egy ilyen sok jelentéssel, alakváltozattal, bizonytalan etimológiával rendelkező szót vizsgálunk, amely ráadásul a peremterületeken használatos, ennek következtében pedig adatoltsága közel sem kielégítő mennyiségű ahhoz, hogy határozott kijelentéseket tehessünk területi jellemzőiről.

2. A *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* etimológiája és szócsaládja. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a *serül* ~ *sirül* és *serít* ~ *sirít* alakok ugyanannak a tőnek eltérő verbumképzővel alkotott származékai. Kevésbé magától értetődő azonban, hogy *szorgalmas* szavunk is etimológiai kapcsolatban állhat velük. Jeles nyelvészek különféle szavak történetének vizsgálata során jutottak el a *ser-* tőhöz és annak alakváltozataihoz. Ennek azonban egy „veszélyére” kell felhívnia a figyelmünket: mivel a szókezdő

mássalhangzóról könnyen feltételezhető az *sz* ~ *s* váltakozás, a magánhangzó hangszíne és időtartama pedig mai nyelvjárásainkat (és természetesen nyelvünk hangváltozásait) megfigyelve különböző tövváltozatok lehetőségét kínálja, voltaképp igen kézenfekvő ennek a CVC struktúrájú szónak a valamikori alapszóként való feltételezése. Ilyen esetben különös hangsúlyt kap a szemantikai tanulságok figyelembevétele, de olykor ez sem tekinthető kielégítő támpontnak. E „népszerű alapszó” feltételezése hatalmas szócsalád lehetőségét hozza magával.

2.1. *Ser-* ~ *sir-* ~ *sür-* alapszó feltételezése. FOGARASI a „magyar nyelv szegénységéről támadt téves nézet” (1865: 131) cáfolására – egyebek mellett – Kriza János akkor újonnan megjelent népköltészeti gyűjteményének mintegy 2000 székely szavára hivatkozik, melyek közül A magyar nyelv szótárának akkorra már kiadott első kötetében jó néhány nem szerepel, így e hiány pótlására néhányat jelentésével, gyökével, esetleg rövid etimológiájával magyarázva közzétesz. A *bésajdúl* szó szinonimájaként a *bésérül*-t adja meg, majd ez utóbbi magyarázatába kezd. A *serül* ~ *sirül* alakokat egyenrangú variánsoknak tekinti (ez abból is kitetszik, hogy szótárában külön szócikként szerepelnek, l. CzF.), és rokonítja *serény*, *sürög*, *surran* szavainkkal, ennek megfelelően egy *ser* ~ *sir* ~ *sür* ’sodrás’ gyököt feltételez, melynek rokona a hangutánzó *sur* (*surran*) (FOGARASI 1865: 135) és a növésre, emelésre vonatkozó *sar* (pl. *sarjad*) gyök is (CzF.). Jelentésbeli szétfejlődésükről nem szól bővebben, azt viszont jelzi, hogy e „*ser* ~ *sir* gyök több származékban is előjön a székely nyelvben” (FOGARASI 1865: 135), illetve a *serít*, *serül* stb. szócikkeknél feltünteti a „székely szó” minősítést (CzF.).

PAIS a *sűrű gazdasszony* ’ügyes, jó gazdaasszony’ kifejezés igenévi jelzőjét vizsgálva szintén *sēr-* ~ *sir-* ~ *sür-* alapszót tesz fel, azonban ’sürgő-forgó, serény’ jelentéssel, melyet a *sür-for* ~ *sürr-forr* ’sürög-forog, hemzseg, tolong, rajzik’ ikerszó fenntartott (PAIS 1931: 282–283).

2.2. A hosszú tőhangzó és a kétszófajúság (nomenverbum) kérdésköre. MÉSZÖLY GEDEON a *sírú* melléknevet (eredetileg melléknévi igenév, vö. *szomorú*, *keserű* [A. JÁSZÓ 1991: 325]) vizsgálva arra keresi a választ, hogy volt-e a magyarban palatális *í*-t tartalmazó *sír* ige. Az egymással szemantikai és alaki megfontolásból rokonított szavak (pl. *sürög*, *sērég*, *serít*, *sírít* stb.) alapján egy *sír-* ~ *sir-* ~ *sēr-* ~ *ser-* alapszót feltételez, mely szófaját tekintve valamikor ige volt, ugyanis a hozzá járuló képzők igeképzők. Megjegyzi, hogy önálló szóként ma is él a Székelyföldön: „kiment a *sere* (a sodrott czérnának vagy fonalnak, a melyet visszafelé sodortak)”, ám a *ser-* itt már főnévként szerepel, akárcsak a *sodor* a *fonal* *sodra*, *víz* *sodra* kifejezésekben. Mivel *sírgettem*, *sírül* (hosszú magánhangzót tartalmazó) alakváltozatai is élnek, úgy véli, hogy „nyelvünk történéseit ismerve, föl kell [...] tennünk, hogy a *ser-* ~ *sēr-*nek is volt **sér-* alakja” (MÉSZÖLY 1911: 338–339). „A **sér-* és *sír* úgy voltak egymás mellett, mint *néz* és *níz*, meg a régi nyelvben *vész-én* és *vész-én*” (MÉSZÖLY 1911: 339). Végül – feltehetően az etimológia nem minden kétséget kizáró voltát érzékelve – úgy összegzi fejtegetéseit, hogy bármint is volt a tövváltozatok

származási rendje, a fonal *ser*-e bizonyítja, hogy volt **ser* igénk,¹ a *sír*-gettem pedig annak **sír* 'forgat' változatát igazolja, melyből a *sírű* 'forgó' melléknév származik (MÉSZÖLY 1911: 389).

A hosszú *í*-t tartalmazó adatok esetében azonban számolnunk kell azzal, hogy „[h]angsúlyos helyzetben a keleti területeken igen gyakran hosszú *í*, *ú*, *ű*-t találunk” (KÁLMÁN 1966/1994: 33). Mivel egyéb szavak nem támogatják a **sír* 'forgat' ige feltételezését, ráadásul a *sérül* ~ *sírül* a 'megsebesedik' jelentésű igénkkal homonim párt hozott volna létre, a székely nyelvjárás sajátosságának tekinthetjük a *sírül* hosszú magánhangzós változatát.

Később² a *sző* ige *s*- kezdetű változatából³ *-r*⁴ igeképzővel alkotott **ser* 'fon' igét tesz fel (**söyö-r* ~ **sëyë-r* > **söy-r* ~ **sëy-r* > **sör* ~ **sër* ~ **ser*), és a Magyar tájszótár (MTsz.) adatait vizsgálva megállapítja, hogy a **sër* ~ **ser* ~ **sir* ige és ennek alakváltozatai ezt megelőzően 'forog', illetve 'forgat' jelentéssel bírtak, ebből alakult ki később a 'fon' és 'fonódik' értelem (MÉSZÖLY 1930/1982: 52–54). Művelődéstörténeti ismeretekkel is igazolja az eredeti jelentés maitól való eltérését: az obi-ugorok előbb éltek a *sző* igével, és csak később ismerték meg a szövés mesteriségét (MÉSZÖLY 1930/1982: 54–55). Mindezt, valamint az eredetibbnek tartott jelentést az is alátámasztja, hogy a *sző* vogul megfelelője a magyar 'sodor, fon, serít' szavakkal adható vissza, „vagyis csakugyan igaz az, hogy a *sző* eredetileg 'sodrás'-t, 'forgó mozgás'-t jelentő ige volt” (MÉSZÖLY 1930/1982: 55). Felhívja a figyelmet arra, hogy „néhány ige töve egyszersmind névszó is lehet” (MÉSZÖLY 1930/1982: 53), NYÍRI ANTAL pedig megerősíti, hogy a *sző* és finnugor megfelelői eredetileg nomenverbumok lehettek (NYÍRI 2004a: 85–88). Ennek a *serít* szempontjából az a jelentősége, hogy e megállapítás alátámasztására – egyéb finnugor eredetű példák után – a következőket sorakoztatja fel: „*Sodor-ít-ják* a cérnát, s van a cérnának *sodra*. Székelyföldön *ser-ít-ik* 'sodorják' a fonalat és »kiment a *ser-e* a sodrott cérnának v. fonalnak, amelyet visszafelé sodornak« (MTsz.). Íme, itt van a »valaminek a *ser-e*« 'sodrása' főnév, mely világosan mutatja, hogy volt egykor **ser-ni* 'sodorni' ige, melyből a mai *ser-ít-ni* 'sodorni', 'sodorítani' ige lett” (MÉSZÖLY 1930/1982: 53). A MTsz. adataira hivatkozva megállapítja, hogy a **sër* ~ **ser* ~ **sir* ige és ennek alakváltozatai eredetileg 'forog', illetve 'forgat' jelentéssel bírtak, majd ebből alakult a 'fon' és 'fonódik' jelentés (MÉSZÖLY 1911: 53–54).

¹ MÉSZÖLY azt nem veszi számításba, hogy ez az egyetlen adatolással rendelkező főnévi változat kései elvonás eredménye is lehet (akár hapaxként is tekinthetünk rá, hiszen minden tanulmány a MTsz.-ban közölt egyetlen adatra hivatkozik). Magam – a továbbiakra nézve – inkább kései elvonásként tartom számon.

² Az eredeti dolgozat 1930-ban jelent meg (l. NYÍRI 2004a: 85).

³ HORGER példáira hivatkozva (továbbá azokat kiegészítve) igazolja a finnugor szókezdő **š*-nek (illetve **š*-nek) a kettős magyar megfelelését az ómagyar korban; feltételezi, hogy az *sz* ~ *s* váltakozásnak már korábban is meg kellett lennie (MÉSZÖLY 1930/1982: 49).

⁴ Tájnyelvi példával, valamint *nyomoró*, *háboró* > *nyomorú*, *háború* igeveinkkel igazolja a finnugor eredetű *-r* igeképzőnek nyelvünk önálló életében is produktív voltát (MÉSZÖLY 1930/1982: 53; vö. D. BARTHA 1991: 86).

NYÍRI továbbá *szer* (eredetileg 'növényi rostokból vagy állati ínból, hajból sodrott anyag') szavunkkal is rokonítja a *ser*-t, ugyanis mindkettőt a *sző* ige *s*, illetve *sz* kezdetű előzménye *-r* képzős származékának tartja (NYÍRI 2004a: 88–93; vö. NYÍRI 2004b).

Ez az etimológia is nagy szócsaládot eredményez, ráadásul olyan szemantikai ugrást tartalmaz, melyet a mai adatok nem támogatnak. A *ser*- ~ *sir*- tő fonással, szövessel kapcsolatos jelentésének nem találjuk nyomát a tő különféle származékaiban, egyedül a Moldvában és a Székelyföldön használatos *serítő orsó* kifejezést hozhatnánk vele kapcsolatba, ám itt is inkább a következőkben részletezett onomatopoetikus eredet valószínűsíthető.

2.3. Onomatopoetikus eredet feltételezése. BENKŐ valószínűtlennek tartja a *sërég*, *serdül*, *sürget* stb. szócsaládnak a finnugor *sző* igével való etimológiai kapcsolatát, legfeljebb finnugor alapnyelvi onomatopoetikus igékre való visszavezetését engedi meg (BENKŐ 1957: 320). A *szorgos*, *szorgalmas* stb. szócsaládot vizsgálva megállapítja, hogy alapszava a *szorog* 'siet, sürgölődik', amely a *sërég* ~ *sürög* 'forgolódik' alakváltozata (BENKŐ 1957: 318). Hasonló jelentésű alapszót tesz fel, mint MÉSZÖLY és NYÍRI, és hasonló hangváltozásokra, alakváltozatokra utalva érvel az alapszó kikövetkeztetése során, mégis elveti finnugor egyeztetését: „[a] *szorog* ~ *sürög* szócsalád hangtani, jelentéstani és alaktani vonatkozásai kevés kétséget hagynak az irányban, hogy e szócsoporthoz végső fokon hangutánzó, hangfestő eredetű” (BENKŐ 1957: 320). „A *sër*- ~ *sür*- ~ *szor*- »tő« eredetileg nyilván a forgás, pörgés hangmegnyilvánulásának kifejezője volt, de a hangképzetet benne egyre inkább háttérbe szorította a mozgásképzet erősödése, azaz az eredetileg hangutánzó tő »származékai« lassan teljesen átcusztak a hangfestő jellegű szavak közé. Hogy a szócsaládba tartozó legkorábbi igei származékok (valószínűleg a későbbi *szorog* és *sürög* előzményei) igen régi keletkezésűek lehetnek, azt az elsősorban finnugor eredetű szavakra jellemző szókezdő *sz* ~ *s* kettősségük mutatja [...], de sejtetik persze egyéb mozzanatok is (pl. a biztosan fgr. eredetű *sor* ~ *szër* fontos analógiája)” (BENKŐ 1957: 320).

BENKŐnek az onomatopoetikus eredetű, majd hangfestővé vált tövet feltételező etimológiáját támogatják leginkább a szó mai, illetve 20. századi adatolásai. Ezek kivétel nélkül hangfestő szavak, jelentésük pedig annyira szerteágazó, hogy nehéz lenne bármilyen szemantikai alapú érveléssel próbálkozni. Ugyanakkor BENKŐ magyarázata szintén nagyon nagy szócsaládot eredményez, mely a TESz. szócikkeiből válogatva a következő szavakat, illetve ezek további származékait foglalja magában: *sarang*, *sarjad*, *sarjú*, *sarkall*, *sarkantyú*, *sarok*, *sellő*, *serdít*, *serdül*, *sereng*, *serény*, *sérifikál*, *sérikál*, *serít*, *serken*, *serkent*, *sertepertél*, *sórál*, *sor* ige családja, *sorol*, *sőre*, *surgyé*² ('kamasz'), *surján*, *sürget*, *sürög*, *sűrű* stb. (TESz.).

Az etimológiák közül egyedül a TESz. *serít* szócikke tér ki arra, hogy hogyan válhatott a *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* keleti nyelvjárásaink tájszavává: a „*serít* szűkebb családjába tartozó szavak[at] a székely nyelvjárásokban megőrzött régiségek[nek]” tartja (TESz. *serít*).

3. A *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* jelentései. A vizsgált szavak jelentése többnyire forgó mozgással, forgatással, gyors, intenzív cselekvés végzésével függ össze, de surranással, titkos, óvatos mozgással is kapcsolatba hozható, sőt elvontabb jelentéseik is kialakultak. Ez a tág jelentésmező is mutatja, hogy a szót hangutánzó-hangfestő eredetűnek kell tartanunk, hiszen némely jelentések között nehéz szemantikai összefüggést találni, viszont érezhető onomatopoetikus jellegük. Átfogó képet a szavak jelentéshálójának – több szinkrón metszetét összehasonlító – vázolásával kapathatnánk, ehhez azonban gazdag és pontos adatolásra volna szükségünk.

A nyelvatlaszok, tájszótárak tanúsága szerint ugyanezen jelentések kifejezésére többnyire másik, a köznyelvben is ismert (illetve azzal alakilag rokon) szavak is ismertek azokon a területeken, amelyeken a *ser-* ~ *sir-* töből képzett változat is használatos. A történeti adatok csekély száma, a szavak 20. századi hiányos adatoltsága arra enged következtetni, hogy a *serít* ~ *sirít*, *serül* ~ *sirül* talán elsősorban a familiáris nyelvhasználatra jellemző. Nem mond ellent ennek az sem, hogy a népköltészetből is adatolható (például Kriza János népköltészeti gyűjtéseiből).

A csekély számban rendelkezésünkre álló adat mellett további problémát jelent a jelentésmegadások megbízhatatlansága, pontatlansága, amiről a jelentések részletes vizsgálatánál szövegek.

3.1. *Serül* ~ *sirül* (~ *sürül*). A *tő -ül* képzővel ellátott alakja tárgyatlan ige, ennek megfelelően alakulnak jelentései is:⁵

1. 'forog' (BALASSA, ÉKsz.¹, ÉKsz.²; MTsz., CsángSz., ÚMTsz.; RMNyA. 1254.)
2. 'fordul, perdül' (BALASSA, ÉKsz.¹, ÉKsz.²; MTsz., CsángSz., ÚMTsz.; RMNyA. 1254.; TESz.; HOPPA 2012: 124)
3. 'tekeredik vmire <pl. fonál a vetőfára>' (ÚMTsz.)
4. 'göngyölődik, tekerődzik' (BALASSA, ÉKsz.¹, ÉKsz.²; MTsz.; TESz.)
5. 'sodródik, fonallá alakul' (CzF., Ball.; CsángSz.)
6. 'bodorodik' (CzF., Ball.)
7. '<madár levegőben> kering' (ÚMTsz.)
8. 'fireg-forog' (VÖÖ 2007)
9. 'örvénylik <folyó>' (TESz.)
10. 'gyorsan fordul' (CzF., Ball.)
11. 'siet, gyorsan halad' (CzF., ÚMTsz.)
12. 'nekiiramodik' (MTsz.)
13. 'titkon megy, szökik vho' (CzF., Ball.)
14. 'vmivel körültekerve rögzül, oda van kötve vmihez' (ÚMTsz.)

A jelentéseket értelmező és tájszótáraink, valamint nyelvatlaszaink segítségével gyűjtöttem össze.⁶ Nehézséget okoz, hogy a jelentésmeghatározások olykor túlzottan általánosítók (pl. 'forog, fordul, perdül', 'sodródik, göngyölődik, tekerődzik'), néha

⁵ A jelentések itt megadott sorrendje nem gyakoriságuk alapján lett kialakítva.

⁶ A CsángA. és a SzNySz. nem tartalmaz *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* szócikkeket.

pedig felmerül a gyanú, hogy a jelentésmegadás félreértés eredménye lehet (például a 14. jelentésnél; l. alább).

A leggyakoribb (legtöbb helyről adatolt) jelentések forgó mozgással, az ezzel összefüggő tekeredéssel kapcsolatosak (1–10). Némely jelentés (részben az előzőek is tartalmazzák ezt a jelentéselemet) a gyors, illetve hirtelen történő mozgásra utal (9–12). Vonatkozhat ugyanakkor az osonva, titkon történő helyváltoztatásra is (13). Különös a 14. jelentés, hiszen a többi mozgással kapcsolatos, itt viszont éppen a statikusság kerül előtérbe. Az adat forrása egy népballada következő részlete: „Úgy megfogjon az én átkom, Kötéllal *sirülj* ez ágyon” (Faragó–Jagamas szerk., *Moldvai csángó népdalok és népballadák*, l. ÚMTsz.). Az ÚMTsz.-ban megadott jelentés valóban illik a szövegkörnyezetbe, ám nem vethetjük el más értelmezések lehetőségét sem (például a *sirít* ’üt, ver’ jelentésének hatására az ütés, verés elszenvadására utalást).

3.2. *Serít* ~ *sirít* (~ *sürít*). A *serít* ~ *sirít*-nek még több jelentése különíthető el, mint a *serül* ~ *sirül*-nek. Az ige leggyakrabban tárgyas, azonban ritkább, feltehetően újabb keletkezésű jelentéseivel tárgyatlan igeiként is előfordulhat.

1. ’<cérnát, kötelet, fonalat> sodor, pödör’ (CzF., Ball., BALASSA, ÉrtSz.; MTsz., CsángSz., ÚMTsz., GÁLFFY 1987; TESz.)
2. ’<cigaretta> sodor, pödör’ (CzF., Ball., BALASSA, ÉrtSz.; MTsz., CsángSz., ÚMTsz.)
3. ’<tésztát> sodor’ (CzF., Ball., BALASSA, ÉrtSz.; MTsz., ÚMTsz.)
4. ’vkit vagy vmit vhova fordít’ (ÚMTsz.)
5. ’pörget’ (HOPPA 2012: 93)
6. ’<táncban> perdít, forgat vkit’ (ÚMTsz.)
7. ’gyorsan, sebesen fordít’ (CzF., Ball.; KRIZA /2003)
8. ’<labdát> gyorsan gurít’ (ÚMTsz.)
9. ’<agyagot, tésztát> gyúr’ (ÚMTsz.)
10. ’<tésztát> nyújt’ (CzF., Ball., BALASSA, ÉrtSz.; MTsz., ÚMTsz.; TESz.)
11. ’<ételt> kever’ (TESz.)
12. ’<kenyeret> vág’ (MNYA.)
13. ’üt, ver’ (ÉrtSz.; MTsz., ÚMTsz., KRIZA /2003; TESz.)
14. ’elcsen vmit, lop’ (CzF., Ball.; ÚMTsz.; TESz.)
15. ’gyorsan, ügyesen odatesz, odalop vmit’ (TESz.)
16. ’szorít, keményen fog vmit’ (BALASSA, ÉrtSz.; MTsz.)
17. ’szaporán, gyorsan, nagy erővel tesz vmit’ (BALASSA, ÉrtSz.; TESz.)
18. ’<mesét, történetet> alakít, kerekít’ (ÚMTsz.)
19. ’vált vmiről vmire’ (HOPPA 2012: 115)
20. ’<folyó> sebesen folyik, sodor, örvénylik’ (MTsz.; TESz.)
21. ’gyorsan főz vmit’ (MTsz., TESz.)
22. ’sűrög-forog, szaporán jár-ke’ (ÉrtSz.; MTsz., KRIZA /2003; TESz.)
23. ’sietve odamegy vhova’ (ÉrtSz.)

24. 'vhonnan sietve elsurran, elillan' (TESz.)
25. 'mond, beszél' (HOPPA 2012: 72)
26. 'pörög'⁷ (HOPPA 2012: 93)

A leggyakoribb (legtöbb helyről adatolt) jelentések sodrással, forgatással kapcsolatosak (1–8), ez azonban egyaránt irányulhat anyagra (pl. 1, 2), tárgyra (pl. 8) és emberre (pl. 6). Kapcsolatba hozható forgó mozgással a 9–12. jelentés is, bár ezekben kevésbé domináns ez a jelentésmozzanat. Előfordulhat 'üt, ver' (13), 'elcsen, lop' (14) jelentéssel, valamint utalhat intenzív, erőteljes, gyors cselekvésre (16–17). Absztrahálódás eredményeképp mese, történet, beszámoló cselekményének alakítását, kerekítését is kifejezheti (18–19).

Az *-ít* képző eredeti funkciójának elhomályosulásával tárgyatlanul is használatos lett a *serít* ~ *sirít* ige, ezzel újabb, elvontabb jelentései is kialakultak. Így utalhat a folyó sebes, sodró, örvénylő folyására (20), sürgő-forgó,⁸ siető, gyors mozgásra, tüsténkedésre (21–24) is.

Itt is némileg szkeptikusak lehetünk a jelentésmeghatározások megbízhatóságát illetően. A semleges konnotációjú 'mond, beszél' (25) jelentés kevésbé tűnik valószínűnek, feltételezhető azonban például a dolgozat címében is szereplő kifejezés pontatlan értelmezése, vagy éppen a nyelv sebes forgásával összefüggő hadarásra, vagy akár a cselekmény alakítására is. A 'pörög' (26) jelentés kapcsán felmerül a kérdés, hogy valóban használják-e a *sirít* alakot 'pörget' és 'pörög' jelentésben is, vagy a szerző ekvivalensnek érezte a két értelmezést.

3.3. Igekötős alakok. A vizsgált igék gyakran igekötőkkel szerepelnek, ezek közül a *be, el, fel, ki, meg* a leggyakoribb. Ha igekötős alakjaikat is megvizsgáljuk, még több jelentésüket figyelhetjük meg. Például *elsirül* 1. 'elkanyarodik <az út>', 2. 'észrevétlenül elillan, eloson, gyorsan odább áll'; *felsirül* 'fölhámlik, fölfoszlik, fölhorzsolódik'; *kiserül* ~ *kisirül* 'észrevétlenül kioson'; *leserül* ~ *lesirül* 'lehámlik, lefoszlik, le hull, letörlődik, lehorzsolódik'; *megsirül* 1. 'megsodródik, megfacsarodik <a gúzs>, megfodrosodik <a kötél, a cérna>', 2. 'nekiiramodik'; *kiserít* ~ *kisirít* 1. '<bajuszt> kipödör', 2. 'kipöndörít <vkít a házból>'; stb. (MTsz.).

4. A *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* nyelvföldrajza. Értelmező szótárainkat, tájszótárainkat, nyelvatlaszainkat vizsgálva egyértelmű, hogy a *serít* ~ *sirít*, *serül* ~ *sirül* és származékaik széles körben használt és nagyon sok jelentéssel bíró kifejezések. Ebből is adódik, hogy jelentésük meghatározása igen nehéz, mondhatni lehetetlen vállalás. Tovább nehezíti a feladatot, hogy 1. számos jelentésük közül nem mindegyik él mindenütt, ahol maga a kifejezés előfordul, viszont ahol ismerik a lexémát, ott is nehéz meghatározni, pontosan hány és milyen jelentésben használatos; 2. ezzel összefügg, hogy nyelvatlaszaink nem tartalmaznak olyan térképlapot, amely a *serül* ~ *sirül*, illetve a *serít* ~ *sirít* nyelvföldrajzi vonatkozásait mutatja – ami nem meglepő, hiszen a lexéma számos jelentésénél fogva több térképlapot igényelne. Ennélfogva

⁷ A jelentésmegadás pontosan idézve: 'pörget, pörög' (HOPPA 2012: 93).

⁸ A *sürög-forog* álikerszó első tagjában feltehetően a vizsgált szavak tövével megegyező fő szerepel, l. TESz. *sürög-forog*.

viszont az adatok mennyisége közel sem elegendő ahhoz, hogy a vizsgált igék területi sajátosságait, bizonyos jelentéseik területi kötöttségét megállapítsuk. (L. mégis a 4.2. pontot.)

4.1. Történeti adatok. Nagyon kevés történeti (pontosabban első tájszótáraink megjelenése előtti) adat áll rendelkezésünkre, azok is jellemzően főnévi, főnévi ige-névi, illetve befejezett vagy folyamatos melléknévi igenévi alakban és kései lejegyzéssel. Ezek közül négy olyan szótárakban, melyek szerzői a történelmi Erdély területéről származnak: 1. PÁPAI PÁRIZ FERENC latin–magyar, illetve magyar–latin szótárának BOD-féle kiadásában (1767): „*Serített* tzérna”; illetve 2. BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szó-Tarában (1792): *Siríteni; firülni, Sürölködni* (l. TESz. *serít*).⁹

sirül ~ süröl(ködik)

1784: *firülni, Sürölködni* (TESz.)

serít ~ sirít

1681: *Serítet* Czérnat (TESz.)

1683: Szállitanak ... *seritet* Czernat (SzT.)

1722: Becsi czérnat vastag *Siritet* Czérnat (SzT.)

1767: *Serített* tzérna (TESz.)

1770: Egy *Sörittő* (fn.) (SzT.)

1775: a *Serittőnél* (fn.) (SzT.)

1785: Egy metellő vagy *serítő* deszka (SzT.)

1787: Egy *Serítő* Deszka (SzT.)

1788: *firitett* (TESz.)

1792: *Siríteni* (TESz.)

1804: Pap György *serített* Bajuszszu (SzT.)

1806: Ujjos Lájblí Poszto 1 *Serített* 2. 5. Rf. 10 Rf (SzT.)

1808: egy *serittő* fa (CS. BOGÁTS 1943)

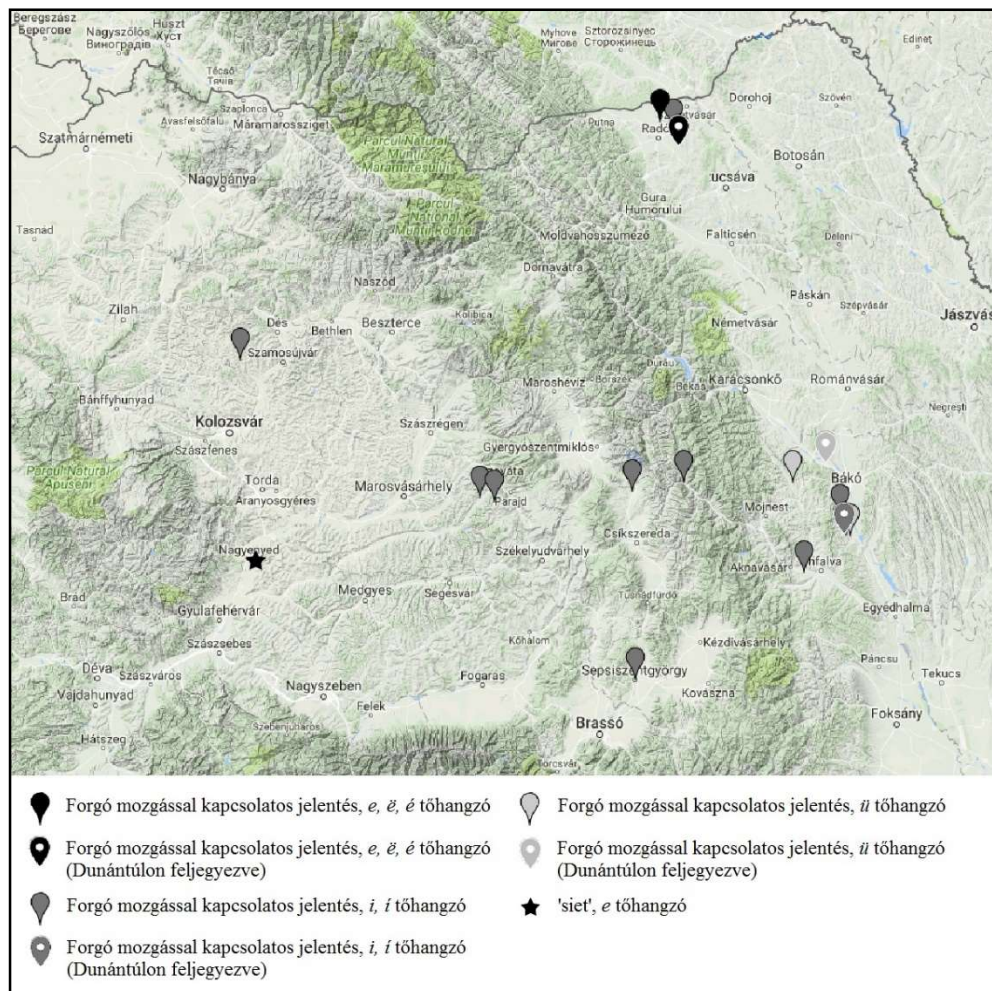
1814: egy laska *serittő* (fn.) (CS. BOGÁTS 1943)

4.2. A 19–21. századi adatok tanúságai. A *serül ~ sirül, serít ~ sirít* igék ismerete csaknem kizárólag romániai magyar nyelvjárásainkra korlátozódik. Pontosítva az előző kijelentést: olyan területekről származnak adatok, melyek kapcsolatba hozhatók a székelységgel – így mindenekelőtt a Székelyföldről, Moldva székelyes területeiről, Bukovinából, valamint a Dunántúlnak arról a részéről, ahová bukovinai székelyek települtek. YRJÖ WICHMANN Észak-Moldvából is adatolta a *serül*-t ’fordul’, ’tekeredik, csavarodik’, ’<cérvává> sodródik’ jelentéssel, a *serít*-et pedig ’sodor, fon’ jelentéssel, ám itt is számolhatunk székely hatással.

⁹ Az OklSz. nem tartalmaz *serül ~ sirül, serít ~ sirít* szócikket.

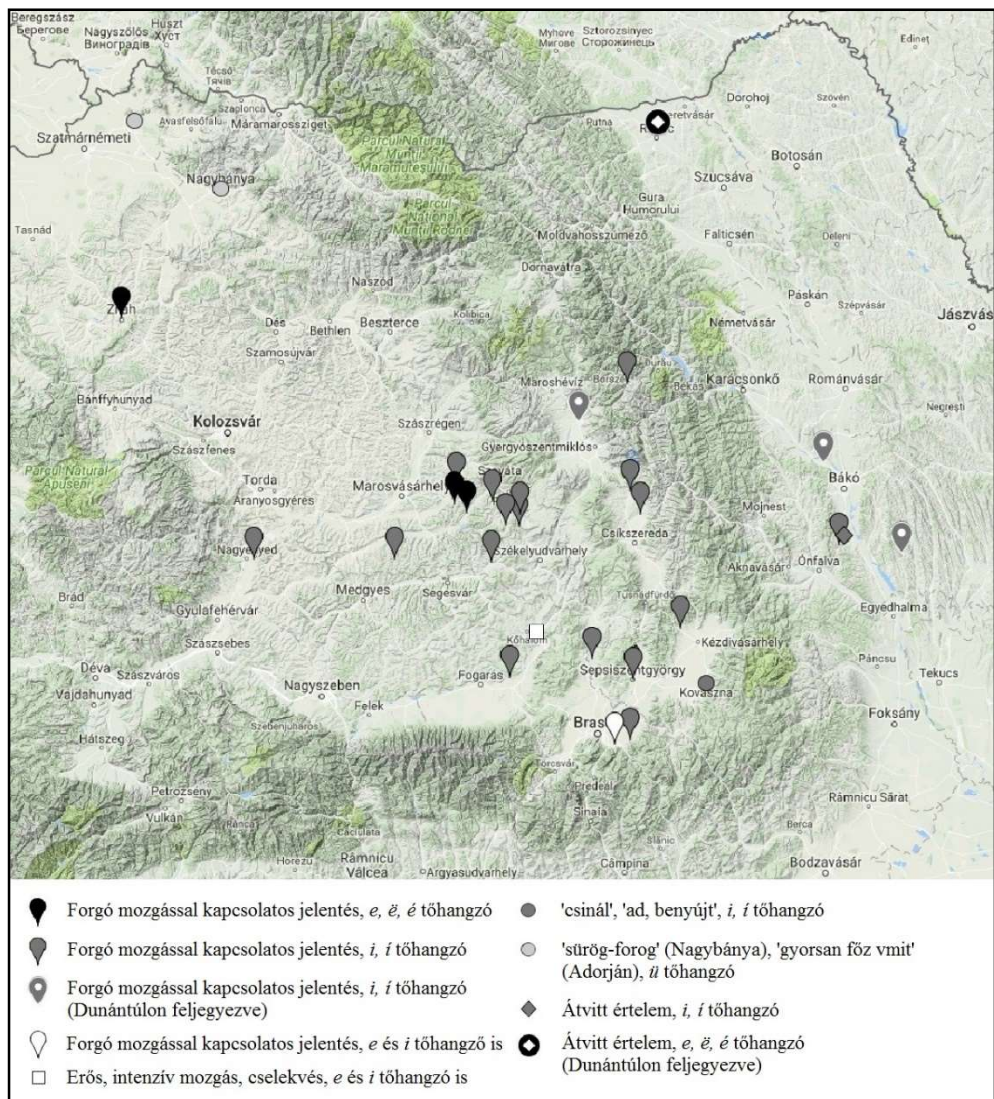
1. ábra¹⁰

A *serül* ~ *sirül* lokalizálható előfordulásai

¹⁰ Az ábrák elkészítésében nyújtott segítségével testvéremnek, Bagyinszki Csabának tartozom köszönettel.

2. ábra

A *serít* ~ *sirít* lokalizálható előfordulásai

A sötétszürke szín azokat az adatokat jelöli, melyek tövében *i, í* hang szerepel, a fekete az *e, ě* és *é* hangokat szimbolizálja, a világosszürke jelek pedig az *ü* hangot tartalmazó adatokat mutatják.

A fordított vízcsepp alakú szimbólumok olyan adatokat jelölnek, melyek jelentése kapcsolatba hozható forgó mozgással. A csillag (az első térképen) a 'siet' jelentést jelzi. Az összetett („lyukas”) szimbólumok minden esetben azt jelzik, hogy az adott szóelőfordulást a Dunántúlon jegyezték fel, és olyan bukovinai vagy moldvai adatközlőtől származik, akinek a születési helye a térképen megjelölt helyen található. Ezeket tehát az adatközlő származási helyén tüntettem fel, nem a Dunántúlon.

A térképeken csak azok az adatok szerepelnek, melyek pontosan lokalizálhatók, így például a Székelyföld, Háromszék megye stb. megjelölésük nincsenek feltüntetve. Ez utóbbi adatok jellemzően népköltészeti alkotásokban fordultak elő, így feltételezhető, hogy egy adott szószerkezetben, kifejezésben nagyobb területen elterjedhettek.

A térképen megjelölt települések némelyikéről több adat is származhat.

A *serít* ~ *sirít* ~ *sűrít* ige lokalizálható adatai között fehér jelzi azokat a településeket, amelyeken *e* és *i* hang egyaránt előfordul a töben. A fordított vízcsepp továbbra is a forgással kapcsolatba hozható jelentéseket jelöli, a négyzet az erős, intenzív cselekvésre, mozgásra utaló adatokat jelképezi. A kör Nagybányán 'sűrőforog', Adorjában pedig 'gyorsan főz valamit' jelentést jelez. A szögére állított négyzet átvitt értelemre utal (Andrásfalva – Dunántúlon rögzített adat – esetében 'mesét, történetet alakít', Klézsén pedig 'mond, beszél').

A *serít* ~ *sirít* esetében is származhat egy pontból több adat, akár eltérő jelentésekkel is, így például Sepsiszentgyörgyön egyaránt feljegyezték '<cérnat, kötelet, cigarettát> sodor', '<agyagot, tésztát> gyúr', 'üt, ver' és 'lop' jelentéssel. Azonban ahonnan származik forgással kapcsolatos jelentése is, abban a pontban ezt jelöltem.

Az adatok nagyobb részében *i*, *í* hang szerepel a töben. A szó leggyakoribb, egyben a legnagyobb területre jellemző jelentése kapcsolatba hozható a forgással.

Érdekes megfigyelni, hogy a Székelyföldtől távolodva mindkét szó előfordulása ritka, illetve jelentése is nagyobb arányban tér el a forgástól, vagyis feltehetően újabb keletű (vö. a két Szatmár megyei – Nagybánya, Adorján – adatot).

Ugyanakkor a két szál összesodrására szolgáló eszköz, a serítő orsó megnevezése a RMNyA. tanúsága szerint csaknem egész Moldvában a *ser-* ~ *sir-* töből képzett.

5. Következtetések. Mint láttuk, BENKŐ LORÁND a szócsalád vizsgálata során régi, akár az ugor korig visszavezethető onomatopoetikus eredetű alapszót feltételez. Ugyanakkor a *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* szavak csak a székelyek által lakott, illetve a velük kapcsolatba kerülő területekről adatolhatók, méghozzá viszonylag kései előfordulásokkal. Ebből kiindulva (anélkül, hogy ezt a – gyakorlatilag eldönthetetlennek tűnő – kérdést meg kívánnám válaszolni) az onomatopoetikus szavak, szócsaládok vizsgálatának eddigi eredményeit felhasználva egy másik, talán nem kevésbé valószínűnek tartható szótörténeti javaslatot vázolok.

Az onomatopoetikus eredet és a fiktívtövűség összefüggéseit részletesen tárgyalja BENKŐ LORÁND 1984-es monográfiájában; a következőkben elsősorban e munkának az onomatopoetikus jellegű szavakra vonatkozó részeire támaszkodom.

Jóllehet a *ser-* ~ *sür-* ~ *szor-* alapszó feltevését támogatja például *serény* és *szorgos* szavunk hasonló jelentése, érdemes szem előtt tartanunk BENKŐ LORÁND következő megállapítását: „[a]z onomatopoézis egyébként nagyon közeli hangalakban

és morfológiai szerkezettel nemegyszer ismételt is megformálhatja a nyelvi kifejezését azonos vagy rokon jelentéstartalmaknak” (BENKŐ 1984: 138–139). Ha – példának okáért – a fgr. *fakad*, *fakaszt* stb. és m. *pukkad*, *pukkaszt* stb. analógiájára a *szor-* és a *ser-* ~ *sir-* (~ *sür-*) tövek származékait külön szócsaládként kezeljük, máris áttekinthetőbb mennyiségű származékkal kell számolnunk. (Ugyanakkor természetesen nem zárhatjuk ki a korai szóhasadás lehetőségét sem.)

Az *e* (~ *ě*) ~ *i* ~ *ü* tőhangzó-váltakozás a *ser-* tönek csupán *-ít* és *-ül* képzős származékaiban figyelhető meg. A nyelvterület nagyobb részén elterjedt *-g* képzős származékokra az *e* (~ *ě*) ~ *ö* ~ *ü* váltakozás jellemző. Ez utóbbira erőteljes nyelvföldrajzi tagoltság érvényes, ’pörög, forog’ jelentésben és az ennél konkrétabb ’két gyermek keresztbe tett kezekkel összefogódzkodik és gyorsan forog’ értelemben is igen nagy alaki változatosság jellemzi (l. pl. ÚMTsz., MÉSZÖLY 1911), a köznyelvi lexémaállomány részeként pedig *sűrög-forog* álikerszavunk tartotta fenn. A tővariánsok, valamint a származékoknak a mai nyelvben megmutatkozó markáns szóföldrajzi eltérései akár a származékok létrejöttének kronológiai vagy területi különbségeire is utalhatnak.

Mindezzel összefüggésben megfontolandó, hogy „onomatopoetikus eredetű, fiktív tövű igék igen nagy számban keletkeztek nem korábbi tőige valódi továbbképzésével, hanem mindjárt képzős formában belépve a nyelvi rendszerbe, s ezek az igék bizonyos okokból nagyon hajlamosak voltak a képzőszembenállásos családosulásra” (BENKŐ 1984: 107; vö. KISS 1974: 13–14). Az igeminőség, egyúttal a tárgyra irányultság szempontjából komplementer *serít* és *serül* szavakról könnyen feltételezhető ez a párhuzamos képzés, kérdéses azonban a korábbi etimológiák során rokonított szavakhoz való viszonyuk: onomatopoetikus szóképzésről lévén szó azok a *serít* : *serül* szavaktól függetlenül keletkeztek a nyelvterület más részein szintén egyből képzős formában?

A kérdés megválaszolásához fontos volna a kronológiai fogódzó, azonban e szócsoporthoz nehéz a keletkezés idejének meghatározására még csak kísérletet is tenni. (Bizonyos onomatopoetikus igéknél a TESz. szócikkeiben sem találunk kronológiai utalást – l. pl. *csattan*, *pattan*, *csörög* alatt.) Mindenesetre ha székely szóképzésnek (szóteremtésnek) tekintjük, ezáltal mindenképpen a honfoglalás utánra datáljuk, nem mondunk ellent BENKŐ következő megállapításának: „az a két nagy etimológiai csoport: az onomatopoetikus eredetű és a jövevény igék csoportja, amely a fiktív tövű igéinknek általában, tő és képző együttesében létrejött típusuknak pedig különösen a túlnyomóan nagy részét »szolgáltatja«, az ómagyar kortól kezdődő időben, tehát nyelvünk életének viszonylag kései szakaszaiban keletkezett” (BENKŐ 1984: 143; a kérdéshez l. még: i. m. 60, 139, 143; JUHÁSZ 1989). Ugyanakkor a műveltető (intranszitiv-reflexív) *-ít* és a visszaható (transzitiv-kauzativ) *-ul/-ül* szembenállását igen régi keletűnek tarthatjuk (BENKŐ 1984: 172; D. BARTHA 1991: 62), és e képzők főként ősi eredetű fiktív tövekből hoztak létre igealakokat (D. BARTHA 1992: 116–117), ezáltal a toldalékok vizsgálata kevés támponttal szolgál.

6. Befejezés. Dolgozatomban egyrészt össze kívántam foglalni a *serül* ~ *sirül*, *serít* ~ *sirít* valódi tájszavak etimológiáját, továbbá kísérletet tettem az eddig rendelkezésünkre álló adatok alapján feltérképezni e szavak jelentéseit. Ezenkívül térképek segítségével nyelvföldrajzi jellemzőikre próbáltam fényt deríteni. Másfelől arra kívántam rávilágítani, milyen nehézségek merülnek fel, ha olyan szót vizsgálunk, mely vélhetően mindig is valódi tájszó volt, ráadásul a peremterületek sajátja; továbbá hangfestő jellegű, nagyon tág jelentésmezővel bír, és feltehetően elsősorban a familiáris nyelvhasználatra jellemző, ami a hiányos adatoltság problémáját is magával vonzza. Ugyanis „az onomatopoetikus szavak szótörténete általában nagyon foghíjas [...], ami sok esetben eleve lehetetlenné teszi a [...] jelentésváltozásnak a megállapítását”, így „a kellő szótörténeti adatoltság hiányában – akár elismerjük, akár nem – nagy tere van – az egyáltalán nem szándékos – szubjektív beleértéseknek, belemagyarázásoknak” (KISS 1974: 15).

Hivatkozott irodalom

- BALASSA = BALASSA JÓZSEF, *A magyar nyelv szótára* 1–2. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1940.
- Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872.
- D. BARTHA KATALIN 1991. Az igeképzés. In: *TNytt.* I. 60–103.
- D. BARTHA KATALIN 1992. Az igeképzés. In: *TNytt.* II/1. 55–119.
- BENKŐ LORÁND 1957. A *szorgos*, *szorgalmas* stb. szócsalád eredete. *Magyar Nyelvőr* 81: 318–321.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CS. BOGÁTS DÉNES 1943. *Háromszéki oklevél-szójegyzék*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- CsángA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* 1–2. Szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- CsángSz. = WICHMANN, YRJÖ, *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialekts nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt*. Szerk. CSÜRY BÁLINT. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 4. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1936.
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÖKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FOGARASI JÁNOS 1865. Kriza János „Székely népköltési gyűjtemény”-e nyelvészeti tekintetben. *Nyelvtudományi Közlemények* 4: 129–139.
- GÁLFFY MÓZES 1987. *Székelyföldi tájszók*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- HOPPA ENIKŐ 2012. „Mük csángóul beszélünk”. *A moldvai magyar nyelvjárás*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: *TNyT*. I. 319–352.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1996. A magyar onomatopoeízis történetéhez. *Magyar Nyelv* 92: 174–181.
- KÁLMÁN BÉLA 1966/1994. *Nyelvjárásaink*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1974. Gondolatok az onomatopoeízis kutatásáról néhány finnugor nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 3–22.
- KRIZA JÁNOS /2003. *Erdélyi tájszótár*. Gladiátor Kiadó, Budapest.
- MÉSZÖLY GEDEON 1911. *Sírú, sokorú, kökörű*. *Magyar Nyelv* 7: 385–389.
- MÉSZÖLY GEDEON 1930/1982. A cserény szó eredete. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest. 39–61.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NYÍRI ANTAL 2004a. Ugor vagy finnugor eredetű-e szó szavunk? A szó és a szēr viszonyáról. In: SZABÓ–SZÜCS 2004: 84–93.
- NYÍRI ANTAL 2004b. A had és a szēr. In: SZABÓ–SZÜCS 2004: 107–137.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár*. Budapest, 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ 1931. *Fon*. *Nyelvtudományi Közlemények* 48: 274–284.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjt. és a kéziratot összeáll. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság / Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SZABÓ JÓZSEF – SZÜCS JUDIT szerk. 2004. *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*. Juhász Nyomda Kft., Szeged.
- SzNySz. = *Székel nyelvfeldrajzi szótár*. Összeáll. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA. Szerk. KISS JENŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TNyT. I. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- TNyT. II/1. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VÖÖ GABRIELLA 2007. *Erdélyi magyar szólások*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A palatális illabiális magánhangzók jelölése Sylvester János Újtestamentum-fordításában

KAPOSI DIÁNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

kaposi.diana@gmail.com

Sylvester János 1541-ben adja ki az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű nyelvemlékünket, az *í-ző* nyelvjárásban megírt Újtestamentum-fordítást, melyben meg lehetőségen következetes helyesírási és hangjelölési szisztémával dolgozik. Tanulmányom ennek a hangjelölési rendszernek egy részletével, főként a nyílt és középzárt palatális illabiális magánhangzók jelölésével foglalkozik, mivel a minőségi és mennyiségi fonológiai különbségek egyidejű tükröztetése e nyelvállásfokokon a legkiemelkedőbb a fordításban. A hangjelölés dokumentálása mellett a tanulmány fő célja, hogy konkrét adatok birtokában gondolja tovább a releváns szakirodalmi előzmények álláspontját arról a problémakörrel, hogy Sylvester János zárt *í-ző* nyelvjárása mellett használhatta-e még a nyílt hosszú *ē* fonémát, s hogy ezt nyomtatványában tükrözi-e grafémahasználata.

Kulcsszó: Sylvester János, Újtestamentum-fordítás, nyelvjárástörténet, palatális, illabiális, nyílt hosszú *ē*.

1. „Az magyar nípnek, ki ezt olvassa” – vezeti be Sylvester János 1541-ben megjelent Újtestamentum-fordítását, melyet mai napig az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű kiadványként tart számon a nyelvtudomány. Sylvester egy 1536-ban kelt levelében említi meg először készülő fordítását (BALÁZS 1958: 240), melyet nem sokkal később az ő irányítása alatt kezdenek el nyomtatni a sárvári Nádasdy-birtokon (bővebben l. VARJAS 1960: 12–24). A nyomdai munkálatok folyamatos felügyeletén túl Sylvester még az egyes betűk beszerzésében is aktívan részt vállalt, mindezt azzal a céllal, hogy egy stabil, következetes hangjelölési szisztémával fordíthassa le, majd adhassa ki a teljes Újszövetséget. Dolgozatomban ennek a hangjelölési rendszernek egy részét, a palatális illabiális magánhangzók jelölését vizsgálja meg a fordításban. A hangállapot dokumentálása mellett jelen tanulmány fő célja, hogy konkrét adatokkal gondolja tovább a releváns szakirodalmi előzmények álláspontját arról a problémakörrel, hogy Sylvester János zárt *í-ző* nyelvjárása mellett használhatta-e még a nyílt hosszú *ē*-t nyomtatványában. Ehhez a korai mellékjelező források, valamint Sylvester hangjelölési rendszerének bemutatása után saját gyűjtés alapján vonom le következtetéseimet a témában.

2. Fordítások és hangjelölés. Sylvester János bibliafordítása természetesen nem előzmény nélküli. Feltételezzük, hogy ismerhette az addig nyomtatásban megjelent részfordításokat, így az 1533-ban Krakóban kiadott Komjáti Benedek-féle Szent Pál leveleit vagy az 1536-ban, Bécsben megjelent Pesti Gábor-féle evangéliumokat. Feltűnő hasonlóság mutatkozik továbbá a Huszita bibliaként emlegetett kódexek helyesíráásával, hangjelölési módszerével (vö. KNIEZSA 1952: 12; KOROMPAY 2005: 295–297, 584–585). Az ekkorra már meglehetősen elterjedt ún. huszita típusú helyesírás mellékjelező gyakorlatának hatása azonban nemcsak Sylvesternél figyelhető meg, hanem kortársának, Dévai Bíró Mátyásnak a betűhasználatában is.

1. táblázat

A palatális illabiális magánhangzók jelölése néhány korai mellékjelező forrásban

Fonémák	Grafémák			
	Bécsi kódex (1450 k.)	Müncheneri kódex (1466)	Dévai Bíró Mátyás: Orthographia Ungarica (1549)	Sylvester János: Újtestamentum (1541)
i – í	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i – î</i>
ë – é	<i>ë ; e</i>	<i>ë ; e</i>	<i>e – é</i>	<i>è ; é ; ë ; è – e</i>
e – ē	<i>è</i>	<i>è</i>	<i>e – e</i>	<i>e – ê</i>

Míg a két kódex többnyire a nyíltság–zárttság oppozíciót igyekszik megtartani, addig DÉVAI és SYLVESTER hangjelölési rendszere már a rövid–hosszú oppozíció kimutatására is törekszik, kiváltképp az alsó és középső nyelvválásfokokon (1. táblázat).¹ SYLVESTERnek e nyelvválásfoki magánhangzók tükröztetésére használt gazdag grafémakészlete több szempontból is vizsgálatokat kíván. Ennek részletezése előtt néhány releváns nyelvjárási hangtani sajátossága bemutatása következik.

2.1. Az északkeleti zárt í-ző nyelvjárás. A Szinyérváralján (Szatmár vármegye; ma: Románia, Máramaros megye) született és nevelkedett Sylvester János műveiben számos nyelvjárási sajátossággal találkozunk, melyeket a dialektológia az északkeleti nyelvjárási régió jellemzőiként ír le. Terjedelmi korlátok miatt a tanulmány ennek csak egy részletével, a zárttsági tendenciával, az Újtestamentum-fordításban alkalmazott zártabb formák vizsgálatával foglalkozik (további jellemzőkről részletesebben l. MOLNÁR 1963: 15–47; SZATHMÁRI 1968: 69–139, valamint a régióról összefoglalóan JUHÁSZ 2003: 292–296).

A zártabb formák előfordulása jelen esetben a felső nyelvválásfokú magánhangzók alkalmazását jelenti a középső nyelvválásfokú magánhangzók helyett.² Ez ugyanúgy megfigyelhető mind a tő-, mind a toldalék-morfémák labiális és illabiális magánhangzói esetében. Az illabiális magánhangzóknál a zártabb formák használata sokkal szembetűnőbb nyelvjárásiasságot eredményez: a középzárt hosszú *é* helyett következetesen előforduló *í-ző* alakváltozatok az Újtestamentum-fordítást olyannyira jellegzetessé teszik, hogy a fordítás többek feltételezése szerint ezért sem tudott széles körben elterjedni (az *í-zés* stigmatizáltsága l. E. ABAFFY 2005: 606–607).

¹ A hangértékek rekonstruálásához l. összefoglalóan a századelőről BIHARI 1935. Ezt követően összegző tanulmányok: KNIEZSA 1952: 12; NYÍRI 1961; IMRE 1964: 3–6; KOROMPAY 2005: 295–297, 584–585.

² Módszertani szempontból megjegyzendő, hogy a Sylvesternél előforduló nyelvjárási változatokat – a szakirodalmi gyakorlatot követve – a mai sztenderd felől vizsgálom.

A zárt *i*-zés kialakulása összefüggést mutat a szóvégi rövid magánhangzók eltűnésével. A pótlónyúlásnak nevezett változási folyamat lényege, hogy a végvokálisok eltűnésével – mintegy pótolva az elvesztett időtartamot – megnyúlik a töbelseji magánhangzó (E. ABAFFY 2005: 331–332). A pótlónyúlás eredményeképp az alsó nyelvválásfoki rövid *e*-ből létrejött hosszú *ē* fonémával – mely beleilleszkedett az addig meglévő fonémaállományba – az ómagyar kor végére létrejött a palatális illabiális sor hosszú–rövid oppozíciós párokat hiánytalanul felmutató változata (2. táblázat).

2. táblázat

A palatális illabiális magánhangzók rendszere a 16. században

Palatális illabiális magánhangzók	
Rövid	Hosszú
<i>i</i>	<i>í</i>
<i>ě</i>	<i>é</i>
<i>e</i>	<i>ē</i>

A hosszú *ē* fonéma ezt követően – táji különbségekkel – tendenciaszerűen záródni kezdett. Nyelvjárásaink nagy részében ez a folyamat azt eredményezte, hogy a feljebb záródott nyílt hosszú *ē* egybeesett az addigi középzárt *é*-vel. Az északkeleti nyelvjárási régió egy része azonban igyekezett megtartani az addigra már kialakult oppozíciós párokat, ezért ezen a területen az *ē* > *é* változás érintette ugyan az addigi középső nyelvválásfoki *é*-ket, de azok tololáncszerűen (HEGEDŰS 2006: 53–58) tovább záródva kialakították a zárt *i*-zést.

A zárt *i*-zés kialakulása térben és időben változó intenzitással adatolható, de már kései 14. századi, korai 15. századi nyelvemlékek is tanúskodnak az *i*-zésről, valamint a 16. századtól beszélhetünk erősen *i*-ző területekről (BENKŐ 1957: 89; E. ABAFFY 2005: 606–607; N. FODOR 2012: 141; JUHÁSZ 2018: 328, 333–334).

2.2. Grafematikai jelölésrendszerek. Az Újtestamentum-fordítás egyértelműen *i*-ző alakváltozatokban gazdag korpusz, melyet éppen abban a korban nyomtattak, mikor az *ē* > *é* és *é* > *í* változás már nem elszórt tendenciaként létezett az északkeleti nyelvjárási régióban, hanem több mint száz éve működő folyamatként. Sylvester János grafémaállománya azonban mégsem az *i* fonéma leképezése miatt jelentős, hanem a középső és alsó nyelvválásfoki palatális magánhangzók jelölése miatt.

SYLVESTER JÁNOS 1539-ben írja meg saját nyelvtnát, a Grammatica Hungarolatínát, melyben már törekszik lefektetni helyesírása alapjait. A latinul íródott grammatika magyar példaszavaiban és példamondataiban már kitűnik erős *i*-zése, ugyanakkor a saját maga által meghatározott jelölésrendszere nem fedi le a ténylegesen használt grafémaállományát. Sylvester – csakúgy, mint DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS – háromféle *e* grafémát különböztet meg: egy alul és egy felül melléklejeztet,

valamint egy mellékjel nélkülít.³ Feltételezhető, hogy az általa felsorolt mellékjel nélküli és mellékjeles betűkészletben meglévő *e* – *ę* párt nyelvválásfoki megkülönböztetéssel használta (Sylvester 1539/2006: 29–30). Ezt a megállapítást támasztja alá magyarázata az *-e* birtokos személyjelről, illetve az *-é* határozóragról (1. ábra). A birtokos személyjelet *e* grafémával: *felesíge, gyermeke, üccse, sü(v)e*; a határozóragot pedig következetesen *ę* grafémával jelöli: *emberré, gyermekké, szeginnyé, ke-vílyyé*.

1. ábra

Az <i>-e</i> birtokos személyjel jelölése <i>e</i> grafémával			Az <i>-é</i> határozórag jelölése <i>ę</i> grafémával		
De E obliquo			De ę recto		
uxor		felefighe	homo		emberrę
filius	illius	germeke	puer	factus	germekkę
frater germanus		üccze	pauper		ęeghinę
levir		süe	insolens		keuillę

3. Módszer és anyag. Jelen kutatás módszertanilag morfológiai felosztással dolgozik, mivel a gyűjtött anyagban előforduló *ę* grafémák morfológiai kötöttségeket mutattak. A kategorizálás alapja a legfrissebb szakirodalom: a KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC szerkesztésében megjelent Magyar nyelvtörténet vonatkozó fejezetein (SÁROSI 2005: 352–371; 610–617) alapul a Magyar nyelvtörténet kézikönyvének morfológiai fejezete (SÁROSI 2018: 130–135).⁴

Az *ę* grafémákat tartalmazó morfémák előfordulása 1992-re tehető a kutatás alapját képező Újtestamentum-fordításban, melynek százalékos megoszlását a 2. ábra mutatja. Ez a szám nem tartalmazza azokat a variánsokat, melyek az *e* fölötti ék alakú jel mellett még más jelet is mutatnak (pl. az ékjel alatt egy pont vagy alul mellékjelezett *e* és fölötté egy mellékjel). Ennek oka, hogy kutatásomban kizárólag az *ę*

³ Sylvester János hangjelölési rendszeréről a 20. századtól kezdve folyamatosan születtek tanulmányok, melyek az erős *i*-zés mellett az *ę* graféma előfordulásaira, valamint annak lehetséges hangértékére is reflektáltak. Először: BUDENZ JÓZSEF 1860: 393; majd ezt követően összefoglaló monográfiák: TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1908: 1–6; BENKŐ LORÁND 1957: 92–93; VARJAS BÉLA 1960: 24–35; MOLNÁR JÓZSEF 1963; SZATHMÁRI ISTVÁN 1968; KOROMPAY KLÁRA 2005: 585; E. ABAFFY ERZSÉBET 2005: 605–606.

⁴ Ezúton köszönöm a szerkesztőknek, valamint a fejezetíróknak, hogy kéziratban lévő munkájukból dolgozhattam. Mindkét munka alapjaiban a BENKŐ LORÁND főszerkesztésével (1991–1994) megjelent összefoglaló monográfiára, A magyar nyelv történeti nyelvtanára támaszkodik.

grafémával foglalkozom, s minthogy Sylvester fordításában ennek használata tudatosnak tűnik, nem volna célszerű keverni más grafémával.

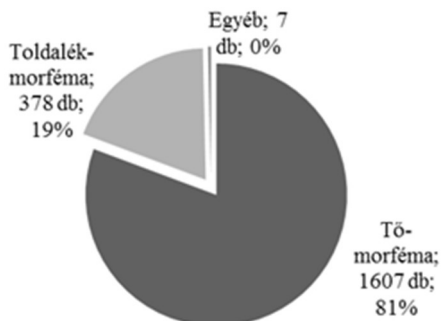
Az *é* grafémákat tartalmazó tömorfémák előfordulása 1607, vagyis az összes előfordulás 81%-a. Az *é* grafémára vonatkozó korábbi szakirodalmi megállapítások ennek az előfordulásnak egy részére vonatkoztathatók csupán, hiszen a korábbi vizsgálatok ebből az előfordulásból mintavételszerűen történtek. Jelen kutatás során mind az 1607 előfordulást megvizsgáltam, valamint hozzátettem a toldalék-morfémákat is. Toldalékokban összesen 378-szor fordult elő a graféma, mely az összes előfordulás 19%-át teszi ki. A maradék előfordulás sem a *tő-*, sem pedig a toldalék-morfémák közé nem sorolható. Ezeket feltehetően nyomdahiba vagy egyéb okok eredményezhették, mert többségük mutat következetességet, de éppen az *é* graféma nélkül.

A korpuszban található adatok azonban nemcsak *tő-* és toldalék-morféma-csoportokat hoznak létre, hanem a tömorfémákon belül is kialakítanak két fő kategóriát. A 2. ábra jobb oldali diagramja ehhez a felosztáshoz nyújt módszertani kiegészítést. A tömorfémákon belül 1404-szer fordultak elő jól elemezhető névszó- és ige-tövek, 203 esetben azonban olyan szavak is képviselték magukat, melyek vagy eredendően toldalékolhatatlanok (partikulák, igekötők, névutók), vagy paradigmatisz terminusok, de már az ősmagyar kor folyamán szóalakzáró morfémával záródtak le (határozószói személyes névmások), így tótani viselkedésük speciális. Ez utóbbiak alkotják a tótanilag speciális szavak kategóriáját.

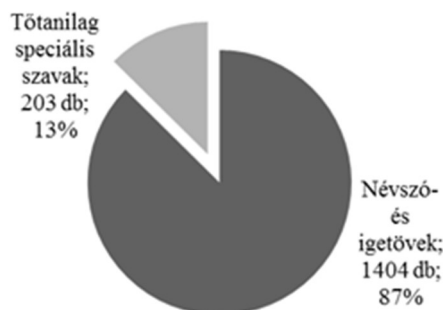
Terjedelmi korlátok miatt csupán a legtöbb adatot képviseltető morfémákat mutatom be, a következtetéseket pedig a tanulmány végén, összesítve ismertetem.

2. ábra

Az Újtestamentum-fordításában előforduló *é* grafémák morfematikai megoszlása

Az Újtestamentum-fordításában előforduló *é* grafémát tartalmazó tömorfémák elsődleges megoszlása

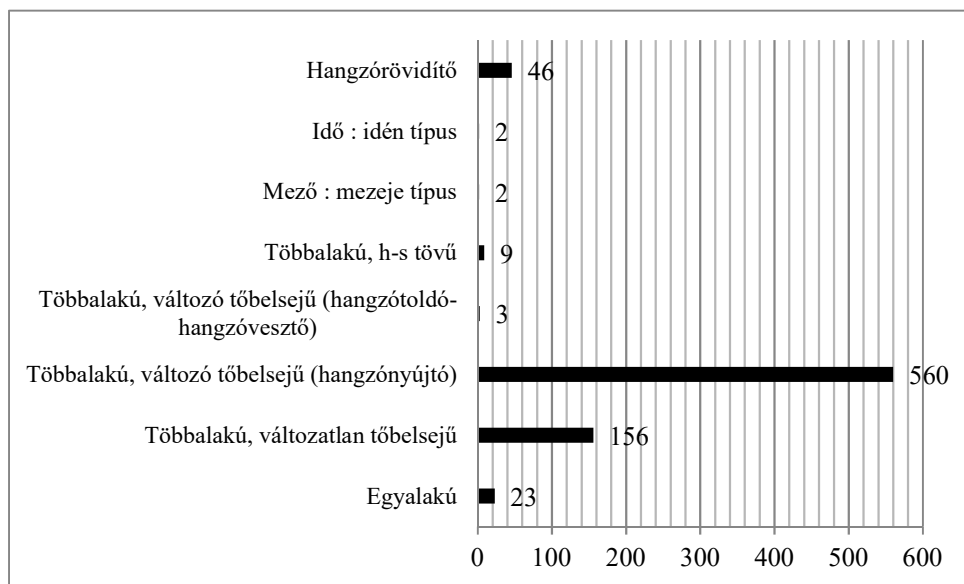

3.1. Tömorfémák. A kutatás során két nagy és egy kisebb csoport rajzolódott ki: 1. ige-tövek; 2. névszótövek; 3. speciális tótani viselkedésű szavak. Az ige-tövek 603 előfordulással, a névszótövek 801 előfordulással, míg a tótanilag speciális szavak 203 előfordulással képviseltették magukat a korpuszban.

3.1.1. Névszótövek. Tőtípusok tekintetében a névszótövek sokkal nagyobb heterogenitást mutatnak az ige-töveknél. A 801 névszótó, melyben előfordult az *é* graféma, a következő típusokba sorolható: 1. egyalakú névszótó; 2. többalakú, változatlan többelsejű névszótó; 3. többalakú, változó többelsejű névszótó (hangzónyújtó típus); 4. többalakú, változó többelsejű névszótó (hangzótoldó-hangzóvesztő típus); 5. többalakú, *h* tövű; 6. *mező* : *mezeje* típus; 7. *idő* : *idén* típus; 8. hangzórövidítő névszótó.⁵

3. ábra

Névszótövekben előforduló *é* graféma megoszlása a tőtípusok szerint

Egyalakú névszótövekben 23-szor fordult elő az *é* graféma: az *él* (*élit*, *élű*), a *keszkenő* (*kézkenőt*, *kézkenőköi*) és a *tömjénző* (*temiênező*, *temiênezi*) eseteiben. A *keszkenő* esete az *é* graféma lexikai kötöttségére mutat rá, hiszen az összetétel alapja, a *kéz* (1. lejjebb) az egyik legkövetkezetesebb és legnagyobb mennyiséget reprezentáló csoportot alkotja az egész korpuszban.

A többalakú névszótövek közül a változatlan többelsejű tövek 156 előfordulással képviseltették magukat a következő lexémákban: *beteg* (*betég*, *betégfig*); *éjfél* (*ij-fêliglêñ*, *ijfêlbe*); *érc* (*êrcz*, *êrczbôl*); *hideg* (*hidêg*); *keresztény* (*kerefztên*, *kerefztêneknék*); *kétely* (*kêtelkedifben*, *kêtelkednek*); *kétség* (*kêtfigbe*, *kêtfigben*); *meleg* (*melêg*); *merész* (*mêriffighe*, *mêriffighet*); *nehéz* (*nehêz*, *nehêffigirt*); *pecsét*

⁵ Mivel a hangsúly inntől nem az általános megoszláson, hanem a darabszámokon van, a diagramok e fejezettől már nem mutatnak százalékokat.

(*peczételled, peczételtenek*); *szék* (*fzék, fžékben*); *térd* (*têrd, têrdeire*); *vezér* (*ve-zérek*); *vész* (*vêfž, vêfžhez*); *vitéz* (*vitêzt, vitézek*).

A legnagyobb csoportot a névszótöveken belül 560 előfordulással a többalakú, változó többelsejű töveken belül a hangzónyújtó típus képviseli: az *ég* (*ég, égbe*); a *kéz* (*kêz, kézbe*) és a *tél* (*têlbe*) eseteiben, valamint a következő számnevekben: *két* (*kêt*); *tizenkét* (*tizenkêt*); *negyvenkét* (*neguenkêt*); *hét* (*hêt*) és *fél* (*fêl*). Szintén e kategóriába sorolandó a határozatlan névmási szerepű egyéb lexéma (*egéb, egébben*).

A következő négy csoport elhanyagolható előfordulási számot mutat, így következetességet megállapítani ezekben az esetekben nem lehet. Többalakú, változó többelsejű típust képvisel a *verem* (*vêrembe*) hangzótoldó-hangzóvesztő típusa 3 előfordulással. Többalakú, *h* tövű típust képvisel 9 előfordulással az *éh* (*êh, éhezik*) lexéma. Valamint egy-egy lexéma képviseli a *mező* : *mezeje* típust, illetve az *idő* : *idén* típust. Előbbire példa 2 előfordulással az *erő* : *ereje* (*êrôfŋhet; éreiekből*), utóbbira szintén 2 előfordulással az *idé* 'idő' : *ideje* (*idênkben; idéfb*).

Az egyetlen olyan tőtípus, melynél csak toldalék előtt láthatjuk az *é* grafémát, a hangzórövidítő típus. A 46 előfordulás mind toldalék előtti nyúlásról tanúskodik a következő lexémákban: *beste* (*bestêt, beftének*); *gerlice* (*gherliczêt, gherliczéket*); *kemence* (*kemenczêbe; kemenczének*); *öcséd* (*eczédnek*); *menése* (*menifêt*); *venyige* (*veñikêt*); *zsenge* (*fžengêt*). Ezekben az esetekben nem a toldaléktípus a meghatározó, mert szinte bármilyen képző, jel vagy rag előtt ugyanazt a hosszú magánhangzót produkálja (BÁRCZI 1958: 33). Nem szóvégi nyúlást mutat, de a hangzórövidítő tövekhez tartozik továbbá az *efféle* mutató névmás.

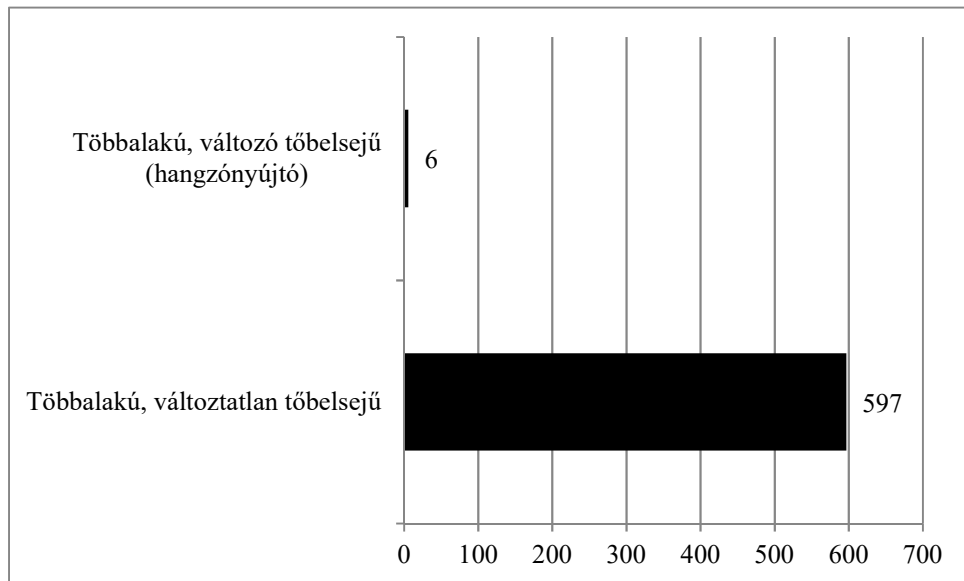
3.1.2. Igetövek. Az igitövek csoportja a 603 előfordulással két alkategóriát foglal magában, melyek a következők: 1. többalakú, változatlan többelsejű tövek; 2. többalakú, változó többelsejű tövek (hangzónyújtó tőtípus).

Az *é* grafémát tartalmazó igitövek legnagyobb arányban a többalakú, változatlan többelsejű típusba sorolhatók. Összesen 597 alkalommal fordult elő a korpuszban a következő lexémákban: *ért* (*êrted, êrte*); *ismer* (*efmêr, efmêre*); *kérd* (*kêrd, kérde*); *metél* (*metêlis, metêlfi*); *sért* (*fêrteni, fêrtetik*); *tér* (*têr, têrinek*).

Elvértve, vagyis 6 alkalommal hangzónyújtó tőtípusban fordult elő a graféma. Ezek a *kel* ~ *kél* (*kêl*), valamint a *vet* ~ *vét* (*vêt*) lexémák.

4. ábra

Igetövekben előforduló *é* graféma megoszlása a tőtípusok szerint

3.1.3. Tőtanilag speciális szavak. Az idetartozó szavak 203 előfordulással vannak jelen a korpuszban. Ez az előfordulási szám négy alcsoportot rajzol ki: 1. határozószói névmás; 2. névutó; 3. igekötő; 4. partikula.

A legtöbb adattal rendelkező névutók csoportja egyetlen nyelvi adattal, a *nélkül* névutóval 167 előfordulást mutat. Ezt a csoportot a *-nél* mint önálló határozórag is erősíteni látszik, ahol szintén ugyanilyen következetesség mutatkozik Sylvesternél (l. a ragoknál).

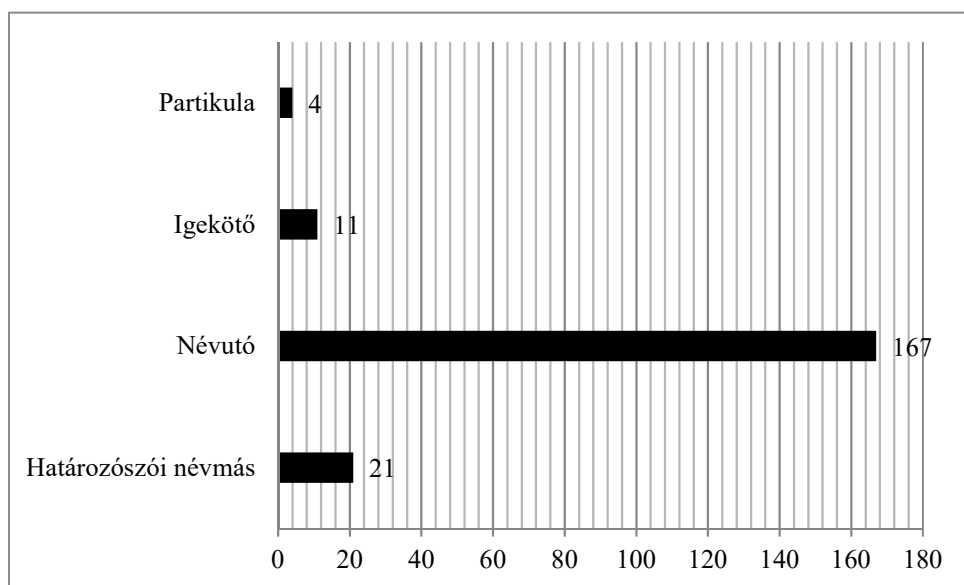
A kategória többi csoportja elenyésző előfordulási számokkal rendelkezik. A határozószói névmások csoportja 21 adattal képviselteti magát, mely csoportot a *neki* (*nêki, nêked*) és a *vele* (*vêle*) szavak alkotják. E csoport lexémái nyelvjárási változatként a mai napig őrzik a hosszú–rövid oppozíciós párokat (*neki ~ nêki; vele ~ vêle*). 11 adatot felvonultató csoportot alakít a *fel* igekötő (*fêlfelê, fêlfêlê*), illetve 4 előfordulással képviselteti magát az *elég* (*elêg*) partikula.

Összességében kijelenthető, hogy a korpuszban előforduló *é* grafémás tömorfémák kevés kivételtől eltekintve szabályos nyúlás következtében nyílt hosszú *ē*-ként realizálódhattak (részleteiben l. az 5. fejezetben). A huszita hangjelölési rendszerről már volt szó a korábbiakban. Sylvester hangjelölése a legtöbb hasonlóságot a Bécsi kódex jelölésrendszerével mutatja. A kódex öt keze azonban nem mutat ugyanolyan mértékű következetességet: az *e ~ ê, è* betűk elválasztására és megkülönböztetésére az első kéz ügyelt a leginkább, így kutatásomban ezt az első kezét és IMRE SAMU

kutatását vettem alapul az esetleges összehasonlításokhoz. „A Bécsi Kódex első kezétől gyűjtött anyagomban 320 adatban van a tárgyalt toldalék előtt az alapszóban *e*-féle hang; a 320 adatból a toldalékban nyílt *e* van 285 adatban, zárt *ē* 35-ben. Ebből a 285 adatból *e* (*ē*) hang van az alapszóban a toldalék előtt 182-szer; *ē*, *é* 103-szor”. Ugyanitt a Müncheneri kódexszel való hasonlításra is kitérve jegyzi meg: „[a] M[üncheni] K[ódex] 1. kezének anyagából ilyen világos kép nem rajzolódik ugyan ki, de valami hasonló jellegzetesség mintha mégis látszanék: *ē*, *é* értékű betű (*e*, *ē*, *é*) után a toldalék 170 adatban *ē* és 130-ban *e*; *e* (*ē*) értékű betű” (IMRE 1960: 165).

5. ábra

A tőtanilag speciális szavakban előforduló *ē* graféma megoszlása szófajok szerint

3.2. Toldalékmorfémák. Toldalékmorfémák esetében a képzők, jelek, illetve ragok különíthetők el. Az összesen 378 előfordulás között köztes kategóriát alkotó típus is található.

A képzőtípusok közül egyedül a kicsinyítő funkciójú *-cske* fordul elő a korpuszban. A 4 előfordulás azonban minden esetben más toldalékmorféma előtt jelenik meg, vagyis ugyanolyan szabályos nyúlást mutat, mint a hangzónyújtó tövek: *gyermekcsé-* (*germekczét*); *kővecské-* (*kőveczkét*); *verebecské-* (*verebeczéké*; *verebeizkét*). Azért nem került ez a 4 előfordulás a hangzónyújtó tövekhez, mert a nyúlás nem a tő részét képező tövéghangzóban megy végbe, hanem minden esetben a képzőt érinti a változás.

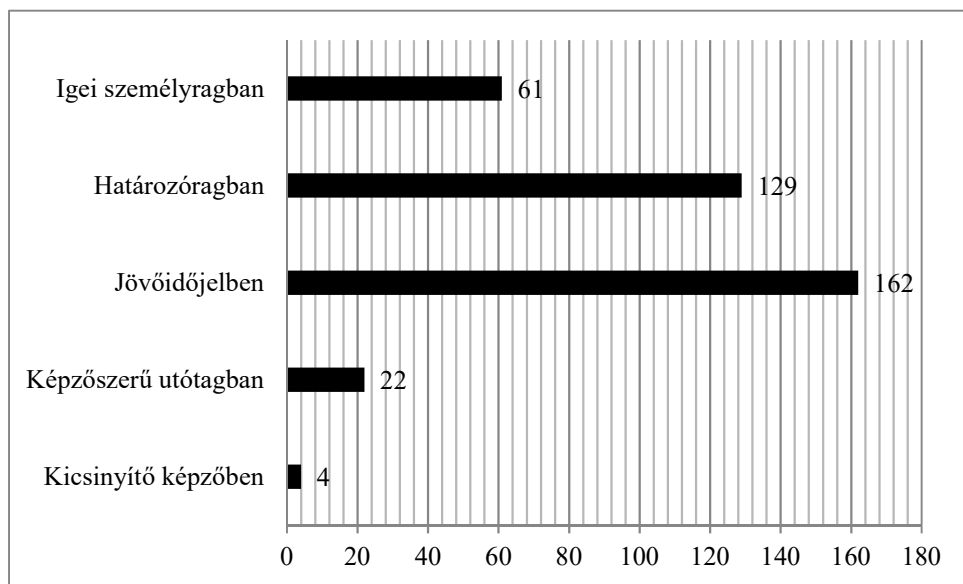
Az átmeneti kategóriát a *fële* (*fële*) képzőszerű utótag alkotja, mely összesen 22-szer fordul elő az Újtestamentum-fordításban *ē* grafémával. A *fél* latívuszragos vagy birtokos személyjeles alakulata etimológiailag rokonságot mutat a fentebb tárgyalt *fél* számnévi hangzónyújtó névszótóval, az *effële* mutató névmással.

Jelek tekintetében az *-end* jövő idő kifejezéséhez alkalmazott jövőidő-jel konzekvens használata mutatkozik meg 162 előfordulással. Az *sz-es*, *v-s* ige-tövek jövőidő-jellel ellátott alakjai, így a *te-* (*tënd*), *le-* (*lënd*), *ve-* (*vënd*), *hi-* (*hiënd*), *vi-* (*viënd*) és az *e-* (*ëndik*) mellett alkalmazza Sylvester, továbbá minden olyan morféma esetében, melynél jövőidejűséget szeretne kifejezni: az *esendik* (*efëndik*); *kírendesz* (*kirëndesz*); *menend* (*menënd*) stb. szavakban.

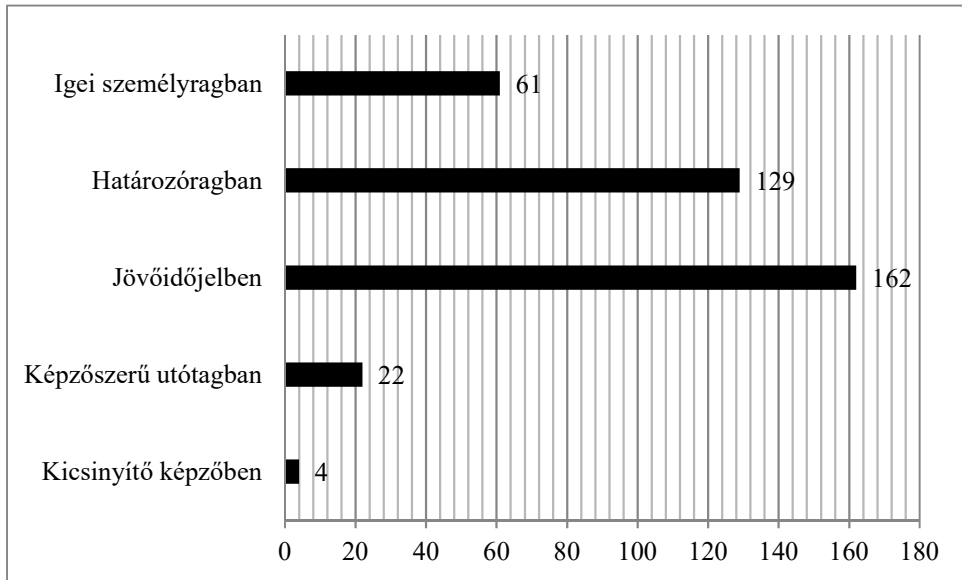
A ragoknál két csoportot alkotnak a következőketes előfordulások: 1. határozóragokban; 2. egyes szám második személyű igei személyragokban. A határozóragok 129 előfordulása egyrészt az *-(e)n* időhatározóragból, másrészt a *-nél* határozóragból származik, mely utóbbi egyaránt ellát helyhatározóragos és hasonló határozóragos funkciót. Előbbire példa a *későn* (*kifên*) lexéma, utóbbira pedig több különböző lexéma is, így a *bölcseknél* (*bölczeknél*); *esztendőknél* (*efzendőknél*); *embereknél* (*embereknél*); *Péternél* (*Peternél*) stb. E nagyfokú következetesség a *-nél* határozórag esetében a *nélkül* névutóban mint önálló lexémában is látható (1. a névutóknál).

6. ábra

A toldalékmorfémákban előforduló *é* grafémák megoszlása

A határozóragok mellett Sylvester következetesen használja a grafémát az egyes szám második személyű igei személyragoknál. Az összesen 61 előfordulás a következő szavakban látható: *ügyekezéél* (*egekezéél*); *essél* (*effél*); *keresztelkedéél* (*keresztelkedéél*) stb.

4. Összegzés. A kutatás alapjául szolgáló Újtestamentum-fordítás *é* grafémát tartalmazó morfémai egy olyan korpuszt hoztak létre, mely Sylvester hangjelölését jól dokumentálja. A vizsgálat eredményei a következőképp fogalmazhatók meg:

1. Sylvester János hangjelölésében az *é* graféma használata nem esetleges, hanem nagy következetességre vall.
2. Sylvester meghatározott tő- és toldalékmorfémákban használja az *é* grafémát, melyek egy része lexikai kötöttséget is mutat. Az *é* graféma nyílt hosszú *ē* hangértéke a dialektológiai és nyelvtörténeti szakirodalom, valamint etimológia alapján a következő csoportokban és morfémaokban adathozható:
 - a) Tőmorfémákban:
 - i. Névszótövek: *éjfé*, *é*rc, *kétely*, *kétség*, *szék*, *vitéz*, *merész*, *pecsét*, *vész*, *ég*, *kéz*, *hét*, *két*, *tizenkét*, *negyvenkét*, *tél*, *fél*, *éh*, *besté*-, *gerlicé*-, *kemencé*-, *zsengé*-, *öcsé*-, *menésé*-, *venyigé*-, *efféle*
 - ii. Igetövek: *ért*, *kérd*, *sért*, *tér*, *kel* ~ *kél*
 - iii. Tótanilag speciális szavak: *neki*, *vele*, *nélkül*
 - b) Toldalékmorfémákban:
 - i. Képző: *gyermekcsé*-, *kövecské*-, *verebecské*- és képzőszerű utótag: *féle*
 - ii. Jel: *-end* jövőidőjel
 - iii. Rag: *-(e)n* időhatározórag, *-nél* hasonlító és helyhatározórag, *-él* igei személyrag
3. A kutatásban megvizsgált morféma nyílt hosszú *ē* hangértéke egyes tőtípusonként is magyarázható: hangzónyújtó szavakban az egykori pótlónyúlás

során keletkezett hosszú fonéma található, hangzórövidítő tövek toldalék előtti nyúlásról tanúskodnak.

A kutatás bizonyítja, hogy Sylvester János zárt *i*-ző nyelvjárása mellett következetesen használta még a nyílt hosszú *ē* fonémát. A korpuszból vett adatok igazolják, hogy az *ē* > *é* és *é* > *í* változás már hatott ugyan Sylvester nyelvváltoztatára, azonban e folyamat még nem fejeződött be. Amennyiben befejeződött volna, egy tisztán *i*-ző korpusz adatait láthatnánk, és nem lett volna mód ilyen nagyarányú, konzekvens nyílt hosszú *ē* használatra.

A kutatás következő lépése a már rendszerezett, *ē* grafémát tartalmazó morfémák mellé csoportosítani az alul mellékjeles *e* grafémát tartalmazó szavakat, valamint a zárt *i*-ző alakváltozatokat is. Mennyiségi adatelemzéssel ezt követően lehetővé válhat a változási folyamat, vagyis a nyílt hosszú *ē* visszaszorulásának dokumentálása, ezzel párhuzamosan a zárt *i*-zés megerősödésének kimutatása Sylvester János és más 16. századi szerzők művein keresztül.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2005. Hangtörténet. (Az ómagyar kor. A középmagyar kor.) In: *MNyt.* 301–351, 598–609.
- BALÁZS JÁNOS 1958. *Sylvester János és kora.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar történeti szóalaktan I. A szótövek.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- BIHARI JÁNOS 1935. *A magyar é hangok történetéhez.* Nyelvészeti tanulmányok a szegedi Ferenc József-egyetem Magyar és Finnugor Intézetéből 6. Szeged.
- BUDENZ JÓZSEF 1860. A magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú *e*, azaz *é* és *e*-rül. *Magyar Nyelvészet* 5: 389–401.
- DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS 1549. *Orthographia Vngarica.* Krakko.
- N. FODOR JÁNOS 2012. A magyar magánhangzórendszer érintő hangeltolódás tendenciájának nyelvjárási vonatkozásai. Az északkeleti nyitódó kettőshangzók kialakulásának lehetséges módjairól. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia* 2. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba. 136–153.
- HEGEDŰS ATTILA 2006. Húzólánc és/vagy tolólánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 4. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 53–57.
- IMRE SAMU 1960. A szóvégi *ē* > *e* nyíltabbá válása a Bécsi és a Müncheni Kódexben. *Magyar Nyelv* 56: 156–166.
- IMRE SAMU 1964. *A magyar huszita helyesírás néhány kérdése.* Nyelvtudományi Értekezések 43. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. Az északkeleti nyelvjárási régió. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest. 292–296.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.

- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *A magyar helyesírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 2005. Helyesírás-történet. A középmagyar kor. In: *MNyt.* 579–595.
- MNyt. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- MOLNÁR JÓZSEF 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NYÍRI ANTAL 1961. A Bécsi és a Müncheni Kódex helyesírásának egyik vitatott kérdéséről. *Néprajz és Nyelvtudomány* [különszám]: 133–142.
- SÁROSI ZSÓFIA 2005. Morfémátörténet. Az ómagyar kor. A középmagyar kor. In: *MNyt.* 352–371; 610–617.
- SÁROSI ZSÓFIA 2018. Morfémátörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 129–153.
- SYLVESTER JÁNOS 1539/2006. *Grammatica Hungarolatina*. Szerk. BARTÓK ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sylvester János 1541/1960. *Új testamentum. Újszigeet, 1541*. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta VARJAS BÉLA. Bibliotheca Hungarica Antiqua I. Akadémiai Kiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TNyt. I. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- TNyt. II/1. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN 1908. A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései. *Nyelvtudományi Közlemények* 38: 1–62.
- VARJAS BÉLA 1960. [Kísérő tanulmány.] In: SYLVESTER JÁNOS 1541/1960. 7–47.

A magyar építészeti szakszókincs jövevényszavainak meghonosodása

MOSA DIÁNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

mosadia@gmail.com

A dolgozat a magyar építészeti szakszókincs jövevényszavainak meghonosodását vizsgálja. A forrás- és átadónyelvek megjelölésén túl tárgyalom a magyarosodási és magyarosítási típusokat és azok válfajait. Egyes kifejezéseknél megvizsgálom a magyarba épülésük körülményeit, másoknál a le nem fordíthatóságuk, idegen hatású elemként való továbbélésük okát és szerepét. A gazdag példaanyagon keresztül megkísérlem bemutatni a szakszókészlet releváns hangtani, alaktani és szemantikai változásait és sajátosságait.

Kulcsszók: építészeti szakszókincs, etimológia, tükörfordítás, körülírással szóalálás, funkcionális többalakúság.

1. Bevezetés. Dolgozatom célja a jelenkori magyar építészeti szakszókincs különféle eredetű jövevényszavainak bemutatása és meghonosodási típusok szerinti csoportosítása. Fontos kiemelni, hogy az építészeti szaknyelv nyelvi adaptációjával kapcsolatban csak ritkábban beszélhetünk tudatos magyarosítási folyamatokról, gyakrabban spontán magyarosodást tapasztalunk. Építészeink nyelve a nyelvújítás korában még jobbra a német volt, így a ma használatos szóállomány nem képezte tárgyát semmiféle mesterséges, nyelvművelői programnak. Ezek a szavak, kifejezések építőmestereink, építészeink, művészettörténészeink ajkán nyertek magyarosabb hangzást. Ebből a párhuzamos és nem szabályozott meghonosodásból ered, hogy különösen a gyakorlatiasabb építési folyamatokhoz kötődő alakok változása nem követhető nyomon az adatok alapján, hiszen tájanként, sőt akár egyénenként is változhatott az idegen alak „sajátabbá tétele”. Fontos kiemelni, hogy a szókincs eltérő rétegei eltérő korokban nyertek magyar(osabb) alakot, az első tervezett és reflektált tartós építkezésektől (melyek adatolt kezdetét az egyházalapítással egy időre tehetjük) napjainkig folyik az átvétel, így az egyes jövevényszavak hangtani változásai esetén például eltérő nyelvéllapothoz való igazodással találkozhatunk, továbbá az átvevő területi nyelvjárásokhoz való igazodás is megfigyelhető. Jelen dolgozat keretei és a vizsgálat módszerei azonban nem teszik lehetővé ennek a változatosságnak a bemutatását. Ezért a követhetetlen sokszínűséget mellőzendő és az objektivitásra törekedve az írásbeliségben is kanonizált alakokat veszem górcső alá. Vizsgálatom anyagát elsősorban szakszótárak képezik: az 1961-es Művészettörténeti ABC (a továbbiakban: ABC.), ZÁDOR ANNA 1984-es Építészeti szakszótára, DÉRY ATTILA 2011-ben megjelent Építészeti szakkifejezések szótára és egy 2000 óta folyamatosan fejlesztett és bővített digitális művészettörténeti szótár, az ún. Képszótár (www.kepszotar.hu).

1.1. Történeti keret. A kategória szerinti vizsgálat előtt fontos megemlíteni néhány, az írott magyar építészeti szakszókincs kialakulásában fontos szerepet játszó szakíró és munkát. A magyarosítás egy művelődéstörténetileg is kiemelt jelentőségű fóruma az 1770-ben Mária Terézia által alapított Institutum Geometricum, a későbbi

József Ipartanoda, majd József Műegyetem, a mai Budapesti Műszaki Egyetem elődje. Miután az építészképzés kivált az általános mérnökképzésből, önálló tankönyvek születtek, jórészt magyar nyelven (DÉRY 2011: 10). A tankönyvek születésével párhuzamosan alkotta meg az önálló magyar nyelvű építészettörténeti szakírásban úttörőnek számító munkáit HENSZLMANN IMRE és KOTSIS IVÁN. Előbbtől az 1866-os Középkori építészet című munka emelendő ki, mely számos magyarítás első előfordulása, utóbbi munkássága pedig a reneszánsz formaművészetre (Az olasz renaissance építőművészet homlokzati és térrendszerei, 1930), annak leírására és vele egykorú, elméletibb építészeti problémákra fókuszált.

1.2. Forrásnyelvek. Fontos kiemelni, hogy legtöbb esetben latin, német és francia közvetítéssel kerültek nyelvünkbe az egyéb eredetű szavak is, így a forrásnyelv sokszor nem egyezik meg az átdadó nyelvvél. Az egyes típusoknál nem térek ki külön az átdadó nyelvek szerepére, azonban fontos áttekinteni őket. Az egyházi építészeti szókincsé érthetően latin eredetű hazánkban is. „Latin jövevényszavaink legnagyobb része egyházi műszó” (BÁRCZI 1958/2001: 107). Ezek közé sorolhatók az épülettípusok (*templom, katedrális, kolostor, monostor*) és épületrészek megnevezésére szolgálók is. Alaktanilag kiemelendő, hogy általában a latin nominativusokat vették át őseink (*capitulum – káptalan*), és hogy az *-us* végződést olykor kicsinyítő képzőnek gondolván elhagyták (*chorus – kar*) (BÁRCZI 1958/2001: 106). „A szakszavak szélesebb köre német eredetű; ez a városainkban működő, javarészt németajkú céheknek köszönhető” (DÉRY 2011: 8). A céhrendszer utáni, dualizmus kori első nagy építészműzedékünk (Steindl Imre, Feszl Frigyes, Ybl Miklós, Lechner Ödön) is németajkú volt, magyar mestereink pedig jobbra Bécsben és Münchenben tanultak. A francia építészeti jövevényszavak legjelentősebb hányada az abszolutista monarchia és a château-építészet idejéből való (pl. a François Mansard nevéből köznevesült nemzetközi szó magyar összetételekben is megtalálható: *manzárdtető, manzárdablak*), ugyanakkor a mintakönyvfordítások is a francia hatást erősítették. A speciálisan a reneszánszsal kapcsolatos tagozatok, újabb formák megjelölése Európa-szerte az olaszból érkezett (l. *tempietto, lanterna, kváderkö*). Megjelenik az angol hatás is (l. *bow window*), azonban részben a távolság, részben pedig a szigetországi építészet eltérősége miatt kevés az angolszász területekről átvett szavak száma. Megtalálható még az átdadó nyelvek között a spanyol (l. *majolika*), az arab (l. *mihráb*), valamint a hindi (l. *sztúpa*), azonban ezek jellegzetesen az átdadó kultúrkör épületeit, építészeti elemeit leíró szavakra korlátozódnak.

A magyar nyelvet vizsgáló, jövevényszavakkal foglalkozó monográfiák (pl. BÁRCZI 1958/2001) és tankönyvfejezetek rendszerint részletesen vizsgálják a török és szláv eredetű szavakat is. Jelen vizsgálat során ezek nem relevánsak, hiszen a mohamedán törökök és az elsősorban ortodox szláv népek építészeti hatása csekély volt, így az építészeti szaknyelvre is alig hatottak. Kevés ilyen átvett szavakat hangtanilag építettük be nyelvünkbe: *dzsámi, türbe, minaret*. Az ógörögből való átvételhez hasonlóan a nem latin betűs szláv jövevényszavak esetén jórészt csak

transzliteráció történt (illetőleg, ha szükséges volt, hangközelítéseket használtak), l. pl. *kokosnyik* (кокошник) 'tetőket díszítő félkörfűzér'.

2. Nyelvi adaptációk. A következőkben négyféle nyelvi adaptációt elemzek: a hangtani igazítást, a tükörfordítást, a körülírásos szótalálást és a nemzetközi műveltségyszavak nyelvünkbe épülését. Az adaptációkkal párhuzamosan tárgyalom a funkcionális két- vagy többalakúságot. Mivel az építészeti szakszókincs történetiségét egyedül a DÉRY ATTILA szótára tárgyalja, ám az sem tipizálja az átvételeket, saját kategóriákat alakítottam ki. A nem egyértelmű esetekben jelölöm a forrásnyelvet, és ha szükséges, részletesebben kifejtem a szó jelentését, használati körét.

2.1. Hangtani adaptációk. Az idegen szavak anyanyelvbe ültetésének legalapvetőbb módja a hangtani meghonosodás, meghonosítás, hiszen az egyes nyelvek eltérő fonetikai állománnyal rendelkeznek, így az adott szó vagy kifejezés legelső, akcentusos kiejtésekor megkezdődik az anyanyelviesítés. A forrásnyelv kiejtését a magyar hangkészlet és hangsúlyozási szabályok engedte kereteken belül követő, és írásban is magyarított alakok például a *balkon* (*balcon*), a *piedesztál* (*piédestal*), a *fríz* (*Fries*), a *donzson* (*donjon*), a *kandeláber* (*candélabre*), a *kaszkád* (*cascade*), a *kazamata* (*casamatta*) és a *kváder* (mely a *quadri* többes számú alakból lett elvonva). Ejtésüknél jellemző a mássalhangzó-torlódás feloldása (*candélabre* → *kandeláber*), az orrhangok denazalizálása ([balkõ] → [balkon]), a hosszú mássalhangzók röviden ejtése és az [a]-[á], [e]-[é] párok esetén a rövidebb preferálása, ugyanakkor az *s*-ek a forrásnyelv szabályait követve [s]-ek és [z]-k maradnak, nem lesz belőlük [j].

Erőteljesebb hangtani igazítást figyelhetünk meg a következőknél: *pavilon* (*pavillon* [pavijõ]), *pillér*, *sekrestye*. A *pillér* (*pilare*) HENSZLMANN magyarítása a *fillér*, *tallér* analógiájára (DÉRY 2011: 180). A meglehetősen korai átvételű (bizonyosan 1510 előtti) *sekrestye* forrása a latin *sacristia*, ami azért is figyelemre méltó, mert számos más példa esetében a *sacr*- előtag lefordítva *szent*- alakban vagy egyszerű hangtani átírással *szakr*- formában magyarosodott, így például a későbbi átvételű *sacramentarium* a magyarban *szakramentárium* lett (TESz. *sekrestye*). A hangtani magyarítás egy népetimológiás verziója a *cinterem*, mely a *coemeterium* szóból, a tér szemantikai mezejét segítségül hívva és a *címerterem* 'lovagterem, várterem' esetleges hatására született (TESz. *cinterem*).

2.1.1. Szófajváltások. A *freskó*, a *bazilika* és a *katedrális* alakok szófajváltással lettek nemzetközivé, s ugyan magyarba ültetésükkor már csupán hangtani változás történt, érdemes megnézni őket közelebbről. A *freskó* az *al fresco* 'frissen' olasz kifejezés melléknévéből köznevesült (a frissen festett felületre vitték fel a képet, így az a vakolat részeként, s nem csupán felületi elemként lett az épület része), ritkább párja, az *al secco* 'szárazan' hasonló folyamaton ment keresztül, nálunk ma *szekkó* alakban él tovább.

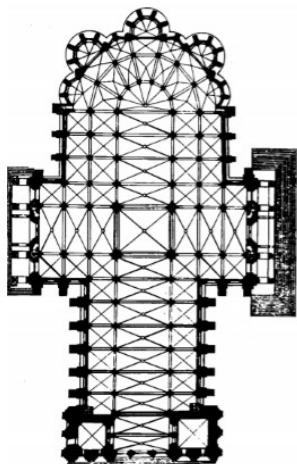
Mind a *bazilika*, mind a *katedrális* szavak eredetileg a jelző szerepét töltötték be egy jelzős szerkezetben. A *cathedralis* az *ecclesia cathedralis* 'székesegyház'-ból főnevesedett, majd a következő pontban részletezett fonetikai igazodások után *katedrális* alakban épült be anyanyelvünkbe. Ezzel párhuzamosan azonban él a tükörfordítással létrejött *székesegyház* formában is. Szótövé, a *cathedra* szót és

magyarosított átírását (*katedra*) KOVÁCS is jegyzi 1892-es latin jövevényszavakkal foglalkozó munkájában (KOVÁCS 1892: *catedra*). Először 1888-ban jegyezték le, tehát magyar belső fejleményű szinonim párja, az 1808 óta jegyzett *székesegyház* megléte után született (NyúSz. *székesegyház*). Ugyanez a szófajváltás ment végbe a βασιλική στοά 'királyi csarnok' esetében, ahol azonban az épület funkcióváltásának nyomán a jelző jócskán eltávolodott eredeti jelentésétől. A magyarba latin közvetítéssel, a szóvégi η-t a-ra cserélve érkezett, majd a klasszicizáló latin kiejtés mintájára, a szó belseji [z] ejtésével (vö. *ambrózia* – ESz. *bazilika*) *bazilika*-ként nyerte el mai formáját. A latin közvetítette nemzetközi műszó a magyarba tudatos átvétellel került, érdekes módon első, 1831-es lejegyzése *baszilika* alakban történt (TESz. *baszilika*).

Kiemelendő a kereszténység története során lezajló jelentésmódosulás: a hosszanti (bazilikális) elrendezésű (1. ábra), a csarnoktemplomtól hajói eltérő elhelyezkedésében különböző ókeresztény bazilika a zárandokhelyként szolgáló főtemplommal azonossá kezdett válni, ennek nyomán nevezhetjük például a budapesti Szent István-bazilikát centrális elrendezése (2. ábra) ellenére is *baziliká*-nak.¹

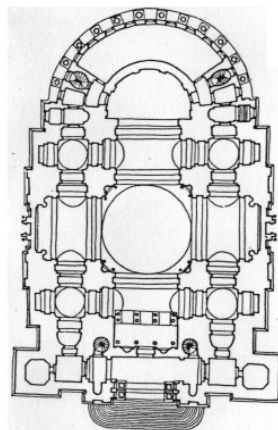
1. ábra

Egy bazilikális elrendezésű templom
alaprajza

2. ábra

A budapesti Szent István-bazilika
alaprajza

¹ A jelentésváltozás fontos összetevője, hogy a bazilika (jogi-liturgikus szakszóként) idővel templomok kitüntetett címe lett. A 16. századtól veszi kezdetét az a szokás, hogy a pápák liturgikus és egyházszervezeti szempontból kiemelt fontosságú templomoknak (az építészeti megfontolásoktól függetlenül) *bazilika* címet adományoznak (vö. eMKatLex. *bazilika*, *templomok rangja*).

2.2. Nem latin betűs forrásnyelvű szavak. Külön kategóriát képeznek a nem latin betűs forrásnyelvű szakszavak. Az antik görög templom részeit illetően elsősorban a görög alakok átírására terjedt ki a magyarítás. Az ilyen esetekben több hangmegfeleltetés is kérdéses lehet. Nem a magyar nyelvbe érkezéskor ment végbe, de jellemző példa az ógörög hehezetes hangok aspirációvesztése. A φ -t kivéve többnyire megtartják a *h*-betűs kiegészítéssel való átírást, azonban a kiejtés szintjén idegensége okán kikopott az aspirált ejtés. Így például a *narthex* 'templom előtti keresztcsarnok' szó egyszerűen [narteks] lett. A φ esetében a *ph* betűkapcsolat és az *f* betű váltakoznak: az *amfiteátrum* szót az ABC. és ZÁDOR is ebben az alakban közli, míg a kettős oszlopsorú templomra az ABC.-ben az *amphiprosztülosz* alakot találjuk. Ez utóbbi a következő hangtani kérdésre is remek példa, hiszen az *v*-t *y*-ként, *i*-ként (ezen átírás európai hagyományát lásd az ipszilon francia nevében: *i grec* 'görög i') és klasszikus görög hangértékének megfelelően *ü*-ként is szokás átírni. Példaszerűként vizsgáljuk meg az oly gyakori *τύμπανον*-t 'háromszögletű oromzat, nyeregtetős épületek főhomlokzatán vagy falnyílások fölött' (DÉRY 2011: *timpanon*, *tümpanon*, *tympanon*): az ABC. és DÉRY mindhárom alakot jegyzi, ZÁDOR ANNA már csak a *timpanon*, *tympanon* alakokat, a Képszótár pedig már kizárólag a napjainkban legelterjedtebb *timpanon* alakot veszi fel.

2.3. Tükörfordítások. A tükörfordítások leginkább az összetett szavak esetében érhetők tetten. Nagy százalékuk német eredetű, így az *alaprajz* a *Grundriss*-ből, a *vízköpő* a *Wasserspeier*-ből, a *mérmű* a *Masswerk*-ből jön; egyébiránt a bazilikális elrendezésű épületek részeit leíró szókincs egésze német eredetű, l. pl. *mellékhajó* (*Seitenschiff*), s olykor a különféle átvételek versengésekor is a német tükörfordítás maradt fenn. A görög eredetű *ψευδο*- 'ál'-előtagok lefordítása is egy külön kérdéskör: egyes alakok csupán latin betűs átiratok, mások a szó szerinti fordítást követik és az *ál*-előtagot használják, megint mások a német *blind* analógiájára a *vak*-előtaggal képeznek összetételt (l. *blinder Fenster* 'vakablak'). A vizsgált négy szakszótárt megnézve hatalmas megnevezési gazdagsággal és bizonytalansággal találkozunk az egyes tagozatok részlegességét vagy nem valódiságát leíró előtag kapcsán.

1. táblázat

Az ógörög *ψευδο*- előtag magyarítási formái különböző építészeti szakszótárakban

	ABC	ZÁDOR	DÉRY	Képszótár
pszeudo-	<i>pszeudobazilika,</i> <i>pszeudo-</i> <i>klasszikus</i>	<i>pszeudobazilika,</i> <i>pszeudo-</i> <i>klasszikus</i>	<i>pszeudobazilika,</i> <i>pseudobasilica</i>	–
ál-	<i>álbazilikális</i> <i>elrendezés,</i> <i>álboltozat</i>	<i>álablak,</i> <i>álbazilikális</i> <i>elrendezés,</i> <i>álboltozat,</i> <i>álkereszthajó,</i> <i>álmennyezet,</i> <i>áltrifórium</i>	<i>álbazilikális</i> <i>elrendezés,</i> <i>álboltozat,</i> <i>álgótika,</i> <i>álkereszthajó,</i> <i>áltrifórium</i>	–

	ABC	ZÁDOR	DÉRY	Képszótár
vak-	<i>vakablak,</i> <i>vakárkád,</i> <i>vakív,</i> <i>vakkeret,</i> <i>vakmérmű,</i> <i>vak trifórium</i> (sic!)	<i>vakablak,</i> <i>vakajtó,</i> <i>vakárkád,</i> <i>vakív,</i> <i>vakkeret,</i> <i>vakkőrács,</i> <i>vakmérmű,</i> <i>vaknegyed,</i> <i>vakrács</i>	<i>vakfal,</i> <i>vakfödém,</i> <i>vakgerenda,</i> <i>vakív,</i> <i>vakkeret,</i> <i>vakmérmű,</i> <i>vaknegyed,</i> <i>vakrács</i>	<i>vakablak,</i> <i>vakárkád,</i> <i>vakkeret</i>

A tükörfordítás jellemző eszköze továbbá a kontextuális kiegészítés, így az olasz *tamburo* 'dob' *kupoladob*-ként, az orosz *луковичные главы* 'hagymaalakú fej' – mely az oroszban leginkább *луковица* 'hagymácska' formában használatos – *hagymakupola*-ként él a magyarban. Figyelemre méltó még az egyes tükörfordított alakok kihatása a hasonló funkciójú tagozatok megnevezésére, így az *arc-boutant* – *támív* analógiájára született a *támpillér* (mely franciául még *contrefort* 'ellenerősítés' volt).

2.4. Körülíráshoz szótálalás. A körülíráshoz szótálalás jellemzően a nem funkcionális többalakúság kísérőjelensége. Az idő előrehaladtával és a magyar nyelv térnyerésével az építési és építészeti közegekben egyre több fordítás született, azonban bizonyos esetekben megmaradtak a korai hangtani átiratok is. Érdekes iskolapéldái az eredeti és a lefordított alakok párhuzamos együttélésének az antik oszloprendek leírására szolgáló szakszavak, fontos azonban, hogy az ógörög alakokat latinosított verzióban használjuk, tehát az *-ος* végződésekből *-us* lett (l. *trochilus*). A magyar alakok esetében olykor német alakok tükörfordításával állunk szemben (l. *oszloptalpat* – *Säulenfuß*). A *galéria* 'képtár' szóval való hamisbarátság elkerülése végett csupán a *törpegaléria* összetételben él tovább a gótikus építészet *galérie* 'galéria, homlokzati szoborsor' szakszava, ugyanezen épületrész egy tartalmi aspektusát írja le *királysor* szavunk.

Forráshoz alajjukat hangtanilag magyarosodva is őrző párok például a *rozetta* – *rózsaablak* (olykor *ablakróza*), a *deambulatorium* – *szentélykörüljáró* és a *loggia* – *függőfolyósó*. A *console* sikeres magyarítása a *gyámkő*, melynek alapja a nyelvújítás kori *gyámol* alakból elvonással keletkezett *gyám* (NyúSz. *gyám*). Él ugyanakkor a *konzol* alak is. A *baluszter* 'korlátbáb' a *balustro* olasz alakból magyarosodott, a baluszterek összességét *balusztrád*-nak, *báboskorlát*-nak nevezzük, érdekes tehát, hogy míg az egyetlen elemre vonatkozó megnevezés feltehetően olasz jövevényszó, addig a tagozatként az olasz *balustrata* helyett a francia *balustrade* alak volt a kiindulópont. E jelenség pendantja a le nem fordított nemzetközi műveltségesszók esete, melyeket a következő pontban tárgyalok.

2.5. Nemzetközi műveltségyszók. A le nem fordított nemzetközi műveltségyszók kategóriája szorosan összefügg a hangtani meghonosodással. Ritka az olyan példa, ahol az eredeti szó hangállománya nem kívánt magyarosítást az írásbeliségben, mint például a *lunetta* és a *belvedere*. Idegen alakban él tovább az *aedicula* 'díszített fülke, épületszerű ablakkeret' (melyet egyedül DÉRY vesz föl *aedikula* és *edikula* alakban is, de ezek szakszövegbeli használata elenyésző) és az *enfilade* 'összekapcsolt terem-sor'. Ez utóbbi esetében a művelt beszélők által használt alak őrzi az első szótag nazálisát, azonban a közhasználatban ez kiveszhet.

Számos sikertelenül magyarosított alakkal találkozhatunk, melyek nyakatekertségük, esetlenségük vagy egyszerűen túlzott körülíró jellegük miatt nem épültek be a szaknyelvbe. A *fríz* a latin *fresium* 'hímzett ruhaszegély' szóból a német *Fries* közvetítésével jött létre, *képszék*-ké magyarosítása (bár az ABC. és ZÁDOR, sőt még a Képszótár is jegyzi) nem terjedt el. Figyelemre méltó, hogy a *bifórium* 'kettős nyílás' *ikerablak* lett, ugyanakkor hármás párja *trifórium* maradt. Az apszisok fedésére szolgáló *conchá*-kra 'kagylókra' az ABC. megkísérelte bevezetni a *negyedgömbboltozat* összetételt, ám az túl bonyolultnak bizonyult. Ugyanígy a *tempietto* nem *templo-mocska*, a *lizéna* nem *függélyes falsáv*, a *timpanon* pedig csak leíró jellegű szakszövegekben szerepel *háromszög oromzat*-ként.

3. Funkcionális többalakúság. Ahogy azt már a nem funkcionális többalakúságnál láthattuk, bizonyos szavak és kifejezések párhuzamosan többféle magyarosodási folyamaton is átesetek, és most különféle alakváltozatokban élnek tovább. Sok esetben azonban funkcionális többalakúsággal találkozhatunk, amikor az eltérő szavakhoz eltérő jelentések társulnak, ugyanakkor azonos prototípushoz rendelhető dolgokat jelölnek. A következőkben, a dolgozat lezárásaként ilyen alakcsoportokat mutatok be. A *baldachin* a magyarban *baldachin* [baldahin], *kőszátor* és *hangvető* alakokban is él. Közös jellemzőként a befedő és díszítő funkciót emelhetjük ki. Mivel a kiinduló anyag valamiféle textília lehetett, így az alácsüggés is a jelenség része. A különböző dolgok fölött elhelyezkedő baldachinok eltérő alakban honosodtak meg: az ágy vagy bölcső fölötti *baldachin*, a szószék fölötti (az *abat-son* mintájára) *hangvető* lett. Ez utóbbi másik változata a *kőkosár* megnevezés, az oltárok vagy szobrok fölött lévő baldachin esetében azonban a *kőszátor* a helyes magyar alak. Liturgiai különbséget jelölendő maradt fenn a *szószék* – *ambó* pár. Az ókeresztény bazilikában az ambónál a lektornak és a diakónusnak is helyett kellett kapnia, így arra mindkét (*ambo*) oldalról fel lehetett menni.

A következő néhány példa egymástól időben vagy térben eltérő használatból ered. A *palazzo* 'palota' csak az olasz városi lakópalotákra használható, ehhez hasonló egyébként a német – Nagy Károly korabeli – *Pfalz* 'palota' szó is, mely a magyarban kizárólag a korabeli erődített várakra fenntartott kifejezés. Hasonlóan a *piazza* 'tér' csupán a négy oldalról épülettel körülvett városi teret jelölheti. A lefordíthatatlanságra példák még a magyarban 'harangtorony' jelentésű *campanile* ('itáliai templomok és világi épületek különálló tornya') és *belfried* 'németalföldi eredetű világi épületek tornya' változatai. S bár mindhárom magasan a város fölé épült, mégsem mindegy, hogy *akropolisz*-ról, *fellegvár*-ról vagy *citadella*-ról beszélünk. Olykor pedig a közszó és a terminus technicus egyértelmű megkülönböztetése kívánja meg a

kétalakúságot: a *lanterna* nem lámpás, hanem a kupola tetejére épített sokszög vagy kör alaprajzú, ablakokkal megnyitott tornyocska, melyen keresztül kap fényt a kupola; az *akvadukt* (*aquaeductus*) pedig nem általában vízvezeték, hanem az ókori eredetű, pilléres boltívek tetején kialakított, a vizet természetes eséssel vezető kőcsatorna.

4. Befejezés. Összességében tehát azt tapasztalhatjuk, hogy a magyar nyelvű építészeti szakszókincs kialakulásában tetten érhető gazdagság a mai napig érzékelhető. Kevéssé nyert teret a körülírással való szótálalás vagy az új magyar nyelvű szóalakokkal való helyettesítés, így jövevényszavaink ma is jól láthatók, adatolhatók. A helyesírási és hangzásbeli magyarosítási tendenciák ugyanakkor jól érzékelhetőek szókincsünk ezen csoportjánál is, így az avatatlan füleknek mára ezek is magyarosan csengetnek. Érdekes volt megfigyelni, hogy míg a magyar szókincs teljességének jövevényszavait vizsgálva kiemelt szerepet kap az átadó és forrásnyelvek között az iráni, a török, a különféle szláv nyelvek, és az utóbbi időben teret nyer az angol is, addig az építészeti szakszókincsünket leginkább a latinság, a német kultúra és a művelődéstörténetileg kulcsszerephez jutó francia nyelv határozza meg. Ezek közül is kiemelkedik az együttélés és a kulturális befolyás miatt domináns német, melynek hatását leginkább tükörfordításokban és az építészettről való beszéd alapvető kifejezéseiben láthatjuk.

Hivatkozott irodalom

- ABC. = *Művészettörténeti ABC*. Szerk. MOLNÁR ALBERT – NÉMETH LAJOS – VOIT PÁL. Terra Kiadás, Budapest, 1961.
- BÁRCZI GÉZA 1985/2001. *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- DÉRY ATTILA 2011. *Építészeti szakkifejezések szótára. Az építészet régi és új szavai*. TERC, Budapest.
- eMKatLex. = *Magyar Katolikus Lexikon*. (Internetes változat.) Főszerk. DIÓS ISTVÁN. <http://lexikon.katolikus.hu/> (2016. 04. 15.)
- ESz. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- Képszótár = ZOMBORI BÉLA, Képszótár. www.kepszotar.hu (2017. 02. 19.)
- KOVÁCS GYULA 1892. *Latin elemek a magyar nyelvben*. Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest.
- NyúSz. = *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*. Főszerk. SZILY KÁLMÁN. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest, 1902.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ZÁDOR ANNA 1984. *Építészeti szakszótár*. Corvina Kiadó, Budapest.

Nyelvhasználati minősítések boszorkányperes iratokban

ZALATNAY LÍDIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
zalatnaylidia@gmail.com

Kutatásom kiindulási pontja az udvarias, a helyénvaló és az udvariatlan nyelvhasználat hármásának vizsgálata középmagyar kori forrásokban található, metapragmatikai jellegű megnyilvánulások segítségével. Ezek a minősítések képet adhatnak az írott és a beszélt nyelvváltozat közötti átmenet lehetőségeiről és esetleges nehézségeiről, egyúttal korai példái az egyéni, szubjektív nyelvi norma kifejeződésének is. Elemzésükkel az a célom, hogy az adott kor egy bizonyos társadalmi, műfaji, nyelvhasználati színterén belül elkülönítsem és értelmezsem a forrás jellegéből adódóan nem helyénvalónak, udvariatlannak minősülő nyelvi elemeket, és kiemeljem ennek a nyelvi jelenségnek, valamint a szocio-pragmatikai nézőpontnak nyelvtörténeti jelentőségét. Az itt szereplő tanulmány alapjául 2016-ban, Nyelvhasználati minősítések középmagyar kori forrásokban címmel írt szakdolgozatom szolgált, elsősorban annak boszorkányperes iratokat elemző része.

Kulcsszó: történeti szociopragmatika, periratok, latin nyelvű minősítések.

1. A középmagyar nyelvemlékek sajátosságai. A tényleges elemzést megelőzően röviden vázolom azokat a tudománytörténeti előzményeket, amelyek dolgozatom elméleti keretét, egyúttal címét is adják.

A középmagyar kori nyelvemlékek több olyan eltérést is mutatnak az őket időben megelőző forrásokhoz képest, amelyek más nyelvészeti megközelítést tesznek szükségessé. Ilyen többek között a műfaji sokszínűség megjelenése. Az ómagyar kor kisebb mennyiségű és döntő többségében egyházi témájú nyelvemlékéhez képest a középmagyar korból ránk maradt források közül két típus igen jellemző: a misszilikék és a periratok is világi tematikájúak. Ezek a nyelvemlékek keletkezésük körülményei miatt megőriztek olyan negatív és pozitív megnyilvánulásokat, amelyekből az egyes nyelvváltozatokhoz kötődő értékítéletekre következtethetünk, emellett a fennmaradt források közül ezek állnak legközelebb a beszélt nyelvhez, így olyan nyelvi jelenségeket is megőriztek, amelyek az egyre kiforrottabbá váló írásbeliség miatt megváltozott írott és beszélt nyelvváltozat között fennálló viszonyról árulkodnak, azt vizsgálhatóvá tehetik (PUSZTAI 2004). Az előbbiekhöz szorosan kapcsolódik a magyar nyelv rendszerének többé-kevésbé végleges megszilárdulása, amely a középmagyar kor elejére történt meg (DÖMÖTÖR 2006: 25). Ez a fordulópont lehetővé tette azt is, hogy a középmagyar kori forrásokat elemző nyelvtörténeti vizsgálatok fókuszra a grammatikáról, a nyelvi rendszerről a nyelvhasználatra kerülhessen át (SÁROSI 2015a), valamint új nyelvészeti részdiszciplínák forduljanak a nyelvemlékek felé.

2. Történeti szociopragmatika és udvariasságkutatás. Kutatásom szemléletét ennek a két, viszonylag fiatal tudományágnak a megállapításai, fontosabb eredményei határozták meg. A történeti udvariasság- és udvariatlanságkutatás korai szakaszának meghatározó gondolata volt, hogy az addigi elképzelésekkel ellentétben az

adott megnyilvánulás udvarias vagy udvariatlan voltát a hallgatói értelmezés generálja (SÁROSI 2015b: 158). Vagyis a jelenség bizonyos fokú objektivitása (az adott közegre jellemző normák érvényessége) mellett a szubjektivitás is nagy szerephez jut. Ez a mozzanat mind tudományos, mind gyakorlati értelemben nehezen vizsgálható, hiszen egyrészt fontossá válnak a nyelvészettel csak érintőlegesen rokon területek (például a pszichológia), másrészt a történelmi, de még a mai források sem mindig teszik egyértelművé, hogy adott esetben milyen mértékben érvényesül a hallgatói értelmezés.

Nem meglepő tehát, hogy a kutatások első, „klasszikus” hulláma a szociálpszichológia felől közelítette meg az udvariasság kérdését: GRICE munkássága nyomán az emberek kommunikációjában lévő együttműködési törekvések tekinthetők kiindulási pontnak. A korai szakaszban bevezetett fogalmak közül sok még ma is meghatározó, ilyen többek között a közelítő (pozitív) és a távolító (negatív) arculat (SÁROSI 2015a: 136).

Egy későbbi, diszkurzív irányzat az udvariasságot elsősorban a társadalom révén létrejövő tényezőként definiálta, ehhez kapcsolódóan született meg az a gondolat és modell is, amely dolgozatom szempontjából a leginkább meghatározó WATTS szerint nem az udvariasság és az udvariatlanság szembenállása az, ami meghatározó egy átlagos, hétköznapi diskurzusban. Az ő kiindulási pontja a *political behaviour*, vagyis a helyénvaló viselkedés (jelen esetben nyelvhasználat) volt, és az ettől pozitív vagy negatív irányba történő eltérés az, amit udvariasságnak és udvariatlanságnak nevezünk (WATTS 2003).

3. A beszédhelyzet szociopragmatikai tényezői. Ahogyan azt már az elméleti rész megelőlegezte, a szociopragmatikai vizsgálatnál több olyan szempontot is figyelembe kell venni, amelyek a minősítések háttérében álló mélyebb társadalmi és szituációs kontextust is feltárják.

Ez a háttér a boszorkányperekben szereplő minősítéseknél egy szempontból kötött. Olyan jogi, társadalmi, lélektani és nyelvi helyzetben fogalmazódnak meg, amelynek létrejöttét valamilyen (társadalmi és/vagy adott esetben „csak” nyelvi, nyelvhasználati) norma megsértése vagy annak gyanúja teremti meg. Ez fontos eltérés például a korra szintén jellemző és a beszélt nyelvhez viszonylag közel álló misziszilisek keletkezési körülményeinek változatosságához képest.

A perhelyzet „kötöttségét” természetesen árnyalják bizonyos pragmatikai szempontból is lényeges tényezők. Ilyen például a vádlott és a tanúk neme, rangja és a vád tárgya is. Ha csak a leggyakrabban előforduló paramétereket nézzük – a nő és nem magas rangú, írni-olvasni sem tudó vádlottat és a tőle csak jogi státusukban különböző tanúkat, valamint a vele szemben álló, jogi szaktudással rendelkező, latin–magyar kétnyelvű bíróságot –, akkor világossá válik, miért voltak ennyire gyakoriak a minősítések ezekben a forrásokban: a kontextus okozta feszültségek egyszerre voltak társadalmi, nemi, nyelvi jellegűek.

4. Írásbeli előbeszéd – a lejegyzés nehézségei. A középmagyar kori beszélt nyelvváltozat írásbeli megjelenésének legközvetlenebb forrásai a peres iratok, ezen belül például az ún. boszorkányperek. E források világossá teszik, hogy az előbeszéd lejegyzésének milyen nehézségei voltak. Míg a kor másik jellemző nyelvműfaját képviselő levelezések inkább csak beszélt nyelvi jelleggel rendelkeztek és egy mind egzisztenciális, mind társadalmi szempontból kiemelt réteghez kapcsolódtak, addig a periratok hivatalos jogi dokumentumok voltak. Ezek lejegyzői képzett, latinul és magyarul egyaránt író-olvasó személyek voltak, akiknek a kötelező, hivatalos, latin nyelvű formulák használata mellett kötelességük volt lejegyezni a társadalmi és nyelvi értelemben véve nagyobb változatosságok felmutató tanúk legilletlenebb, vulgáris megnyilvánulásait is, így a periratok ezen részei alkalmassá váltak az előbeszéd elemzésére is. Ezen írás kiindulási pontját képező szakdolgozatomban az említett forrásműfajok mindegyikével, a periratokkal és a misszilisekkel is részletesen foglalkozik (ZALATNAY 2016), most azonban csak az előbbihez kapcsolódó kutatás eredményeit összegzem.

5. Státusok és motivációk. A Magyarországon lefolytatott boszorkányperek nagyon kis számban végződtek halálesséttel, a felmentettek száma kifejezetten magas volt más nyugat-európai országokhoz mérten (DÖMÖTÖR 1990: 519), a vádlottnak mégis nagyon oda kellett figyelnie, hogy kihallgatása közben ne kövessen el újabb normasértést. Ezzel szemben a tanúknak, adott esetben a sértetteknek lehetett az a célja, hogy a vád tárgyát képező eseteket minél súlyosabbnak tüntessék fel, aminek a szándékosan nem helyénvaló nyelvhasználat is részévé válhatott, hiszen az nem, illetve elsősorban nem a közlőt, hanem a történeteket, közvetve pedig a boszorkányt minősítette. Ez magyarázhatja a vádlottak és a tanúk megszólalásaiban található nem helyénvaló szóhasználat és az emiatt leírt szabadkozások közötti eltérést.

6. A szociopragmatikai szempont gyakorlati megvalósulása. A latin nyelvű mentegetőzések döntő többsége valamilyen testi, illetve altesti funkció megnevezéséhez kapcsolódik. A már említett társadalmi és nyelvi különbségeket illetően tehát ékes bizonyítéka annak, hogy míg a tanúk számára a helyénvaló nyelv része volt e kifejezések használata, addig a lejegyzők gyakori szabadkozása arra utal, hogy számukra ez az egyik legsúlyosabban normasértő és udvariatlan viselkedés volt.

- (1) Nagy Judithnak törvényes Hitvесе lévén, semmi nincsen abban, hogy ő ött hétig oda járt volna [...] sótt midőn S. V. testi szükségére ki mentis a fatens mindenkoron ki ment véle (MB. 2: 451)

A fenti példánál alkalmazhatók és „tesztelhetők” a már felvázolt szociopragmatikai tézisek. Ezek közül elsőként az, hogy a beszéd illendőnek vagy illetlennek tartása nagyban függ a hallgatói értelmezéstől. Mindez arra utal, hogy vannak olyan esetek akár a ténylegesen elhangzott szavakat, akár átvitt értelmüket tekintve, amelyek nem egyértelműen lépnek el vagy maradnak a helyénvaló viselkedés (politic behaviour) határain belül. Hogyan mutatható ez ki a fenti esetben?

Ez utóbbi példa két eltérő nézőpontot örökít meg: egyrészt a vád képviselőjét, másrészt a pert lejegyző személyét, ráadásul mindketten minősítenek valamit. Az

előbbi, aki egyébként a beszélt nyelvi dimenziót testesíti meg, kiemeli (nyilvánvaló módon a szavahihetőség és feddhetetlenség bizonyításának érdekében), hogy a tanú magatartása teljesen helyénvaló volt. Úgy gondolja tehát, hogy ezt a házastársi kapcsolat ismerete mellett is külön hangsúlyozni kell, mert esetleg félreérthető. Ezzel szemben az írott nyelvváltozat azt mutatja, hogy ez esetben nem a tanú viselkedése okozhat megbotráncozást a lejegyző részéről, hanem a testi szükségletek leírása. A korpusz többi hasonló esetének ismeretében egyértelműen kijelenthető, hogy az itt olvasható megfogalmazás a legszigorúbb szemmel nézve is a megfelelő viselkedés kategóriájába tartozik, ezenkívül nem a vád része, nem is a boszorkányra vonatkozik. A hallgatói értelmezés tehát az, ami a minősítés háttérében áll, amelyet értelmezhetünk úgy, hogy a szkriptor számára a „finomabb” megfogalmazás ellenére sem volt elfogadható a testi szükségletek leírása. Ez a boszorkányperek speciális helyzetéből adódóan, amikor ugyanis már a beszédhelyzet létrejöttének oka is valamilyen norma megsértése volt, valószínűleg nem az elhangzás, hanem a rögzítés miatti szabadkozást eredményezett.

7. A minősítések tárgya. Pragmatikai szempontból az egyik legfontosabb kérdés a minősítésekkel kapcsolatban azok tárgya, pontosabban az, hogy cselekvést vagy nyelvhasználatot minősítenek-e. Adott tehát nyelvileg konstruálódó szóbeli megnyilvánulás, amely negatív irányba eltér az elfogadott nyelvhasználattól, ennek tárgya pedig mind szóbeli, mind fizikai lehet. Attól függően, hogy a minősítésre okot adó mozzanat melyik ponton válik a szöveg részévé, három kategóriába sorolhatók a példák, melyeket az alábbiakban részletezek.

1/a. Valamilyen tettet, cselekvést minősítenek:

- (2) a) az ablak alatt hallottam, mintha (S.: V.:) Sertések csamcsogtak volna
b) T. Ns. Vitézlő Josa István Uram (:S.V.:) Sertésseivel oda járt volna (MB 2: 374)
- (3) a Fatens gyermeke ki ment az akolba a borjas tehénhez hogy s. v. a ganéjját a Tehennek ki hánnya (MB. 3: 163)

Az itt felsorolt mentegetőző formulák akár indokolatlannak is tűnhetnek a többi példa ismeretében. Olyan cselekvések szóbeli megjelenéséhez kapcsolódnak, amelyek hétköznapiak és természetesnek számítanak, vagyis kis túlzással ugyan, de a political behaviour körébe tartoznak. Az állatok kihajtása, a trágyázás, vagy az állatok evése a mindennapi élet részét képezték, erkölcsi vonatkozásuk sem általában, sem az esetek ismeretében nem volt. A lejegyzők magatartása azonban másra utal.

Ebben az esetben két lehetséges, akár egyszerre érvényes magyarázat vetődik fel. 1. A már említett társadalmi rétegzettség nem pusztán anyagi és nyelvi szakadékot jelentett a perek résztvevői között. A tanúk és a vádlottak életvitele is egészen más volt, mint a bíróság tagjaié, ami az egyiknek mindennapos tevékenység volt, azt a másik még soha nem végezte. A szkriptorok részéről az ilyen esetekben való szabadkozások sok esetben bizonyára a más társadalmi osztályhoz tartozó tanúktól és

vádlottaktól való elhatárolódás szándékának jelei lehetnek. 2. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy a beszélt és írott nyelvváltozat közötti átjárhatóság nehézségeinek újabb példái a fenti minősítések.

1/b. A tett önmagában normasértő, szóbeli megfogalmazásától függetlenül:

- (4) úgy mond *salvis auribus*, a Ganajat Hugyat küsse fel a fustre (MB. 1: 97)
- (5) (*salvo honore*) az alfeliben az ujját dugta volna (MBF. 1: 234)
- (6) (*salvus auribus*) az ember ganéjját felszedte, bevivén az házba (MBF. 1: 267)

Ezek a szabadkozások leggyakrabban a rontásokhoz, varázslásokhoz kapcsolódtak, ilyen volt például a vérrel való keresztelés vagy már említett füstre kötött trágya is. Ezeknél a példáknál a vád tárgya, a cselekmény szinte kivétel nélkül mindig felhasznált valamilyen emberi vagy állati testnedvet vagy származékot is, ez pedig az erkölcsi és a nyelvi normasértés közös jelenlétét eredményezte, melyhez aztán gyakran kapcsolódott szabadkozás is.

2. Valamilyen szóbeli megnyilvánulást minősítenek:

- (7) s ilyentén mocskos *declaratio*val: – nem fogtok meg engemet a hadnaggyal, mint tégedet, pokolra való lonsos, *salva verborum reverentia* szarom olyan asszonyt, mint te görbe kutya (MBF. 1: 348)
- (8) becstelen szókkal illette, mocskolta „mint tégedet loncsos ringyó (*salvus auribus*) szarom ilyen asszonyt mint te, görbe kutya, ha ebédet nem ettél ma, szarom ebéded s edd meg (MBF. 1: 349)
- (9) mondja Katának: – te kutya (*salva reverentia dictis*) picsájából esett, meg ne ronts (MBF. 1: 284)

Ebbe a kategóriába a boszorkányok szájából elhangzott, tanú által felidézett szitkozódások tartoznak, amelyek elsősorban a becsületsértési perekben fordultak elő. Ebből adódik, hogy a nyelvhasználat nemcsak a lejegyző, hanem a tanú, vagyis a sértett által is minősítést kap. A nyelvi normasértés súlyosságát jelzi ez, hiszen mindkét képviselt társadalmi réteg számára trágár a vádlott beszéde.

Míg a korábbi példák szabadkozásai egy cselekmény vagy szóbeli megnyilvánulás lejegyzésére irányultak, vagyis az írott nyelvváltozatban való megjelenésére, addig a becsületsértési vádak ennél jóval szélesebb réteget érintenek: tárgyak szóbeli vagy írásbeli megjelenése is elítélendő a tanúk, a bíró, a lejegyző számára egyaránt.

Itt válik indokolttá a minősítések és a szabadkozások, engesztelő formulák közötti különbségek összegzése. Az eddig elemzett példák egyrészt mind a második csoportba tartoznak: nyelvi és formai szempontból is meghatározott elemei a periratoknak. Ha azonban a nyelvhasználat minősítéséről beszélünk, akkor a fenti beosztás alapján ezeket a formulákat is két részre kell választanunk. 1. A beszédre vonatkozóak a legszorosabb értelemben véve is tényleges nyelvhasználati minősítések, melyeket a vádlott vagy a tanú megszólalása tesz indokolttá. 2. A cselekvésekhez kapcsolódó szabadkozásoknál ezzel szemben indokoltabbnak tűnhet a *j o g i v a g y e r k ö l c s i* minősítés megnevezés, holott ezeknek is van nyelvi funkciójuk. A beszéd helyett arra a gesztusra utalnak, amelyet a boszorkányperes lejegyzői maguk

követnek el (vagyis saját maguk miatt szabadkoznak) amely az írott és a beszélt nyelvváltozat közötti átjárás nehézségeinek jeleit, a kettő státusa közötti távolságot még erőteljesen mutatja.

Tehát míg az első csoportnál a társadalmi különbségekkel járó nyelvi eltéréseket lehet kiváltó okként megnevezni, addig a másodiknál a nyelv kétváltozatúvá válásának kezdeti stádiumát (PUSZTAI 2004).

7. A minősítések hiánya. A fentiekben számos példa bizonyította, milyen hatást és reakciót eredményezett a helyénvaló nyelvhasználatról való negatív irányú eltérés. Bizonyított tehát, hogy a szkriptorok szükségesnek látták a szabadkozások beemelését a szövegekbe. Vannak azonban olyan példák is, amelyek ugyanezt a gesztust tennék indokolttá, de az nem szerepel szövegkörnyezetükben. Itt a minősítés hiánya a kérdés.

(10) Boda Kata Aszszonyt hogy nyilván valo Boszorkany kurvanak szidta, [...] ki akartak csapni, ottis nyilván valo kurva voltal (MB. 1: 136)

(11) te gyalázatos asszony, jobb ha leütd az fejedet Lovasné, mi nem basztak engemet úgy meg mint tégedet (MBF. 1: 217)

Ahogy az maguk a tanúk és a vád is nyilvánvalóvá teszi, ezekben az esetekben sem a megszólalás formája, sem a célja nem helyénvaló. A *kurva* szó már legkorábbi írásos megjelenésekor is 'kéjő' -t (1405), 'megvetésre méltó személy' -t (1678) jelentett (TESZ. *kurva*), vagyis jelentésváltozáson nem ment át. Adott tehát egy olyan szó, amely mind nyelvi, mind erkölcsi értelemben véve negatívan értelmezendő, mentegetőző formulát mégsem von maga után.

A testi szükségleteket, fizikai folyamatokat leíró szavaknál is szembeötlő, hogy egyszerre tartoznak a leggyakrabban minősített és a nem minősített példák közé. Ez előbbi egyértelműen bizonyítja, hogy a lejegyzők számára legalábbis mindenképpen a leginkább nem helyénvaló nyelvhasználatot jelentették, ugyanakkor sok esetben a szabadkozás hiánya kérdőjelezi meg ezt.

Ezeknél a példáknál válik talán a legfontosabbá a hallgatói értelmezésben a társadalmitól független (legalábbis ez esetben részben az) személyes meghatározottság, az egyéni „ingerküszöb” és elvárások. A korpusz egészével kapcsolatban lényeges, de itt még inkább kiemeltté és bizonyítottá válik, hogy a háttér állandónak mondható nyelvi és pragmatikai tényezők csak bizonyos pontig segítenek az értelmezésben. A minősítések a nyelvi értékítélet társadalmilag meghatározott, ugyanakkor mégis nagyon személyes és egyéni példái.

Források

- MB. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768* 1–3. Közreadja SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970–1982.
- MBF. 1. = *A magyarországi boszorkányság forrásai* 1. Szerk. BESSENYEI JÓZSEF. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- MBF. 3. = *A magyarországi boszorkányság forrásai* 3. Szerk. KISS ANDRÁS PÁL – ANTAL SÁNDOR. Balassi Kiadó, Budapest, 2002.

Hivatkozott irodalom

- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. *Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR TEKLA 1990. A magyar néphitkutatás főbb kérdései. In: DÖMÖTÖR TEKLA főszerk., *Magyar Néprajz* 7. *Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 501–692.
- PUSZTAI FERENC 2004. *Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben.* Előadás a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson. <http://www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/pusztai.rtf> (2015. 10. 01.)
- SÁROSI ZSÓFIA 2015a. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 129–146.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015b. Nyelvtörténet és udvariasságkutatás. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 8. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 157–169.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- WATTS, RICHARD J. 2003. *Politeness.* Cambridge University Press, Cambridge.
- ZALATNAY LÍDIA 2016. *Nyelvhasználati minősítések középmagyar kori forrásokban.* Szakdolgozat, kézirat. ELTE BTK, Budapest.

Történeti és szinkrón névtan

Összevető helynévvizsgálatok Szatmár megye területéről

HANKUSZ ÉVA

Debreceni Egyetem
evahankusz@gmail.com

Tanulmányomban a romániai Szatmár megye területén fekvő települések helynévrendszereivel foglalkozom. Az általam kiválasztott, egymással szomszédos települések névállományának több szempontú vizsgálata ugyanis lehetővé teszi, hogy a névrendszerek között mutatkozó legfontosabb különbségekre rávilágítsak. Az egyes autonóm rendszernek tekintett névállományok ugyanis még egy viszonylag kisebb területen belül is jelentős különbségeket mutathatnak. Mivel az összehasonlító névtani vizsgálatokban a névsűrűség fontos mutatónak számít, ezért első lépésben ennek alakulását mutatom be a vizsgálat alá vont településeken, illetve az azt befolyásoló tényezőket igyekszem számba venni. Ezt követően a helynévfajták településen belüli megoszlását vizsgálom, valamint a települések névsűrűségét helynévfajták szerint is összevetem. A névrendszerek vizsgálatának elengedhetetlen része a szerkezeti elemzés, így dolgozatom második felében bizonyos névszerkezeti sajátosságokra is kitérek.

Kulcsszó: névrendszerek, névsűrűség, helynévfajta.

1. A helynevekkel foglalkozók körében csak elvétve fordul elő, hogy egy-egy település névanyagát összehasonlító elemzésnek vetnék alá, noha mindez hasznos következtetésekkel járhat a névrendszerek között mutatkozó különbségek feltárása tekintetében. Az alábbiakban Szatmár megyei települések helyneveinek vizsgálatával foglalkozom, elsősorban a helynévsűrűség kérdésére koncentrálni. Az itt vázolt eredményeimet korábban már tanulmányban összefoglaltam, ahol azonban a helynévsűrűség mellett névszerkezeti szempontból is összevettem a települések névállományait. Ennek eredményeire jelen írásomban részletesen nem térek ki, mindössze az egy- és kétrészes nevek arányaiban mutatkozó eltérésekről szólok (HANKUSZ 2015: 63–76). A települések kiválasztását személyes okok motiválták, ugyanis a vizsgálat alá vont öt település között szerepel lakóhelyem, Kökényesd, a többi település pedig – Csedreg, Halmi, Tamásváralja és Dabolc – ennek szomszédságában helyezkedik el. Mivel szomszédos településekről van szó, az egyfajta kiindulópontként megfogalmazott munkahipotézis szerint lehetőség nyílik az egyes autonóm rendszernek tekintett helynévállományok finom részletkülönbségeinek vizsgálatára is (vö. HOFFMANN 2015: 377). Hasonló vizsgálatot végzett HOFFMANN ISTVÁN is, aki azonban egymástól távol eső települések – Nagykőrű és Tapolcafő – névanyagának összehasonlító elemzését végezte el. Mivel én magam is jórészt az általa felvetett szempontokat követem, eredményeit igyekszem a saját vizsgálatom eredményeivel összevetni, ezáltal a különböző helynévrendszerek közti különbségeket a közelség-távolság vonatkozásában is feltárni.¹ Az általam vizsgálat alá vont települések névanyagát BURA LÁSZLÓ Szatmár megye helynevei című kötete szolgáltatta (2008),

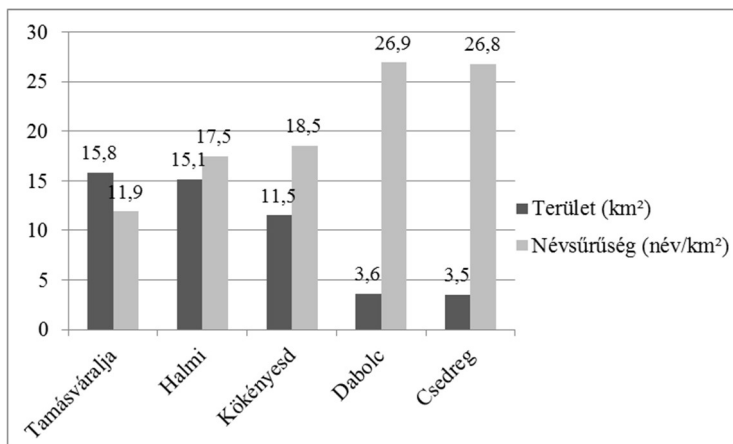
¹ Az összevetést némileg nehezíti, hogy HOFFMANN vizsgálatában a belterületi neveket nem vette figyelembe.

mely a romániai Szatmár megye településeinek bel- és külterületi neveit adja közre. A névanyag összegyűjtése közel fél évszázados munkát jelentett, melyben a szerzőnek számos tanítványa nyújtott segítséget. Az adattár a történeti nevekkal együtt 20–25 000 adatot tartalmaz, 131 településről (BÉRES 2012: 176–178).

2. A kiválasztott települések névtárai együttesen 858 helynevet tartalmaznak, ez a névmennyiség azonban egyenlőtlenül oszlik meg a települések között. A legkisebb névállománya Csedregnek van (95 név), ezt követi Dabolc (97 név); Tamásváralja (188 név), Kökényesd (213 név) és Halmi (265 név) névkincse viszont jóval gazdagabb. A települések nemcsak a helynevek számában, hanem területük nagysága és népességszámuk tekintetében is különböznek egymástól, és noha szomszédos településekről van szó, a táj földrajzi jellege, történelmi múltja és etnikai összetétele sem tekinthető teljesen egységesnek. Mindezeket a különbségeket azért tartom fontosnak kiemelni, mert – ahogyan azt az alábbiakban látni fogjuk – ezek a tényezők együttesen határozzák meg a települések névsűrűségében megnyilvánuló eltéréseket. A névsűrűség pedig fontos mutatónak számít az összehasonlító névtani vizsgálatokban. Átfogó empirikus vizsgálatot nem végeztek még ugyan ezen a téren az egyes tényezők befolyásának kimutatására, azonban a kutatók abban egyetértenek, hogy a fent említett körülményeknek jelentős szerepe van a névsűrűség alakulásában (HOFFMANN 2003: 62–63). A névsűrűség fogalmát NYÍRKOS ISTVÁN (1993) úgy határozta meg, mint egy adott területen belül a beszélők által használt nevek összességének egységnyi területre eső átlagát. A névsűrűséget én magam a továbbiakban úgy értelmezem, ahogyan HOFFMANN ISTVÁN az abszolút névsűrűség fogalmát definiálta (2015: 378), azaz a számítások során az összes névalakot figyelembe vettem.

1. ábra

A települések területének és névsűrűségének összefüggése

Az általam vizsgált terület egészének névsűrűsége $17,3$ név/ km^2 , egyes települések esetében ez az érték azonban jelentős különbségeket mutat (Dabolc: $26,9$, Csedreg: $26,8$, Kökényesd: $18,5$, Halmi: $17,5$, Tamásváralja: $11,9$). A névsűrűséget érintő jelentős eltérések feltételezésem szerint leginkább két fontos tényezővel hozhatók összefüggésbe: a települések területi különbségével, illetve a népsűrűséggel.

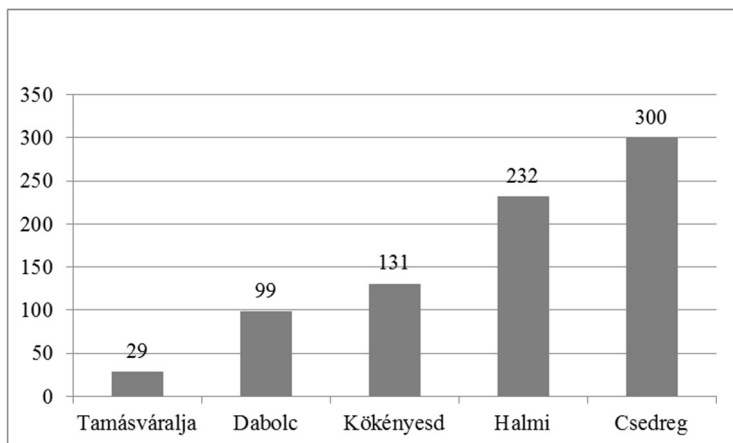
A vizsgált településcsoport összterülete $49,6$ km^2 , viszont ennek megoszlása a falvak között igencsak egyenetlen: a legnagyobb falu ötször akkora területen fekszik, mint a legkisebb; Tamásváralja $15,8$, Halmi $15,1$, Kökényesd $11,5$, Dabolc $3,6$, Csedreg $3,5$ km^2 területű. Ha a települések területére vonatkozó adatokat összevetjük a névsűrűségi adatokkal, akkor ebből meglehetősen egyértelmű következtetést vonhatunk le.

Amint az a fenti diagramon is határozottan megmutatkozik, az egyes településeken a névsűrűség fordítottan arányos a terület méretével. Minél nagyobb területen fekszik tehát egy település, annál kisebb helynévsűrűségi mutatóval rendelkezik. Jól beleillik ebbe a képbe – a korábban jelzett részben eltérő vizsgálati kör ellenére is – a HOFFMANN ISTVÁN által vizsgált két település névsűrűségi mutatója is, mivel Tapolcafőnek mind a területe, mind a névsűrűsége Halmiéval szinte pontosan megegyezik, az itt elemzett településeknél jóval nagyobb, 54 km^2 területű Nagykőrű névsűrűsége viszont csak $4,4$ név/ km^2 (HOFFMANN 2015: 378). De alapvetően ezt az összefüggést mutatta ki NAGY MÁTÉ (2013) 22 alsó-bodrogi település helynévanyagában is, ahol az ettől való eltérések speciális körülményekkel magyarázhatók.

Erre a meglehetősen szabályszerűnek tűnő jelenségre magyarázatul szolgálhat, hogy egy kisebb település területének felhasználtsága sokkal intenzívebb, így relatíve sokkal több helyet illetnek névvel, mint egy nagyobb területű településen, ahol a terület egyes részeit a lakosság kevésbé veszi használatba, sőt nem is feltétlenül ismeri. A fenti adatok ugyan meglehetősen határozottsággal mutatják a terület mérete és a névsűrűség közötti összefüggést, azonban egyéb befolyásoló tényezők jelenléte is felhívják a figyelmet, jelezve egyúttal azt is, hogy az itt vázolt kapcsolatot semmiképpen sem tekinthetjük mechanikus megfelelésnek, legfeljebb csak egyfajta – további vizsgálatra váró – tendenciának.

Tamásváralja és Halmi példája azt mutatja, hogy a két falu területe csak néhány hektárban különbözik egymástól, helynévsűrűségük mégis jelentős eltérést mutat. Ennek oka leginkább talán a népsűrűségbeli különbségben keresendő. A vizsgált települések népsűrűségi adatait a 2. ábra mutatja.

2. ábra
A települések népsűrűsége (fő/ km²)

Tamásváralja népsűrűsége csak töredéke Halmiéénak, így pedig nem meglepő, hogy nagyjából azonos területük mellett helynévsűrűsége csak mintegy kétharmada Halmiéénak. Azt, hogy a kis lélekszámú település névsűrűségét tekintve mégsem marad el lényegesen Halmitól, főképpen a terület természetföldrajzi jellege magyarázhatja. Tamásváralja domborzata ugyanis rendkívül változatos, mivel forrásokkal és patakokkal szabdalts dombos, hegyes vidéken fekszik, míg Halmi síkságon terül el.

A fenti adatok alapján a lakosság számának és a névállomány terjedelmének összefüggéséről azt állapíthatjuk meg, hogy a népsűrűség egyenesen arányos a helynévsűrűséggel. Ez a megfelelés azonban közel sem tűnik olyan határozottan megragadható kapcsolatnak, mint amit a terület nagysága és a névsűrűség reciproks összefüggéséről korábban megfogalmaztunk. A lakosság száma mellett ugyanis a lakosság összetétele is igen fontos tényezőnek tűnik a névsűrűség szempontjából. Csedreg és Dabolc esetében mind területük nagysága, mind helynévsűrűségük csaknem teljesen megegyezik, Dabolc népsűrűsége azonban még egyharmadát sem éri el Csedregének, így felmerülhet, hogy ez a tényező talán mégsem befolyásolja olyan jelentősen a helynévsűrűség alakulását. A helyzet megértéséhez azonban ismernünk kell Csedreg népességszámának és etnikai összetételének alakulását. Nagy népsűrűsége ugyanis az egyre növekvő roma népességnek köszönhető, amely ma már a lakosság csaknem felét teszi ki. Az első roma családok az 1920-as években érkeztek a faluba, ám számuk csak az utóbbi évtizedekben növekedett meg jelentősen, a helynevek nagy többsége azonban az ezt megelőző időszakból való. A falu roma lakossága tehát jelentősebb mértékben nem vett részt a helynévadásban. A fentiek mellett ehhez az is hozzájárult, hogy a lakosságnak ez a része egyáltalán nem rendelkezik földterülettel, így kevésbé ismeri a falu határát. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Csedreg nagy népsűrűsége az itt említett okok miatt nem befolyásolta erősebb-

ben a helynévsűrűség alakulását, azonban Halmi és Tamásváralja esetében a névsűrűségbeli különbség legfőbb előidézőjeképpen az eltérő népsűrűséget jelölhetjük meg.

Halmi és Kökényesd adatai sem támasztják alá közvetlen módon a fentebb megfogalmazott összefüggéseket. Halmi területe ugyanis csak 400 hektárral haladja meg Kökényesdét, népsűrűsége viszont csaknem kétszerese annak, mindezek alapján azt várnánk, hogy Halmi névsűrűsége a nagyobb. Az értékek azonban azt mutatják, hogy ugyan nem sokkal, de Kökényesd névsűrűsége meghaladja Halmiét. Ennek az oka bizonyára Halmi etnikai összetételében keresendő, ugyanis lakosságának ma már több mint a fele román nemzetiségű. Ezzel együtt a falu földterületeinek egy része románok birtokába kerül, akik az ottani magyar helyneveket nem használják.

3. A feltárt összefüggések arra engednek következtetni, hogy a települések helynévsűrűségének alakulásában szabályszerűségek jelentkezhetnek, melyeket leginkább a terület mérete és népsűrűsége határoz meg, azonban az a feltevés is igazolódni látszik, miszerint számos egyéb tényező is hatással van a helynévsűrűség alakulására. Az egyik ilyen befolyásoló tényező lehet a terület földrajzi jellege, melynek hatását leghatékonyabban a helynévfajták településen belüli megoszlását vizsgálva mutathatjuk ki. A helynévfajták csoportosításához HOFFMANN ISTVÁN a Helynevek nyelvi elemzése című munkájában bemutatott csoportosítást alkalmaztam (1993/2007: 46–48), és a helynevek nagyobb névfajtacsoportok szerinti megoszlását az alábbi táblázatban rögzítettem. A fent említett rendszerezéshez képest azonban egy újabb csoportot is feltüntettem, ahová azokat a neveket soroltam, melyek esetében a helyfajtát az általam használt forrás alapján nem tudtam megállapítani. Az alábbiakban az egyes névfajták arányainak kiszámításakor ezeket a neveket nem vettem figyelembe.

1. táblázat

A helynevek névfajták szerinti megoszlása

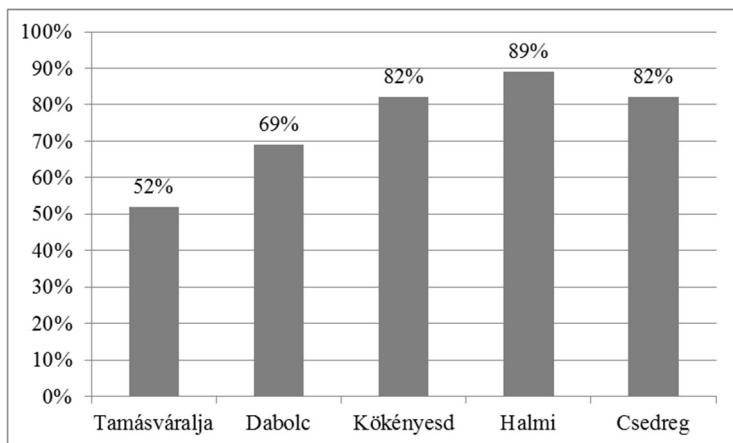
	vizek, vízparti helyek nevei	dom- borzati nevek	határ- rész- nevek	épít- mény- nevek	lakott terüle- tek nevei	nem katego- rizál- ható	összes név
Tamásváralja	26	58	63	9	18	14	188
Halmi	8	20	116	51	56	14	265
Kökényesd	23	13	113	22	31	11	213
Dabolc	18	10	46	7	11	5	97
Csedreg	13	3	44	19	14	2	95

A táblázatban felsorolt névfajták két összefoglaló kategóriába, a természeti és a műveltségi nevek csoportjába sorolhatók be. A természeti nevek közé az ember által kevésbé érintett helyek nevei tartoznak (vizek, vízparti helyek, domborzati nevek), a műveltségi nevekhez pedig az ember alkotásainak neveit szokás sorolni (határrésznevek, építmények nevei, lakott területek nevei). (L. HOFFMANN 1993/2007: 51.) A műveltségi nevek minden település névanyagában túlsúlyban vannak a természeti

nevekkel szemben, ami nem meglepő olyan falvakban, ahol a lakosság nagy része ma is mezőgazdasággal foglalkozik, így annak határát intenzíven felhasználja. A műveltségi nevek magas aránya azzal is összefüggésben lehet, hogy a települések névállományai a belterületi neveket is tartalmazzák. Noha valamennyi településen a műveltségi nevek fölényét állapíthatjuk meg, ennek aránya településenként eltérő képet mutat.

3. ábra

A műveltségi nevek aránya a településeken

Ha a műveltségi neveknek a diagramon ábrázolt arányait összevetjük a települések népsűrűségét jelző, a 2. ábrán bemutatott arányszámokkal, azt láthatjuk, hogy közöttük egyenes arányosság mutatkozik, azaz minél nagyobb egy település népsűrűsége, annál nagyobb ott a műveltségi nevek aránya. Erre az összefüggésre magyarázatul szolgálhat, hogy a sűrűn lakott területeket a népesség intenzíven művelés alá vonja, felhasználja saját céljaira. Ezzel szemben a kis népsűrűségű településeken nincs feltétlenül szükség az egész határ intenzív művelésére, így annak több olyan része marad, melyet az ember változtató tevékenysége nem érintett. Ez utóbbi helyzetet példázza Tamásváralja, mely a vizsgált települések közül a legkisebb népsűrűséggel rendelkezik, és feltételezésem szerint főképpen ebből adódik, hogy a műveltségi nevek aránya alig haladja meg az 50%-ot. Ez a viszonylag kis arány azonban másfelől azzal is összefüggésben lehet, hogy Tamásváralja az egyetlen olyan település az általam vizsgálatba vont falvak között, mely változatos domborzattal rendelkezik, így művelése nehezekebb, mint a sík területeké. Ezt az is alátámasztja, hogy itt a legkisebb a határrésznevek aránya, ez a csoport ugyanis mindössze 36%-át teszi ki a település névállományának, míg a többi településen ez az arány 50% körül mozog.

Az egyes névfajtacsoportokat külön-külön vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az építmények és a lakott területek neveinek településenkénti aránya szintén egyenes a-

rányosságot mutat a népsűrűséggel. A lakott területek neveinek döntő többségét az utcanevek teszik ki, míg az építmények nevei a települések központi épületeit jelölik (*Községháza, Rendőrség, Bolt* stb.).

Domborzati nevekből, illetve vizek, vízparti helyek neveiből érthető módon Tamásváralján használnak arányát tekintve is a legtöbb megnevezést. Ez a település az Avas-hegység nyugati oldalán húzódik, így domborzata jóval változatosabb, mint a szomszédos településeké. Ez utóbbiak ugyan sík vidéken fekszenek, mégsem hiányoznak névállományukból a domborzati nevek, ezek aránya viszont rendkívül alacsony – átlagosan 7% – a Tamásváralján mért 33%-hoz viszonyítva. A települések többségénél a *domb* a leggyakoribb fajtajelölő elem a domborzati nevekben, ezt követi a *hegy* és a *hát*. A vizek, vízparti helyek neveit tekintve Tamásváralja mellett Dabolcot is ki kell emelnünk, ugyanis – noha a nevek száma alapján csak harmadik helyen áll – itt a legnagyobb a vizek, vízparti helyek neveinek aránya (19%). Ezt az magyarázza, hogy Dabolc az Éger-mocsár közepébe települt, határát szinte állandó jelleggel víz borította, és a terület mocsaras jellege a helynevekben is nagy arányban tükröződik. A *mocsár* fajtajelölő földrajzi köznév ennek megfelelően itt többször is előfordul, míg Tamásváralján a *forrás*, a *patak* és a *kút* a leggyakoribb.

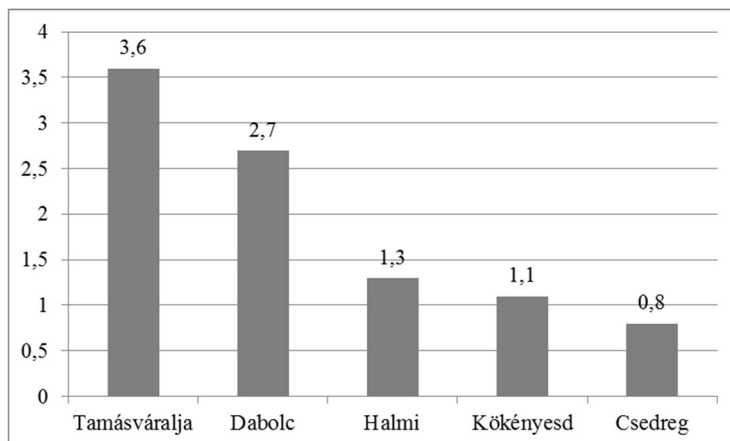
A határnevek teszik ki a helynévállomány legnagyobb részét valamennyi általam vizsgált településen. E névfajták aránya 50% körül mozog, egyedül Tamásváralja marad le a maga 36%-ával a már fentebb említett okok miatt. A leggyakoribb fajtajelölő elem a *láz*, a *tag*, az *erdő* és a *mező*.

A helynévkutatás közismert alaptétele az a megállapítás, hogy egy település földrajzi jellege határozottan tükröződik a helynevekben, és így erősen meghatározza az egyes helynévfajták településen belüli arányát is. Célszerű lehet tehát a települések névsűrűségét helynévfajták szerint is összevetni.

A névállományok egészének összehasonlítása révén azt a tendenciát figyelhettük meg, miszerint egy település névsűrűségét leginkább területének mérete határozza meg, így a legnagyobb területű település rendelkezik a legkisebb névsűrűségi mutatóval. Ha a névsűrűséget helyfajták szerint vizsgáljuk, többnyire érvényesnek látszik ez az összefüggés, hiszen a határrészneveket, épületneveket és a lakott területek neveit tekintve is Tamásváralján, vagyis a legnagyobb területű településen tapasztalható a legkisebb névsűrűség, sőt a víznevek terén is az utolsó előtti helyen áll. A domborzati nevek esetében azonban megfordul ez az arány, és – ahogyan azt a 4. ábra is mutatja – Tamásváralja az élre kerül, névsűrűségi mutatója e névfajtára vonatkozóan ugyanis több mint négyszerese a Csedregben mért számnak, noha az abszolút névsűrűség ez utóbbi településen az egyik legnagyobb.

4. ábra

A települések névsűrűsége a domborzati nevek tekintetében (név/km²)

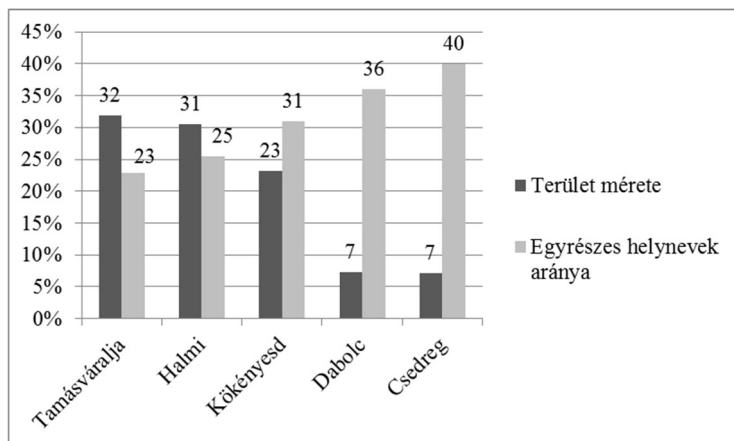

Mindez arra enged következtetni, hogy egy település névsűrűségének alakulásában a földrajzi adottságok és a tájhasználati módok bizonyos esetekben nagyobb szereppel bírnak, mint a terület vagy a népsűrűség. HOFFMANN ISTVÁN Nagykörű és Tapolcafő helyneveinek összehasonlításakor azonban a fenti következtetéstől némileg eltérő eredményre jutott. Vizsgálatából kiderült, hogy Tapolcafő és Nagykörű névsűrűségét a táji jellegnél erősebben meghatározza a terület és a népsűrűség. Tapolcafő névsűrűsége ugyanis a víznevek és építménynevek csoportjában is kétszerese a Nagykörűben mért számnak, noha ez utóbbi település jellegzetessége a vízparti fekvés, illetve a tanyák nagyszámú jelenléte (HOFFMANN 2015: 381). Hogy a kapott eredmények, összefüggések közül melyik mondható jellemzőnek nagyobb térségben, illetve melyik tekinthető meghatározó tendenciának, csak további hasonló jellegű vizsgálatok révén derülhet majd ki.

4. A névrendszerek vizsgálatának elengedhetetlen része a szerkezeti elemzés. A nevek funkcionális szerkezetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a helynevek egy- vagy kétrészesek lehetnek attól függően, hogy mennyi információt közölnek denotációjukról (HOFFMANN 1993/2007: 61). A vizsgált területen az egyrészes helynevek kisebb arányban fordulnak elő, hiszen az öt település 858 helyneve között mindössze 247 egyrészes található, azaz a nevek 29%-át teszik ki. Ez az arány az egyes falvakon belül némi ingadozást mutat, ami feltételezésem szerint összefüggésben lehet a települések területi különbségével. Az 5. ábra ezt az összefüggést szemlélteti olyan módon, hogy a települések területének nagyságát az összterület százalékos arányaként ábrázolom annak érdekében, hogy ez a tényező a diagramon is összevethető legyen az egyrészes helynevek településenkénti arányával.

5. ábra

Az egyrészes nevek aránya és a terület közötti összefüggés

Az egyrészes nevek névrendszerbeli aránya és az egyes települések területének nagysága között nagyon határozottan kirajzolódó fordított arányosság mutatkozik meg. A legnagyobb arányban Csedreg és Dabolc helynevei között találunk egyrészes neveket, ahol ezek aránya eléri a 40, illetve a 36%-ot. Ezek a települések a szomszédos falvakhoz képest igencsak kis területtel rendelkeznek, ezért fordulhat elő, hogy egyes objektumokból gyakran csak egy van a területen, ezért nem szükséges azok nevét bővítményi résszel kiegészíteni (*Iskola, Malom, Patak, Rét*). Az ellentétes pólust Tamásváralja képviseli, mely az öt település közül a legnagyobb területen fekszik, ennek megfelelően itt a legkisebb az egyrészes helynevek aránya (23%). Ebben az esetben tehát a nagy földterület valószínűbbé teszi, hogy ugyanabból az objektumfajtaból egynél több is előfordul a területen, ezért a hely azonosíthatósága érdekében szükségessé válik bővítményrészlel álló kétrészes helynevek alkalmazása (*Alsó-iskola, Felső-iskola, Kerek-hegy, Halmi-hegy, Elekék-hegy*).

A települések területének nagysága és a névállományuk névszerkezeti megoszlása között fennálló, itt bemutatott összefüggést azonban nem támasztják alá a HOFFMANN ISTVÁN által vizsgált települések adatai. Tapolcafü területét Halmi és Tamásváralja területével szinte pontosan megegyezik, míg Nagykörsü területe az általam vizsgált települések összterületét is meghaladja. A nagy területi különbség ellenére mindkét településen a helyneveknek szinte pontosan egyötöde egyrészes név (HOFFMANN 2015: 383). Mindez arra utalhat, hogy a magyar nyelvterület különböző térségei között jelentősebb eltérések mutatkozhatnak az egy- és a kétrészes nevek arányában, bár a vizsgálat eredményét az is befolyásolhatja, hogy HOFFMANN a belterületi neveket nem vette figyelembe elemzése során.

Az egyrészes helynevek keleti nyelvterületen jelentkező viszonylag magas arányára DITRÓI ESZTER is rámutatott a csíki térség, a Veszprémi járás és a Fehérgyarmati járás helyneveinek névszerkezeti megoszlását vizsgálva, a legmagasabb (25%-os) arányt ugyanis a csíki térségben adatolta (DITRÓI 2010: 158).

6. Noha kutatásom egy viszonylag kis terület névrendszereinek vizsgálatára irányult, számos összefüggés kimutatására adott lehetőséget. Mindezek érvényessége azonban további hasonló jellegű, nagyobb területet érintő vizsgálatok révén válik igazolhatóvá.

Hivatkozott irodalom

- BURA LÁSZLÓ 2008. *Szatmár-megye helynevei*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda.
- BÉRES JÚLIA 2012. Török Tamás: *Ipoly mente helynevei*. Bura László: *Szatmár megye helynevei 1–2*. Bura László: *Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. [Ismertetés.] *Magyar Nyelvjárások* 50: 173–180.
- DITRÓI ESZTER 2010. Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 155–168.
- HANKUSZ ÉVA 2015. Összevető helynévvizsgálatok Szatmár megye területéről. *Magyar Nyelvjárások* 53: 63–76.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *A magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2015. Nagyköri és Tapolcafő. Összehasonlító helynévrendszertani vizsgálat. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest. 376–387.
- NAGY MÁTÉ 2013. *Vizsgálatok a Bodroghöz helyneveinek köréből*. Szakdolgozat, kézirat. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. A földrajzinév-sűrűség kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 15: 244–246.

A tihanyi apátság 1211-es birtokösszeírása mint személynévtörténeti forrás

SÁRKÁNY EMŐKE

Eötvös Loránd Tudományegyetem

s.emoke1133@gmail.com

A tihanyi apátság 1211-es birtokösszeírását kétségkívül az egyik legfontosabb magyar nyelvemlékként tartják számon. Többek között azért is egyedülálló, mert az ezt megelőző időszakból nem maradt ránk olyan okirat, amelyben ilyen jelentős mennyiségű, körülbelül 2000 magyar személynév található. Ahhoz azonban, hogy ezen oklevél személynévszórványaira kutatásaink során hasznos adatokként tekinthessünk, számos akadályt és bizonytalansághoz vezető tényezőt át kell hidalnunk mind azok értelmezésével, mind pedig felhasználásával kapcsolatban. Dolgozatomban néhány személynévszórványának bemutatásával szeretném felvázolni ezeket a nehézségeket.

Kulcsszók: névtan, történeti névtan, személynévtörténet, Árpád-kor, nyelvtörténet.

1. Bevezetés. „A tihanyi apátság 1211. évi birtokösszeírása a magyar nyelvtörténet egyik fontos írott emléke, mivel latin nyelvű szövegében viszonylag nagy számban tartalmaz magyar nyelvi elemeket, hely- és személyneveket” (KOVÁCS 2015: 13). Az okiratban összesen körülbelül 2000 személynév található, amelyek „a szótörténeti adatok mellett a történeti hangtan, a helyesírás-történet és a személynévadás folyamatának feltárásához szolgáltathatnak főképpen értékes adalékokat” (MOZGA 2014: 166), illetve számos további szempontból is vizsgálhatók. Dolgozatomban szeretném bemutatni, hogy e dokumentum valóban kiemelkedő névtörténeti forrás, ugyanakkor arra is rá kívánok világítani, hogy milyen problémákkal szembesülhettünk az oklevél személynévadatainak értelmezése és felhasználása során.

Szórványemlékeink magyar nyelvi elemei általában tulajdonnévi funkciót töltenek be: többnyire személy- és helynevek. Közülük számosan eredetileg közszókból keletkeztek, oklevélbeli lefordításuk (latin közszói megfelelő megadásával) nem lett volna célszerű, mert a tulajdonnevek funkciója az egyedi azonosítás. Ezen kívül „[emögött] minden bizonnyal többértű okok húzódnak meg”, például „a korabeli európai (német, francia) minták” vagy a hiteleshelyek különböző bevett gyakorlata a hasonló esetekre vonatkozóan (SZŐKE 2009: 153) SZENTGYÖRGYI RUDOLF szintén említést tesz erről a problémakörrel: rávilágít többek között arra, hogy a szemantikailag nem transzparens tulajdonnevek esetében fel sem merül a latinra fordíthatóság kérdése (2014: 83–85).

2. A lejegyzés bizonytalanságai. Középkori okleveleink névanyagának lejegyzésében igen sok bizonytalanságot tapasztalhatunk. Ez számos okra vezethető vissza. Ilyen ok a helyesírási kodifikáció hiánya, de még inkább a kézzel írt szövegek másolási hibái.

FEHÉRTÓI KATALIN ugyanakkor rávilágít arra a tényre, hogy egyazon névnek egyszerre több, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő változata is létezhetett párhuzamosan (2004: 11). Ilyen esetekben gyakran nehéz eldönteni, hogy e nevek ugyanazt a személyt vagy több különböző névviselőt jelölnek. Vajon csupán elírások

vagy valódi névalakváltozatok? E korban az is előfordult, hogy ugyanannak a személynek a nevét akár 30 különböző változatban is rögzítették (i. h.). (A kérdésről lásd részletesen: KOROMPAY 1980; SLÍZ 2006).

FEHÉRTÓI ugyanitt azt is megemlíti, hogy a Tihanyi birtokösszeírásának „fennmaradt az eredeti fogalmazványa is, amelyről a hiteles oklevelet – feltehetőleg dik-tálás után – leírták, mert a közel 2000 személynévből több száznál a név alakja eltér a hiteles példányban: *Bata ~ Bota, Cheke ~ Ceque* [...] stb.” (2004: 11). Az oklevél szövegében valóban számos példát találunk ezen eltérésekre, valamint egyes nevek kihagyására is: „*Pechel* faluban ezek az udvarnokok: *Pond* fia, *Vid*, továbbá ennek fiai: *Rada*, [a hitelesített példányból hiányzik: *Wgod, Chemeh; Rada* fia]” (SZENTGYÖRGYI 2015: 39). Mindezekből levonható az a következtetés, hogy az oklevélben található személynevek lejegyzése nem mindig következetesen történt.

3. A személynevek azonosításának kérdései. PAIS DEZSŐ rámutat arra, hogy „a személynevek nagy része a XI–XIII. században még nem pusztá jel, hanem tartalma van, reális kapcsolata a személlyel, aki viseli, vagy azzal a személlyel, akitől az el-nevezés ered” (1960: 99). Pontosan fogalmaz, amikor azt említi: „nagy része”, hiszen a bibliai és martirológiumi (keresztségben kapott, egyházi) nevek tekintetében ez a kapcsolat nem feltétlenül realizálódik. A korszak neveinek nagy részére azonban jellemző ez a közvetlen kapcsolat (l. pl. *Zennes* ’szennyes’ mint gúnynév). Az ilyen típusú nevek szemantikai tartalma jellemzi (jellemezheti) viselőjét. A kutató számára azonban problémát jelent, hogy ez az egykori (közszoí) szemantikai átláthatóság idő-vel elhomályosulhatott.

Ugyancsak problémát jelent az esetleges alakváltozatok kezelése (l. fentebb is), például az *Op ~ Opus* (mely nevek jelentése ’apa, atya’, illetve ’apácska, atyácska, apus’). Kérdés, hogy e névváltozatok hogyan viszonyulnak egymáshoz, azzal együtt, hogy a két név különböző személyekre vonatkozik. (Az előbbi változat egyszer, míg utóbbi kétszer is előfordul az oklevélben.) Lehetséges ugyanis, hogy eredetileg mindhárom személy az *Op* nevet kapta, de az is, hogy ketten közülük eleve a képzős alakot.

Az okirat személyneveinek azonosítása nemek szempontjából viszonylag egyszerű. Az oklevél csak néhány névről tesz említést, amelyekről biztosan állíthatjuk, hogy nők viselték. Ezek az alábbiak, szövegkörnyezetükkel együtt: „*Samson, Magdolna* [lat. Magdalene] fia”; „*Zsuzsanna* [lat. Susanne] fia”; „*Zentus*, valamint nővére *Manga (Mouga)* [lat. et sorore sua Manga (Mouga)]”. (SZENTGYÖRGYI 2015: 39).¹ Nem a női nevek alacsony aránya a meglepő ezen adatok esetében, hanem az, hogy egyáltalán belekerültek az összeírásba, mivel ebben a korban legtöbbször csak a férfiaknak volt szerepük az öröklésben és hivatalos ügyekben.

4. Az oklevél személyneveinek értelmezési nehézségei. MOÓR ELEMÉR szerint „a nevek magyarázatánál súlyos nehézséget jelenthet számunkra az a körülmény,

¹ Itt és a továbbiakban a zárójelben a fogalmazati példány névalakjai szerepelnek.

hogy a magyarázatot igénylő nevek jelentését nem ismerjük, s így azok számunkra csak hangsoros jelképek” (1960: 116; vö. FEHÉRTÓI 1989). MOÓR arra is rávilágít, hogy az az adott név szöveggörnyezete, más nevekkal való kapcsolatának figyelembevétele közelebb vezethet bennünket a megoldáshoz (1960: 116). Erre a jelenségre a TERESTYÉNI (1941) a *Voci, Vocu, Volca* ’vak’ és *Chypa* ’csipa’ nevű testvéreket hozza fel példának: „Eleus (Elus) fiai: Choma, az ő fiai, *Voca*, Zombot és Egyed, továbbá annak testvérei, *Chypa, Vocu, Voci és Volca*” (SZENTGYÖRGYI 2015: 25), akik valószínűleg mindannyian látássérültek lehettek, vagy legalábbis valamilyen a szemet érintő sérülés vagy betegség alapján kaphatták nevüket.

Sokszor azonban még így is sok az ellentmondás. Jelentésük alapján többek között PAIS DEZSŐ Régi személyneveink jelentéstana, valamint Szempontok az Árpád-kori személyneveink vizsgálatához című tanulmányaiban, illetve TERESTYÉNI FERENC foglalkozott Magyar közszoji eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban címet viselő publikációjában, amelyekben mindketten különböző csoportokat hoztak létre, például valamilyen fizikai tulajdonságra (*Ereus*, ’erős’), foglalkozásra (*Zeuleus* ’szőlős’), vagy éppen az illető egy-egy gyakori szokására utaló (*Varau* ’váró’) nevek (PAIS 1966: 12, 22; TERESTYÉNI 1941: 8, 35, 55). Ahogyan azonban azt PAIS DEZSŐ 1960-as tanulmányában kifejti, még így is gyakran előfordul, hogy félreértelmezünk egy-egy adatot.

A *Mogus* nevet TERESTYÉNI (1941) például ’magas’-ként értelmezi, ami fizikai tulajdonságot jelöl. E személynév azonban a *Mog* ’mag’ név képzővel képzett származéka is lehet, ez esetben pedig a TERESTYÉNI által a „fajfenntartással kapcsolatos” nevekként megjelölt csoportba illeszthető be ’magos, termékeny’ jelentéssel. Ennek ellentétei a *Medue* (*Medueh*), *Medeh* (*Meduue*), talán íráshibával *Meduel* (*Medueh*) nevek, amelyeket TERESTYÉNI ’meddő’-ként értelmez. Ezen elképzelés helyessége egyrészt igazolható, másrészt azonban meg is kérdőjelezhető.

E nevet viselő személyeknek két esetben csak apjuk van megemlítve, tehát valószínűleg nem voltak fiaik: „Orda fiai: Péter, és fia, *Medeh*, valamint testvére, *Moglou*”; „Lőrinc fia, Zemdij, és fiai Forcos (Forcas) és *Medue* (*Medueh*)”, (SZENTGYÖRGYI 2015: 47, 49). Két másik esetben azonban igen: „Forcos (Forcas) fia, *Meduel* (*Medueh*), és ennek fia, *Mogus*”; valamint „*Medue* (*Meduue*) fia, Micula, és ennek fia, Maca”; (SZENTGYÖRGYI 2015: 30, 51). Az említett négy személy közül kettőt is kapcsolatba hoznak egy-egy ellentétes jelentésű nevű, vagyis egy *Moglou* ’magló’, illetve a vizsgált *Mogus* nevet viselő személlyel. Ebből esetleg arra is következtethetünk, hogy a névadásnál fontos szerepet játszhattak a családi viszonyok is: figyelembe vették az adott személy közeli rokonainak tulajdonságait is, és sokszor azok alapján nevezték el valakit. A *Meduel*, vagyis ez esetben ’meddő’ nevű férfi gyermeke például akár kívánságnévként is kaphatta a *Mogus* nevet ’magos’ értelemben, hogy apjával ellentétben jobb nemzőképességgel rendelkezzen.

Egy másik nézőpontból vizsgálva azonban teljesen más következtetéseket vonhatunk le ezekből az adatokból. Az előbb idézett szövegrészletben egyszer fordul elő egy *Forcos* (*Forcas*) és *Medue* (*Medueh*) nevű testvérpár, egy másik esetben pedig az oklevél egy *Forcos* (*Forcas*) nevű férfit és fiát, *Meduelt* (*Medueh*) említi (SZENTGYÖRGYI 2015: 30, 49). Mivel ez az alak nagyon hasonlít a ma is ismert és

használatos *medve* közszóhoz, a *Forcos* (*Forcas*) névalak jelentése pedig nagy valószínűséggel 'farkas', ezen kapcsolat alapján az is feltételezhető, hogy a *Medue* (*Medueh*) névalak valójában ezzel hozható kapcsolatba. Teljesen egyértelműen viszont egyik értelmezési lehetőséget sem lehet igazolni vagy elvetni.

5. Összegzés. A tihanyi apátság 1211-es birtokösszeírásának szórványait képező közel 2000 személynév fontos személynévtörténeti forrásként is szolgálhat. Ezen névanyagot azonban nem tekinthetjük minden esetben egy kritika nélkül használható adattárnak, mivel a nem mindig következetes lejegyzés, a különböző névtípusok összehasonlítása, valamint a rendelkezésünkre álló információk hiányából eredő bizonytalanság gyakran vezethet félreértelmezésekhez. Céлом csupán a problémák jelzése volt. Az egyes nevek vizsgálata további elmélyült kutatást igényel, ugyanakkor a kutatónak azzal is szembesülnie kell, hogy nem minden esetben kap kizárólagos választ kérdéseire.

Hivatkozott irodalom

- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1989. Az Árpád-kori névvonatkoztatás vitás kérdései. In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 223–228.
- KOROMPAY KLÁRA 1980. Név és névváltozat a keresztnévek történeti vizsgálatában. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv grammatikája. A Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusának előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Budapest. 519–524.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ szerk. 1960. *Névtudományi vizsgálatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOÓR ELEMÉR 1960. Pais Dezső előadásához. In: MIKESY–PAIS szerk. 116–119.
- MOZGA EVELIN 2014. A Tihanyi összeírás (1211) személynéveinek vizsgálatáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 165–178.
- PAIS DEZSŐ 1960. Szempontok az Árpád-kori személynéveink vizsgálatához. In: MIKESY–PAIS szerk. 93–105.
- PAIS DEZSŐ 1966. *Régi személynéveink jelentéstana*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2006. Az Anjou-kori személynévek kutatásának kérdései. *Névtani Értesítő* 28: 171–180.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele I. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2015. A Tihanyi összeírás (1211) fordítása. In: KOVÁCS 2015: 37–

53.

SZŐKE MELINDA 2009. A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti használhatóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 149–162.

TERESTYÉNI CZ. FERENC 1941. *Magyar közszoí eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

A név mint arc

SITKEI DÓRA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
sitkeidora@gmail.com

A *név* és az *arc* szavaink jelentésmezőjének van egy közös metszetnek tekinthető része: metonimikusan képviselik, szimbolizálják az adott személyt. E közös metszet bemutatásához a név émikus használatából kiindulva jutok el az arc émikus, majd a vele átfedésben lévő, étikus, nyelvészeti-pragmatikai fogalmához. Ezen út során röviden bemutatom a névhez kötődő mágikus hitet, a név kitágított, szakrális használatát, amelyhez kapcsolódik a név identitásjelölő funkciója. Az arc személyszimbolizáló szerepének bemutatását a goffmani arcfogalom bemutatásával kezdem, utalva az eredetének tekintett kínai arcfogalomra, majd az arcnak a maszk, álarc jelentési leágazásához kapcsolom a szerepváltás képét, amely elvezet az archoz kötődő identitás megjelenítéséhez.

Kulcsszók: névmágia, (társas) identitás, arc(ulat), álarc, szerep.

1. Bevezetés. A név és az arc – e két fogalmunk jelentésmezőjének van egy közös metszetnek tekinthető része: metonimikusan képviselik, szimbolizálják az adott személyt. A tanulmányban e két fogalom jelentésmezőjének a közös metszetét kísérem bemutatni. Kifejezéseinkben, mint például a „nevét adja <vmihez>” vagy „Nagy arc vagy!”, megfigyelhetjük, hogy a *név* és az *arc* fogalmunk szimbolizálja az adott személyt, a név – akár hírnév értelemben –, az arc pedig sok esetben egyfajta felületként, arculatként képvisel minket, metaforikusan utalva az egyén belső tulajdonságaira is, illetve olyan absztrakt entitásokra, mint megbecsülés, tisztelet és presztízs (VILKKI 2006: 325; HAUGH–WATANABE 2009: 79).

2. A név mint jel. Az egyén szubjektíve akkor kezd létezni, amikor kap vagy ad magának egy nevet, amelynek révén azonosítani tudja magát (PEI 1965: 74), és amellyel megkülönböztetődik a másiktól (vö. BRETTER 1979: 185), másfelől akinek ismerjük a nevét, az az általunk ismert világ részese, már nem számít idegennek számunkra (FARKAS 2014: 128).

A személynév olyan jel, amely adott térben és időben azonosítja birtokosát (vö. BAUKO 2014: 80), egyetlen személyre vonatkozik az emberek gondolatcseréjében (vö. HAJDÚ 1994: 8). Nevünket leírva, aláírásunk – minket képviselve – többek között hitelesítésre is szolgálhat, vagy nevünkkel, monogramunkkal tulajdonosként jelölhetjük tárgyainkat. A magyar nyelv tekintetében – bizonyos eseteket leszámítva, mint például a megszólítás (DOMONKOSI 2002: 47–48) vagy a névsorolvasás – egy személy nevét általában akkor mondjuk ki, amikor nincs jelen, ilyenkor a nevének kimondásával utalunk rá (vö. SEARLE 2009: 178–179). Ekkor rendszerint – egy adott mértékben – rendelkezünk előzetes ismerettel a személyről, a név ismerete a név viselőjének a kilétét és személyiségének ismeretét is jelentheti (HORVÁTH 2015: 61; vö. PETRES CSIZMADIA 2014: 227; FARKAS 2014: 127), így egyfajta identifikációs, identitásjelölő szerep köthető hozzá (FARKAS 1998: 29; HOFFMANN 2010: 53).

Minden társadalomban elnevezik az egyéneket, egyszerre ismervén el ezzel az aktussal a társadalmi egyén különös egyszerűségét és egyúttal azt is, hogy olyan

tulajdonságok, vonások hordozója, amelyekben másokkal osztozik (PATAKI 1997: 514). A névváltoztatással, akár a megszólítási formák közül való választással pontosítjuk helyünket a világban, folyamatosan kijelöljük viszonyainkat a közösségben, melyet a név identitásépítő funkciójának lehet tekinteni (HOFFMANN 2010: 54). N. FODOR funkcionális-szemantikai családnévmodellje négy sajátosságjelölő családnévfunctiót ad meg, amelyek az identitásjelölés alkategóriáinak is tekinthetők: az individuális funckcióban egyéni attribútumok jelennek meg, a perszonális funckció csoporthoz (rokonsághoz, néphez) tartozást jelöl, a szociális funckció a társadalmi szerepre utal (foglalkozás, vagyoni helyzet), a lokális funckció pedig (birtok-, lakó- vagy származási) helyre vonatkozhat (N. FODOR 2010: 72–81). TÓTH a személynév státuszjelölő funckciójával kapcsolatban megjegyzi, hogy a név összeköti az embert azzal a közösséggel, amelybe beleszületik, sőt számos esetben a társas/társadalmi (szociális) státuszt is jelöli, jelzést tartalmaz(hat) viselője társadalomban betöltött helyét illetően (TÓTH 2013: 67). „Mindenki tudja magáról is, másról is, hogy a név = (elő)jel” (VOIGT 2011: 64). A nevet – többek között – olyan speciális kódnak tekinthetjük, amely hozzájárul a névviselőre vonatkozó benyomások¹ és vélemények kialakításához (TAKÁCS 2008: 28; SCHIRM 2014: 113), másfelől a személynevek értelmezésekor döntő szerephez jutnak a név hordozójával asszociált mindennapi ismereteink (vö. KIEFER 2000: 159–161).

3. A név mágikus ereje. A világról való gondolkodás legősibb történeteiben, a mitológiákban meghatározó szereppel bírnak a személynevek, a tulajdonnevek, gyakran megfigyelhető, hogy a létezők és a nevek megteremtése összefügg egymással (FARKAS 2014: 124), a Bibliában és sok más teremtésmítoszban megszólalással, névkimondással történik a teremtés (TAKÁCS 2005: 251).

A természetközeli ember kevésbé tudott absztrahálni, számára a nevek elsősorban egyedet, egyedit jelentettek, a névben az elnevezettnek a leglényegesebb jellemzőit ragadva meg (HAJDÚ 2003: 103). A legtöbb természetközeli népnél a megnevezést lélekadásként képzték el azon megfigyelés alapján, hogy a név kiejtésekor levegőrezgés, pára tapasztalható – úgy vélték, hogy a lélek válik ekkor láthatóvá (a *lélek* – *lélegzet* szavaink etimológiai összefüggései is ezt az elképzelést örökítették meg). (Vö. ZLINSZKY 1927: 100; TAKÁCS 2005: 251.)

A név mágikus erejébe vetett hit azon a pars pro toto elven alapul, hogy a név az ember részeként szimbolizálja, metonimikusan képviseli őt (TAKÁCS 2005: 250; HORVÁTH 2008: 317; vö. DERRIDA 1993/2005: 21). A névmágia során egy személy nevének kimondása vagy nevének elhallgatása által – úgy hiszik – a nevet birtokló akaratát érvényesítheti a másik személlyel szemben (HOPPÁL 1981: 38; PÉTER 2012: 71; FRASER 2005: 148). Ez a névbe vetett mágikus hit érhető tetten különféle nyelvi

¹ A névhez sok esetben fűződik egy hangulati, érzelmi (kísérő)elem, VOLKELT (1914: 165) kifejezésével egyfajta „Bedeutungsgefühl” ’jelentésérzés’ (ZOLNAI 1964: 30; KOVALOVSKY 1934: 11; SCHIRM 2014: 112; vö. ZLINSZKY 1918).

babonáinkban, tabuinkban², szólásainkban, szókapcsolatainkban is, mint például az „anyám nevére kérlek” kifejezésünkben (TAKÁCS 2005: 250; ZLINSZKY 1931: 12). A mesékben nevének említésével idézik meg a segítségnyújtó szellemet, űzik el a gonoszt. A latin „Lupus in fabula”, a magyar: „Ne fessük az ördögöt a falra” szólás is ennek a hiedelemnek a maradványa (HAJDÚ 2003: 102). A tabunak minősülő állatok nevének kiejtését régen nemcsak kerülték, és helyette körülírásokat, valamint idegen szavakat használtak, de arra is törekedtek, hogy a körülírásnak olyan módját válasszák, amellyel a vadállat jóakarátát lehetőleg meg is nyerhetik, különösen hatásosnak tartották az állatoknak rokonsági névvel való illetését (például a farkast *komá*-nak nevezve) vagy olyan megnevezését, amely jóbaráti viszonyt feltételez (HEGEDŰS 1956: 103). A név varázserejének egy része átmehet a név tudójára (FARKAS 1998: 30; vö. SOLYMOSSY 1927a: 84–87), a név ismerete³ hatalom, amivel áldani és átkozni is lehet (HAJDÚ 2003: 102). Egyes afrikai törzsek hite szerint meg lehet sebesíteni valakit oly módon, hogy az illető személy nevét kimondják egy fa-törzs fölött, s közben ütik a fát (PEI 1965: 240).

4. Névtelenség és a név sérülése. A névbirtoklással szemben a „Nem ér a nevem (káposzta a fejem)” mondat kimondásával gyerekkorunkban bújócskát, fogócskát, esetleg számháborút játszva nem foghattak meg minket, nem lehattunk hunyók a bújócskában, nem olvashatták le a számunkat, kibúvót nyújtott a mondat, védve lettünk az adott körben, viszont „cserébe” a játszótársakhoz képest „alacsonyabbrendűekké” váltunk, káposztának mondvá magunkat. A mondat annak a hiedelemnek az emlékét őrzi, hogy akinek nincs neve, az nem létezőnek tekinthető. A „Nem ér a nevem” azt jelenti, hogy ’nem vagyok’, ’nem létezem’ (TAKÁCS 2005: 250; HAJDÚ 2003: 102). Az Árpád-korból fennmaradt összeírásokból ismerjük, hogy az óvónevek⁴ között szerepeltek a *Nemvog*, *Numel* ~ *Nemel*, azaz ’nem-vagy’, ’nem-él’ variációk is, az ártó szellemek elleni védelmet biztosítandó (TAKÁCS 2005: 251). Ráolvasásainkban a betegség letagadása annak megsemmisítésével volt egyenlő: „Semmi voltál, semmi legyél!” (PÓCS 1985–1986: 85). Több nyelvben előforduló közmondás: „Az igazi halál – a név halála”, vagyis elfelejtése (HAJDÚ 2003: 103).

² A gonoszra vonatkozó tabunevek (*boszorkány*, *ördög*, *lúdérc*) véletlen kiejtését követően a beszélőnek mágikus elhárítást volt szükséges végeznie, például a „Mennyen pusztágbo!” mondatot suttogóan elmondva háromszor köpött (HEGEDŰS 1956: 108).

³ A mesék világában „a mesei ellenfél nevének kitalálása” világszerte ismert mesetípus, ahol a fák tetején ugráló lény – magyarul *Pancimanci* – számos ötletes formában jelenik meg a különböző népeknél. Az eredeti névkitalálós történet a 12. századi perzsa költő, Nizami Haft-Pajkar Hét képmás című művében jelenik meg először, ahol a gőgös királykisasszony neve: *Turan-doh*t, vagyis Turán lánya, turáni lány (VOIGT 2014: 36). A beszélő mesei nevek egy különös csoportja az, amikor a név mellékes kimondása segíti ki a mesehőst. Például a hősnek ki kell találnia, hogy mit szorongat a kezében a másik szereplő. Minthogy őt *Tücsök*-nek hívják, így szól: „No, szegény Tücsök, most bajban vagy!” – és éppen ez a helyes válasz (VOIGT 2014: 35).

⁴ A votjákoknál a beteg gyermeknek új nevet kerestek, hogy meggyógyuljon, az erre használt kifejezés (*ut’ t’ šan*) annyit tesz, mint ’lélekkeresés’; másik névvel, másik egészséges lelket kerestek neki, ami meggyógyítja a testet is (SOLYMOSSY 1927b: 88).

A deperszonalizáció fegyvertárába tartozik a névelvétel, amelyet KOESTLER „különös amputációs fájdalom”-ként jellemez (KOESTLER 1941/1998: 226, idézi HAJDÚ 2003: 103), ennek másik példája, hogy az embereket pusztá számmal azonosították a huszadik századi munkatáborokban (FARKAS 2014: 127).

A saját név bármilyen sérülése sérelmes lehet (FARKAS 2014: 127). Fel tudjuk idézni Nemecek fájdalmát: „Kis betűvel írják a nevemet...” (KOROMPAY 1999: 291). Többek között a „nem hagyom a nevem meggyalázni”, a „nevével fedez valakit vagy valamit”, „nevét adja <vmihez>”, „nevet szerez magának” kifejezéseink a névnek a személy tekintélyét, presztízsét kifejező jelentéséhez kötődnek, amely kapcsolódhat történetileg a nevek társadalmi hovatartozást megadó használatához (például nemesi vagy polgárnevek). (L. WALTHER–SCHULTHEIS 1974: 191.)

5. A név és a társas identitás. A név mint az a gyűjtőfogalom, amely kifejezi a személynek a társas kapcsolatokban értékkel bíró pozitív jellemzőit, GOFFMAN *társas identitás*⁵ fogalma alá is vonható, amely két jelentésbeli használatát öleli fel a névnek a dolgozatban megjelenő jelentései közül, egyfelől személyi sajátosságokat ad meg (mint például a „becsületesség”), illetve strukturális jellemvonást jelöl, például a „foglalkozást” (GOFFMAN 1963: 2). GERESEN identitástudatréteg-rendszere a névre is vonatkoztatható, a társadalmi dimenzióhoz kötődően az egyén elhelyezi magát a társadalmi erőterben, a térbeli dimenzió a közösségekhez való viszony szintereihez kapcsolódik, az időbeli dimenzió pedig a múlttól kezdve a jelenen át a jövőről alkotott elképzelésekig terjed (vö. GERESEN 1999: 58). PATAKI (1997) identitás-elem-csoportosításában a név emblémajellegű identitáselem az azonosítási szimbólumokhoz, szubkulturális jelképekhez és a divatokhoz hasonlóan (PATAKI 1987: 38–39). PATAKI az énrendszert két gyűjtőpont köré szerveződnék tartja, amelyek a személyes én, személyes identitás és a társas én, társas identitás; a nevet mindkét gyűjtőponthoz tartozónak tekinthetjük egyfajta hidat alkotva közöttük (vö. PATAKI 1997: 524–525). Mindemellett a név kapcsolódása egy közösségen belül a régmúltba visszanyúló közös gyökökhez (a név kulturális meghatározottsága) kiemeli a személyt egyszeri és különös létének határai közül, morális lénnyé téve őt (vö. PATAKI 1997: 514; BAUKO 2014: 83).

A „becsületes nevemre mondom” állandósult szókapcsolat esetében a név a személy erkölcsi tartását szimbolizálja (HAJDÚ 2003: 102; vö. BÁRDOSI 2012: 68),

⁵ Az identitás a görög hagyományban az önmagával való azonosságra vonatkozott (*principium identitatis*), etimológiájában a latin *idem* ’ugyanaz’ és *id ens* ’az a dolog’ kifejezésekhez kötődően (PATAKI 1997: 512). Az identitás háttérünket jelzi: „kik vagyunk”, „honnan jövünk”, amelyhez képest ízlésünk, vágyaink, véleményeink és várankozásaink értelmezhetővé válnak (TAYLOR 1997: 129). Az identitás a személyiségnek nevezett konstrukció és a társadalmi struktúra közé elhelyezhető közvetítő, köztes kategória, amely az egyén-társadalom viszonyt reflexív módon és szimbolikus formákban építi fel. Egyfajta önelhelyezés a társas/társadalmi (szociális) térben, az adott társadalomban a kultúra szerves részeként működő „identifikációs igények” és „identitásmodellek” felhasználásával (PATAKI 1982: 300–302).

egyfajta erkölcsi normát ad meg (BRETTER 1979: 186; BALÁZS 2014: 286). A néven esett csorba szégyennel jár, mint a következő közmondásunkban is: „amely ebet meg akarnak ölni [el akarnak veszteni], veszett nevét [hírét] költik”, vagyis ’akit tönkre akarnak tenni, arra minden rosszat mondanak’ (BÁRDOSI 2012: 155).

KOROMPAY idézi Déry Tibor Ítélet nincs című művéből: „egy olyan helyzetben, amikor az önmegtagadás vállalása minden esélyt kizárt arra, hogy a személyiség megmutassa valódi arcát, a néven esett sérelem rést ütött a falon, egyedül az tudott rést ütni a falon, egyetlen, nem várt alkalmat szolgáltatva arra, hogy a személy mégiscsak kinyilvánítsa ragaszkodását önmaga igazságához” (KOROMPAY 1999: 293). Déry írása nyomán találkoztunk a „vki megmutatja [felfedi] a valódi arcát” kifejezéssel. Az arc egyfajta szimbóluma lényünknek, amely hasonlóságot mutathat a névnek az adott személyt metonimikusan jelölő funkciójával. Emellett sok esetben az arc arculatként egy olyan felületet szimbolizál, amely kötődik a mások általi megítéléshez, egyfajta erkölcsi kereten belüli mozgást engedélyezve, amelyet túllépve szégyen éri a személyt, diszkreditálódik, ami például az „arculcspásként ér” (BÁRDOSI 2012: 165) kifejezésünkben érhető nyomon.

6. A goffmani arcfogalom és a maszk. Az arc ezen – személyt képviselő, presztízst kifejező – jelentése több nyelvben megfigyelhető, az angol nyelvbe⁶ a kínai nyelvből kerülhetett át a kínai angol közösségekben, például a „to lose face” ’elveszti az arcát’ metaforikus kifejezésből származtatva, amely megszégyenülést, presztízvesztést fejez ki (GEYER 2008: 18; NAGY 1998: 164). HU (1944) tanulmányában a kínai nyelv émikus, arcra vonatkozó két fogalmát (*lian* és *mianzi*)⁷ mutatta be, amely nagy hatással volt GOFFMAN-ra⁸, akinek a munkássága nyomán a nyelvészeti diskurzus része lett az arc(ulat)⁹ fogalma (HAUGH 2005: 214, 2012: 111). GOFFMAN az arcot olyan szituatív énképként határozza meg, amelyet társadalmilag jóváhagyott, értékkel bíró tulajdonságok körvonalaznak, vagyis tartalmát és megjelenési formáját a társas interakció rituális rendje, viszonyrendszere szabályozza (GOFFMAN

⁶ A Webster’s Third New International Dictionary (1986) a következőképp definiálja az arcot (face): „dignity or prestige”; az American Heritage Dictionary (1981) szerint „value or standing in the eyes of others”; a Longman Dictionary of Contemporary English (1985) alapján „a state of being respected by others” (MAO 1994: 457).

⁷ A *lian* a csoport részéről kifejezett tisztelet az egyén felé annak erkölcsi hírnevéért. A *mianzi* az egyén által elért sikereket nyugtázó társadalmi presztízst szimbolizálja (MAO 1994: 457; MARÓTI 2013: 42.; HAUGH 2012: 120). [A kínai szavak írásában a kínai írásjelek átírásának a szabályait követjük (OH. 248–252), így azok pinjinben olvashatók.]

⁸ GOFFMAN JAMES (1890) örökösének tekinthető, aki szerint az „én” a szocializáció során létrejövő pszichikus képződmény, énrendszerében a reflexió tárgyaként megragadott „empirikus én” három alkotórésze: a materiális, a társas (szociális) és a spirituális én. A társas (szociális) én az ember társas lény mivoltából, s ama szükségletéből ered, hogy társai méltányolják. Az embernek annyi társas (szociális) énje van, ahány egyén (és csoport) tudatos értékelő képet alkot róla (PATAKI 2004: 77–78).

⁹ Az angol *face* terminus technicus magyar fordításaként találkozhatunk az *arc*, *arculat* és *homlokzat* kifejezésekkel a hazai szakirodalomban. A *homlokzat*-ot nem ajánlott használni, mert egy másik goffmani szakkifejezés, a *front* megfelelője (NEMESI 2004: 173).

1955/1967: 5; vö. SZILI 2007: 8; NEMESI 2004: 163, 2009: 134). Az egyes társas interakciókban mindenki az arca által vesz részt, azt igyekszik megőrizni, építeni, figyelembe véve az adott szituációt és a másik fél arcát (GOFFMAN 1955/1967: 5).

A goffmani arc(ulat) fogalmát a hétköznapi fogalmaink közül az *önbecsülés*, *önérzet* és *önkép* közelíti meg a leginkább (SZILI 2004: 33; NEMESI 2009: 72). A társas interakcióink során dinamikusan változhat a felek arc(ulat)a az egyes pragmatikai szándékok megnyilvánulásával párhuzamosan, például szívességgérés előtt gyakori a másik arcának növelése (SITKEI 2015), amelyhez képest a név kevésbé tűnik mozgathatónak „apró” pragmatikai szándékok kísérőjeként.

A GOFFMAN-féle arc maszkhoz/álarchoz¹⁰ is hasonlítható: a körülményektől függően, a társas interakció tényezőinek a függvényében mutatunk egyfajta maszkhoz hasonló arcot a másik felé, például az aggódó barátét vagy a szigorú főnökét (SZILI 2004: 132; GOFFMAN 1955/1967: 6), mindig az adott interakciónak megfelelő szerepet játszva (VÉGH 1998: 47). Az adott helyzetnek megfelelő szerepünk kialakításában szóhoz jut éazonosságunk, identitásunk (GOFFMAN 1961: 75–76). Az egyén azon belső tulajdonságainak együttesét, amelyek befolyásolják szerepmegformálási folyamataiban, GOFFMAN *self*-nek, 'én'-nek nevezi (GOFFMAN 1961: 77). A goffmani arc az *én* egyik nyilvános képe (GOFFMAN 1955/1967: 7; NEMESI 2004: 163), a társakkal való közmegegyezés tárgya (LÁSZLÓ 1998: 154). Érdemes goffmani előzményként megemlíteni COOLEY-nak az ún. „visszatükrözött én” elméletét, amely szerint az énképzetnek szerves részét alkotják azok az érzelemfajták, amelyek

¹⁰ A maszk a szerep eszköze, jelzése, a valóságos arcot meghatározott cél érdekében elfedő és helyettesítő, „mással tevő” álarc, ugyanakkor a szerepjáték általánosan elfogadott szimbóluma is, metaforizált szerepmegjelölő kifejezés (vö. LENGYEL 2000: 81; VEREBÉLYI 2007: 15; SZEMADÁM 1997: 152). Számos kifejezést használunk a mindennapokban, amelyekben az álarc egyfajta tettetett szerepet jelöl: „<vminek> az álarca alatt”; „<vminek> az álarca mögé bújik [rejtőzik]” (BÁRDOSI 2012: 148, 174). – A görögök az álarcot *prosopon*-ként határozták meg (*pros* 'elől, szemben' és *opsis* 'arc, látás, tekintet') akár színpadi, akár kultikus, rituális használatról legyen szó; kommunikációs eszköznek tekintették: beszél, néz, érzelmeket fejez ki – magába foglalva, bevonva viselőjének aktív részvételét (DE SIKÉ 2011: 32–33; vö. NÉDONCELLE 1948: 278–280), az interakcióban részt vevő egyik felet szimbolikusan képviselve és egyúttal a másikkal egyfajta interakcióba lépve. A *prosopon* 'álarc, maszk' jelentésű szót idővel fokozatosan elkezdtek használni 'társas identitás', majd az 'egyén', 'személy' (latin *persona*, ó-francia *persone*, mai francia *personne*, angol *person*) fogalmak szinonimájaként (NÉDONCELLE 1948: 281). – Az oroszban a лицо [*lico*] 'arc', личина [*licsina*] 'maszk', és личность [*licsinoszty*] 'személy', 'személyiség' szavak etimológiailag a лик [*lik*] (*rég*) 'arc', 'orca'; (*átv*) 'arculat' (GÁLDI 1978: 368) szóból erednek (VASMER 1986: 506; CSERNIH 1999: 486–487). А лицо [*lico*] szó jelentései: 1. 'az emberi fej elülső része, ahol a szemek, az orr és a száj található', 2. 'az egyes ember mint a társadalom tagja'; личность [*licsinoszty*] 'személy(iség)' (CSERNIH 1999: 486). [Az orosz szavak írásában a cirill betűs szláv nyelvek általános használatú átírásának a szabályait követjük (OH. 252–253).] – NÉMETH az *álnevet* „nyelvi maszk”-ként említi (NÉMETH 2014: 63).

annak észlelését kísérik többek között, hogy miként tükröződünk a mások minket értékelő ítéleteiben, és így elvezetnek adott esetben például a büszkeség vagy a szégyen érzéséhez (COOLEY 1902: 184–185, idézi PATAKI 2004: 88).

BACSÓ szerint egyetlen névbe mindig is több identitás, több maszk íródik, amelyek egymásba folynak. A név mögött az identitás bahtyini, karneváli csereberéje zajlik, minden szituáció, minden társas interakció más és más identitást, szerepet hív elő az énből (vö. BACSÓ 2013: 13). Társas interakcióinkban, másokkal új és új relációba kerülve mindig az adott interakciónak megfelelő szerepünk szerint veszünk részt, szerepeink pedig az annak megfelelő identitásrészeinkhez kötődnek. A név mögötti különböző szerepek, identitásrészek mindig aktuális előhívásának ez a képessége nagyban hasonlít a goffmani maszkhasonlathoz.

7. Záró gondolatok. A névbe vetett mágikus hitben a név szakrális felfogása nyilvánul meg, amelynek nyomai mai életünkben is tetten érhetők (TAKÁCS 2005: 254). Többek között kifejezéseinkben, állandósult szókapcsolatainkban a név szimbolikusan képvisel minket, emellett megjeleníti az egyén erkölcsi tartását, mint például a „becsületes nevemre mondom” szólásban. Ez a jelentése, a név verbális szimbólumként (KOESTLER 1964/1998: 835) való használata nagyban hasonlít az arc émikus jelentésbeli használatához, amelyben az arc az egyén nevét, mások általi megítélését, presztízsét jelképezi, akár hírnév értelemben. Az arc étikus, nyelvészeti-pragmatikai használatának a bemutatásához annak goffmani elképzelését idéztem a dolgozat során, amelyből az arc émikus jelentéséhez képest egy, az adott interakciókhoz jobban kötődő jelentés bontakozik ki előttünk, a goffmani arc az énnel az adott társas interakció során megjelenő egyik nyilvános képe.

Hivatkozott irodalom

- BACSÓ BÉLA 2013. Arc-kép. Hans Belting az arc történetéről. *Élet és Irodalom* 57/36: 13.
- BALÁZS GÉZA 2014. Antropológiai nyelvészet: etika és nyelv. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 281–288.
- BAUKO JÁNOS 2014. A tulajdonnév identitásjelölő funkciója. In: BAUKO–BENYOVSZKY szerk. 78–96.
- BAUKO JÁNOS – BENYOVSZKY KRISZTIÁN szerk. 2014. *A nevek szemiotikája*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép Európai Tanulmányok Kara – Magyar Szemiotikai Társaság, Nyitra–Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS 2012. *Magyar szólások, közmondások adatbázisa*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BRETTER GYÖRGY 1979. A nyelv és az erkölcs. In: UŐ., *Itt és mást. Válogatott tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 184–192.
- COOLEY, CHARLES HORTON 1902. *Human Nature and The Social Order*. Charles Scribner's Sons, New York.
- CSERNIH, PAVEL JAKOVLEVICS (ЧЕРНЫХ, ПАВЕЛ ЯКОВЛЕВИЧ) 1999. *Историко-этимологический словарь русского языка*. 3-е изд. «Русский язык», Москва.

- DE SIKÉ, YVONNE 2011. A maszk: dialektika az Én és a Másik között. Halál és örökkévalóság, jelmez és szabadság. In: HOPPÁL MIHÁLY szerk., *Népek – maszkok – Európa*. Európai Folklór Intézet, Budapest. 27–39.
- DERRIDA, JACQUES 1993/2005. Szenvedések. In: UŐ, *Esszé a névről*. Jelenkor Kiadó, Pécs. 11–49.
- DOMONKOSI ÁGNES 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- FARKAS TAMÁS 1998. Névvarázslat az ókori Egyiptomban. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest. 29–32.
- FARKAS TAMÁS 2014. A névtelenség és a megnevezés alapkérdéseiről. In: BAUKO-BENYOVSZKY szerk. 124–138.
- N. FODOR JÁNOS 2010. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vídek személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- FRAZER, JAMES G. 2005. *Az aranyág*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1978. *Orosz–magyar kéziszótár*. 3. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GEREBEN FERENC 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- GEYER, NAOMI 2008. *Discourse and Politeness: Ambivalent Face in Japanese*. Continuum, London.
- GOFFMAN, ERVING 1955/1967. On Face-Work: An Analysis of Ritual Elements in Social Interaction. In: ERVING GOFFMAN, *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. Doubleday Anchor, New York. 5–46.
- GOFFMAN, ERVING 1961. Role Distance. In: ERVING GOFFMAN, *Encounters: Two Studies in the Sociology of Interaction*. Bobbs-Merrill, Indianapolis. 74–134.
- GOFFMAN, ERVING 1963. Stigma and Social Identity. In: ERVING GOFFMAN, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Prentice-Hall, New Jersey. 1–19.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. *Magyar tulajdonnevek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HAUGH, MICHAEL 2005. What Does 'Face' Mean to the Japanese? Understanding the Import of 'Face' in Japanese Business Interactions. In: FRANCESCA BARGIELA-CHIAPPINI – MAURIZIO GOTTI eds., *Asian Business Discourse(s)*. Peter Lang Verlag, Berlin. 211–239.
- HAUGH, MICHAEL – WATANABE, YASUHISA 2009. Analysing Japanese 'face-in-interaction': insights from intercultural business meetings. In: FRANCESCA BARGIELA-CHIAPPINI – MICHAEL HAUGH eds., *Face, Communication and Social Interaction*. Equinox, London. 78–95.
- HAUGH, MICHAEL 2012. Epilogue: The first-second order distinction in face and politeness research. *Journal of Politeness Research Language Behaviour Culture* 8: 111–134. <http://dx.doi.org/10.1515/pr-2012-0007>
- HEGEDŰS LAJOS 1956. Adalékok a nyelvi tabu és a névvarázslat kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 80: 101–113.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Név és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 48: 49–58.

- HOPPÁL MIHÁLY 1981. Név-mágia. In: ORTUTAY GYULA szerk., *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Akadémiai Kiadó, Budapest. 38.
- HORVÁTH KATALIN 2008. A metafora helye a trópusok rendszerében. In: DOMOKOS PÉTER – CSEPREGI MÁRTA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére. Urálszitzikai tanulmányok* 18. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 312–323.
- HORVÁTH VIVIEN 2015. A személy- és állatnevek rendszere, funkciója és fordíthatósága A tűz és jég dala című fantasyciklusban. *Névtani Értesítő* 37: 49–66.
- HU, XIANJIN 1944. The Chinese Concept of Face. *American Anthropologist* 46: 45–64.
- KIEFER FERENC 2000. *Jelentéselmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- KOESTLER, ARTHUR 1941/1998. *A Föld söpredéke*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KOESTLER, ARTHUR 1964/1998. *A teremtés*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1999. Nevek hiánya, nevek sérülése. *Névtani Értesítő* 21: 290–293.
- KOVALOVSZKY MIKLÓS 1934. Az irodalmi névadás. *Magyar Nyelv* 30: 150–157.
- LÁSZLÓ JÁNOS 1998. Goffman és a hétköznapi élet szociálpszichológiája. In: UŐ, *Szerep, forгатókönyv, narratívum. Szociálpszichológiai tanulmányok*. Scientia Humana, Budapest. 149–173.
- MAO, LUMING ROBERT 1994. Beyond politeness theory: 'Face' revisited and renewed. *Journal of Pragmatics* 21: 451–486. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166\(94\)90025-6](http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166(94)90025-6).
- MARÓTI ORSOLYA 2013. *Ajánlatok elutasításának pragmatikai vizsgálata természetes adatgyűjtési módszerrel*. Doktori disszertáció, kézirat. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15441/maroti-orsolya-phd-2014.pdf> (2016. 02. 03.)
- NAGY BÁLINT 1998. Kommunikációs sajátosságok a kínai nyelvterületen. In: HIDASI JUDIT szerk., *Szavak, jelek, szokások*. Windsor Kiadó, Budapest.
- NAGY PÉTER 2013. *A virtuális térben élő fogyasztó. Identitás és fogyasztás a Second Life világában*. Doktori disszertáció, kézirat. Corvinus Egyetem, Budapest.
- NÉDONCELLE, MAURICE 1948. Prosopon et persona dans l'antiquité classique. Essai de bilan linguistique. *Revue des Sciences Religieuses* 22/3–4: 277–299. <http://dx.doi.org/10.3406/rscir.1948.1865>.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2004. Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban. In: IVASKÓ LÍVIA szerk., *A kommunikáció útjai*. Gondolat Kiadó – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest. 157–179.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir, Budapest.
- NÉMETH ZOLTÁN 2014. Név, álnév, hatalom. In: BAUKO–BENYOVSZKY szerk. 2014: 55–63.
- OH. = LACZKÓ KRISZTINA – MÁRTONFI ATTILA, *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- PATAKI FERENC 1982. *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- PATAKI FERENC 1987. *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései*. Akadémiai székfoglaló. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PATAKI FERENC 1997. Identitás – személyiség – társadalom. In: LENGYEL ZSUZSANNA szerk., *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest. 512–523.
- PATAKI FERENC 2004. *Érzelem és identitás*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- PEI, MARIO 1965. *Szabálytalan nyelvtörténet*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PÉTER MIHÁLY 2012. *A leplező nyelv. Álcázás és ámitás a nyelv használatában*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- PETRES CSIZMADIA GABRIELLA 2014. A csodás nevek hatalma. In: BAUKO–BENYOVSZKY szerk. 2014: 227–235.
- PÓCS ÉVA 1985–1986. *Magyar ráolvasások* 1–2. Budapest.
- SCHIRM ANITA 2014. A személynevekhez kötődő nyelvhasználói vélekedésekről. In: BAUKO–BENYOVSZKY szerk. 2014: 111–123.
- SEARLE, JOHN 2009. *Beszédaktusok*. AKTI – Gondolat Kiadó, Budapest.
- SITKEI DÓRA 2015. Az „arc (face)” fogalom a kínai nyelvben és kultúrában. Előadás. XX. Bolyai Konferencia. ELTE, Bolyai Kollégium, Budapest. (2015. május 2.)
- SOLYMOSSY SÁNDOR 1927a. A „vasorrú bába” és mitikus rokonai. *Ethnographia* 1927: 217–235.
- SOLYMOSSY SÁNDOR 1927b. Név-mágia. *Magyar Nyelv* 1927: 83–99.
- SZEMADÁM GYÖRGY 1997. „Maszk” (szócikk). In: HOPPÁL MIHÁLY – JANKOVICS MARCELL – NAGY ANDRÁS – SZEMADÁM GYÖRGY szerk., *Jelképtár*. Helikon Kiadó, Budapest. 152–153.
- SZILI KATALIN 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZILI KATALIN 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–16.
- TAKÁCS JUDIT 2008. A név mint kód. *Létiünk* 8/1: 18–29.
- TAKÁCS SZILVIA 2005. A nevek mágiája. *Névtani Értesítő* 27: 248–256.
- TAYLOR, CHARLES 1997. Az elismerés politikája. In: FEISCHMIDT MARGIT szerk., *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó, Budapest. 124–152.
- TÓTH SZERGEJ 2013. *Nyelv, kép, hatalom*. Alkalmazott Nyelvészeti Mesterfüzetek 4. 2., javított kiadás. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- VASMER, MAX (Фасмер, Макс) 1986. *Russisches Etymologisches Wörterbuch (Этимологический словарь русского языка)*. 3-е изд. «Прогресс», Москва.
- VEREBÉLYI KINCŐ 2007. Maszk és maskara. In: PÓCS ÉVA szerk., *Maszk, átváltozás, beavatás*. Balassi Kiadó, Budapest.
- VÉGH JÓZSEF 1998. *Szégyenbélyegek. Folyamatábrák a stigmatizációról a börtön szégyenbélyegétől a szégyenbélyeg börtönéig*. Mécses Szeretetszolgálat Magyar Börtönpasztorációs Társaság, Szeged. <http://mek.oszk.hu/02000/02049/02049.pdf> (2016. 04. 08.)
- VILKKI, LIISA 2006. Politeness, face and facework: Current issues. In: SUOMINEN, MICKAEL et al. eds., *A Man of Measure. Festschrift in Honour of Fred Karlsson on his 60th Birthday*. SKY Journal of Linguistics, special supplement. The Linguistic Association of Finland, Turku. 322–332.
- VOIGT VILMOS 2011. *Jeltudomány*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- VOIGT VILMOS 2014. A nevek és különösen a népmesei nevek szemiotikájáról. In: BAUKO–BENYOVSZKY szerk. 2014: 22–40.
- VOLKELT, JOHANNES 1914. *Kunstphilosophie und Metaphysik der Ästhetik*. Verlag C. H. Becks, München.
- WALTHER, HANS – SCHULTHEIS, JOHANNES 1974. Soziolinguistische Aspekte der Eigennamen. In: RUDOLF GROSSE – ALBRECHT NEUBERT Hrsg., *Beiträge zur Soziolinguistik*. VEB Max Niemeyer Verlag, Halle (Saale). 187–205.

-
- ZLINSZKY ALADÁR 1918/2002. Szemléleti és hangulati elemek a metaforában. In: A magyar stilisztika útja. Sajtó alá rendezte SZATHMÁRI ISTVÁN. Neumann Kht., Budapest. 247–255.
- ZLINSZKY ALADÁR 1927. A névvarázs. *Magyar Nyelv* 23: 100–109.
- ZLINSZKY ALADÁR 1931. *Az eufemizmus*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- ZOLNAI BÉLA 1964. *Nyelv és hangulat: A nyelv akusztikája*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Szociolingvisztika

A metanyelvi értéktulajdonítás és a sztereotipizálás vizsgálata az eszperantó vonatkozásában

FEHÉRVÁRI LUCA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

fehervariluca@gmail.com

Tanulmányomban magyar anyanyelvű beszélők néhány eszperantóval kapcsolatos sztereotípiáját és értéktulajdonítását mutatom be. Az első részben kifejtem a dolgozat elméleti hátterét, definiálom a címben szereplő fogalmakat és azok nyelvre való vonatkozásait. A második részben a kutatásom során alkalmazott módszert ismertetem. A tanulmány alapja egy tematizált interjú, amelyet az eszperantó megalkotója, LAZAR MARKOVICS ZAMENHOF eszperantóval kapcsolatos eredeti elképzeléseire alapozva állítottam össze. Az interjúkat laikusokkal (ebben az esetben olyan személyekkel, akik nem tanultak eszperantót), illetőleg eszperantistákkal (a nyelvet tanulókkal vagy oktatókkal) végeztem. Emellett a dolgozat utolsó részében a magyar nyelvvel kapcsolatos, sztereotipikusnak vélt gondolatokra is kitérek.

Kulcsszók: eszperantó, Zamenhof, sztereotípia, értéktulajdonítás.

1. Bevezetés. Az eszperantó LAZAR MARKOVICS ZAMENHOF hosszú évekig tartó, tudatos munkájának eredménye, amelyet megszületése után nagy visszhang és több vita is kísért. Dolgozatomban az eszperantó létrehozása mögötti eredeti ideológiai koncepciót és a nyelvvel kapcsolatos, a mai emberekben élő sztereotípiákat és értéktételeket kívánom vizsgálni. A sztereotípia, illetve az értéktulajdonítás fogalmak meghatározását és vizsgálatát a nyelvi ideológia fogalmán belül végzem. A harmadik részben vizsgálatom módszertanát, mintáját és eredményeit taglalom, melyhez két csoport adatait rögzítettem. Egyrészt kezdő és haladó szinten lévő eszperantistákat kérdeztem meg, másrészt olyan magyar nyelvű beszélőket, akik nem tanultak eszperantót. Az általános kérdések alapján összehasonlítottam a különböző korosztályba tartozó laikusok és a témában jártas személyek válaszait, majd azokat összevettem az előző fogalmi meghatározásokkal és a magyar nyelvű beszélők körében elterjedt attitűddel. Emellett a nyelv megalkotójának, LAZAR MARKOVICS ZAMENHOF-nak a nézeteit, a nyelvvel kapcsolatos ideológiáját összehasonlítottam az adatközlők véleményével. Kutatásom célja, hogy minél árnyaltabb képet nyújtsak a magyar nyelvű beszélők eszperantóval, illetve anyanyelvükkel kapcsolatos sztereotípiáinak egy szeletéről, emellett az eszperantó köré kiépített eredeti koncepció hagyományozódásáról vagy annak esetleges változásairól.

2.1. Nyelvi ideológiák. LANSTYÁK ISTVÁN szerint minden nyelvhasználattal, nyelvi közösségek helyzetével, kapcsolatával, nyelvek egymáshoz való viszonyával összefüggő vélekedés, metanyelvi reflexió, tehát minden nyelvi vonatkozású gondolat, gondolatrendszer a nyelvi ideológiák körébe sorolható (LANSTYÁK 2011: 16). A nyelvi ideológiákkal kapcsolatos megállapításaimnál HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET és SZABÓ GERGELY meglátásait tekintem mintának (HELTAINÉ 2009; SZABÓ 2015).

2.2. Metanyelvi értéktulajdonítás. A nyelvhasználat természetes velejárója magára a nyelvi cselekvésre való reflektálás (HELTAINÉ NAGY 2009: 76–78), amely metanyelvi értéktulajdonításnak tekinthető (SZABÓ 2015: 334). A nyelvhasználók – lehetőségeikhez mérten – nyelvi közlések által ismerik meg a világot, a körülöttük lévő közösséget és önmagukat is, így a nyelv, az egyén és a közösség egymáshoz képest definiálódik. Következésképpen az értékítéletek összetett szerkezetének is meghatározó része a nyelv, amely által megteremtődik és hozzáférhetővé válik (HELTAINÉ NAGY 2009: 76–78).

A közvetlen, spontán kommunikációban megjelenő értékítéletek inkább ösztönösek, semmint tudatosak. Maga a nyelvi tevékenység folyamata, a szituációhoz igazodó nyelvi regiszter és a nyelvi elemek megválasztása is metanyelvi értéktulajdonítás (HELTAINÉ NAGY 2004, 2009: 76). A metanyelvi értéktulajdonítások jelentős szerepet játszanak egy nyelvközösség önmeghatározásában, önértelmezésében. Az értékeket tekintve a nyelv mindig is egyfajta prioritásnak örvendett, nemcsak mint pusztán érték, hanem mint annak átadója, konzerválója is (HELTAINÉ NAGY 2009: 77).

A kifejezőkészség, választékos szóbeli és írásbeli megnyilvánulás olyan készségek, amelyeket a magyar nyelvközösség megbecsül, illetve a társadalomban való érvényesülés szempontjából is fontosnak tart (HELTAINÉ NAGY 2009: 77–79). Ez a tisztelet az oktatásban hagyományozódott, hagyományozódik, így a különféle értéktulajdonítások is az oktatásból merítkeznek (HELTAINÉ NAGY 2009: 77–79).

2.3. Sztereotípiák A *sztereotípiák* kifejezést tágabb értelemben először WALTER LIPPMANN szociológus használta 1922-ben, *Public Opinion* című művében. Azóta számos különböző megközelítés és definíció született (L. LIPPMANN 1922; ALLPORT 1999; VÁRNAI 2009: 6). Sztereotipizálásról akkor beszélhetünk, amikor az észlelő a csoport egy elemét a többivel felcserélhetőnek, a csoport tökéletes reprezentációjának tekint, s tulajdonságait ennek megfelelően véli meghatározni, amely ezúton kognitív torzítás alá esik (FISKE 2006; KORPICS 2011). A sztereotípiák segítségével könnyebb felidézni, kategorizálni bizonyos dolgokat, azonban túlnyomóan általánosító jellegük az elraktározott és elraktározandó információk torzulásához vezethet. Másfelől az általánosítás természetes és alapvető emberi művelet, nem lehetséges és nem is minden esetben szükséges elkerülni. BAŃCZEROWSKI JANUSZ szerint a bonyolult objektív valóságban csak ilyen kategóriák felállításával vagyunk képesek tájékozódni (BAŃCZEROWSKI 2007). A mindennapi tapasztalatokból szerzett ismeretek és a sztereotípiák közötti utólagos különbségtétel nem feltétlenül éles kategóriák köré szerveződik.

A nyelv az elsődleges eszköz, amellyel a sztereotípiákat kommunikáljuk, illetve nemzedékről nemzedékre hagyományozzuk. Egyes szerzők egyenesen tagadják a nyelv nélküli sztereotípiák létezését (MAASS 2008: 303; MININNI 1982). Ha tehát meg akarjuk érteni, hogyan válnak a sztereotípiák a társadalom közös tudásává, úgy nemcsak a motivációt, hanem az átörökítő mechanizmust is vizsgálnunk kell, amely

jelen esetben a nyelv (MAASS 2008: 303). (Mivel a sztereotípiák átörökítése, hagyományozódása nem tartozik dolgozatom főbb témái közé, ezzel nem kívánok részletesen foglalkozni.) Az értéktulajdonítások és a sztereotípiák nem egymástól függetlenül létező kategóriák, ezért elemzéseimben ezeket egymással összefüggésben vizsgálom.

3. Minta és módszertan. Vizsgálatom során két csoport adatait vettem fel: eszperantistákat és laikusokat kérdeztem meg. Eszperantisták alatt ez esetben a nyelvet tanulókat, tanítókat értem, laikusok alatt pedig azokat a személyeket, akik sohasem tanultak eszperantót. A laikusok kontrollcsoportként vannak jelen. Külön figyelmet fordítottam arra, hogy mindkét csoportban különböző korú és végzettségű embereket kérdezzek meg. Kutatásomban a megkérdezettek kora 19-től 60 évig terjed, középiskolás, érettségivel nem rendelkező, főiskolát végzett, egyetemista, alapszakos diplomás és mesterszakos diplomás személyek is részt vettek. Többféle módszer kipróbálása után a diktafonnal rögzített tematizált interjúk bizonyultak a vizsgálat szempontjából a legalkalmasabbnak, így 7 laikus és 9 eszperantista interjújával dolgoztam.

Az adatközlők nyilatkozatait összevettem ZAMENHOF – eredetileg nem értéktulajdonításokra vonatkozó – elképzeléseivel. ZAMENHOF az Unua Libróban 1887-ben foglalja össze a nyelv köré épített gondolatrendszerét, annak alapvetéseit, nyelvtanát, szókészletét. Az interjúban feltett kérdések ZAMENHOF meghatározó gondolatai köré csoportosulnak.

A kutatás érdemben az eszperantóval kapcsolatos sztereotípiákkal foglalkozik, de dolgozatom végén röviden kitérek a magyar nyelvi beszélők anyanyelvükről alkotott képére, nyelvi hagyományaira és attitűdjére vonatkozó megnyilatkozásaira is.

4. Eredmények. Interjúm során az adatközlők nyolc általános kérdésre válaszoltak. Az érintett kérdéskörökön belül részletesebben négy altémára térek ki. Az eszperantóra vonatkozó általános ismeretekről, illetve a nyelv hasznosnak ítéeléséről, más nyelvekhez való hasonlóságáról alkotott, valamint a könnyen tanulhatósággal kapcsolatos vélekedésekre reflektálok.

A megfigyelt attitűdöket az elemzett altémákhoz kötődő idézeteken keresztül mutatom be. Ezeknél az *E* vagy *K* jelölés eszperantistát (*E*), illetve kontrollcsoportot (*K*) jelöl, míg az utána következő szám az interjúk elkészítésének sorrendjére utal (pl. E1= első eszperantista adatközlő). Magukat a közléseket, az azok közötti szüneteket, azok tagolását, illetve az esetleges nem nyelvi reakciókat a teljesség igénye nélkül közlöm. Egyenes zárójelbe a saját kérdéseimet, szögletes zárójelbe pedig a megértéshez szükséges egyéb információkat tettem.

4.1. Általános információk. LAZAR MARKOVICS ZAMENHOF a nyelv köré épített ideológiájában a nemzetek feletti eszmei átívelést, az emberek közötti nyelvi egyenlőség megteremtésének lehetőségét hangsúlyozza az – általa létrehozott – új és közös kód segítségével. Az „internacionális nyelvet” olyan kódként definiálja, amely mindenki számára egy második, semleges nyelv volna, melyben mindenki egyenlő lehet nemzettől, nemtől és kortól függetlenül. Kezdeményezését az egész világnak szánta,

és annak jövőjét az emberekre bízta (KEYES szerk. 2000: 5).¹ ZAMENHOF nevét a laikusok egyike sem említette, habár hét adatközlő közül öten tudtak az eszperantó mesterséges voltáról. Kettő a *holt nyelv* kifejezéssel is éltek, illetve a *műnyelv* szó is előfordult. Akiknek ismert volt ez a tény, megemlézték a *világnyelv* fogalmát is (vö. KEYES szerk. 2000).

Kérdés: Mit tudsz/tud az eszperantóról?

K4: Egy mesterségesen létrehozott nyelv, amelyet azért hoztak létre, hogy próbáljanak alternatívát adni a nagy világnyelveknek.

K6: Hogy ez egy mesterséges nyelv, hogy próbáltak valami, hát nem tudom, ilyen nyelvek közötti nyelvet létrehozni, hogy legyen egy világnyelv, amit kábé mindenki tud beszélni, és hogy ugye próbálták ezt leegyszerűsíteni és ezért kicsit olyan sekélyes.

Az eszperantisták mind tisztában voltak az eszperantó mesterséges voltával, sokan egyéb információkkal is kiegészítették a válaszukat. ZAMENHOF nevét is sokuk említette, amelyet sokan az 1887-es alapítási dátummal is kiegészítettek, néhányan a nyelvtani egyszerűséget és a könnyen tanulhatóságot is hangsúlyozták.

4.2. Könnyen tanulható. A nyelv szintetikus, mű volta a – szándékolt és végsőig fokozott – strukturális egyszerűség alapja, amelyet ZAMENHOF mindvégig szem előtt tartott. Az egész nyelvtan egy óra alatt elsajátítható – állítja, célja pedig nyilvánvalóan az volt, hogy minél többen megtanulják, és az eszperantó kitöltse az internacionális kommunikáció teljes színterét. Amellett, hogy felépítése egyszerű, és a szókincse is igencsak szűk az élő nyelvekhez képest (megközelítőleg 2000–3000 szó), a 32 képző és azok kombinációi révén lehetséges az árnyalt kifejezőmód. A hét laikus közül öten a tényeknek megfelelő állásponton voltak és egyszerűen elsajátíthatónak vélték az eszperantót. Az egyszerűség háttérben álló törekvés és a tudatos szándék is ismert vagy feltételezett volt néhányuknál (vö. KEYES szerk. 2000).

Kérdés: Könnyű-e az eszperantó?

K2: Szerintem könnyű. Talán az rémlik nekem, hogy ez direkt egy ilyen egyszerűsített műnyelv. Azért, hogy könnyebben tanulható vagy beszélhető legyen.

K7: Hogy az egyszerűsége és a minél rövidebb szerkezetekre, és minél egyszerűbb nyelvtani struktúrákra koncentrál.

Az összes eszperantista könnyen tanulhatónak találta a nyelvet, s a nyelvet oktató személyek ZAMENHOF eredeti elképzeléseinek tudatában, vélhetően azokhoz igazodva nyilatkoztak. (Az eszperantisták között két nyelvoktató is szerepelt.)

¹ A szövegben a ZAMENHOF-tól idézett gondolatok a KEYES szerkesztette kiadás alapján készült saját fordításaim.

E1: Annálfogva, hogy az eszperantó nyelv tanulása egy tizede ráfordítást igényel, mint bármely más élő nyelv. [Zamenhof] szándékosan is megtett mindent azért, hogy leegyszerűsítse.

E4: Nagyon egyszerű, nagyon logikus, nagyon könnyen tanulható nyelv volt. Nagyon szép volt a dallama.

4.3. Hasonlóság. ZAMENHOF az eszperantó megalkotásakor a modern európai nyelvekből merítkezett, ezeken belül is az újlatin nyelvekből. Emellett a latin nyelvi minta is megjelenik, a latint mint kvázi-internacionális nyelvet definiálja, és az európai emberek számára – általa feltételezett – ismerős hangzás- és jelentésvilágot a latin eredetű nyelvi megoldásokra alapozza. A neolatin és latin alapok segítségével kívánta közelebb hozni nyelvét az európai emberekhez (vö. KEYES szerk. 2000). A kontrollcsoport tagjai gyakran hasonlították az eszperantót más nyelvekhez. Előfordulásának gyakorisága szerint meghatározó a latin, az olasz, az angol és a német, de említik például a spanyolt, a portugált, a finnt és általánosságban az újlatin nyelveket. További gyakori gondolat volt az eszperantó kapcsán a több nyelvből való merítkezés, az „egyvelegjelleg”.

Kérdés: Milyen nyelvekhez hasonlít az eszperantó?

K1: Én ilyen olasz stílust képzelek el hozzá.

K5: Ez így mindenféle nyelvből van összerakva.

Az eszperantisták körében két válasz kivételével csak a latin és újlatin nyelvek hangoztak el. Egy személy volt, aki mindegyik nyelvből találni vélt valami hasonlóságot, egy másik adatközlő az angolt és a németet is említette.

E1: Kifejezetten latin alapú, latinok a szótövek és hát bizonyos megoldások is. Tehát a legjobban ebből következően a neolatin nyelvekhez hasonlít, magyarul olasz, francia, spanyol, portugál, reto, román [rétoromán]. A legjobban a portugálhoz hasonlít.

4.4. Hasznosság, hasznosíthatóság. ZAMENHOF legfőbb célja az volt, hogy új, semleges platformot adjon az internacionális kommunikációnak. Emellett a tudományos életet és az irodalmat is támogatni kívánta, azzal az ambícióval, hogy minden ember ugyanazokhoz az ismeretekhez férhessen hozzá, hogy ne legyen szükség irodalmi művek lefordítására, illetve hogy mindenki hasonló oktatásban részesüljön, mely tényezők későbbi lecsapódása – ZAMENHOF elgondolása alapján – az emberek által kitűzött célok és tervek közötti egyre csökkenő különbség, s legvégül a nemzetek közötti egység, illetve azok egyesülése (vö. KEYES szerk. 2000).

A laikusok közül négyen egyértelműen nem ítélték hasznosnak az eszperantó nyelv tanulását, az eszperantó nyelvtudást. Az előzőekben felsoroltak egyikét sem említették. Sokkal inkább a nyelvtanulást általában, amely kettejük vélekedése szerint pozitív hatással van az agy különböző működéseire. További két adatközlő véleménye szerint minden nyelvtudás hasznos, így ez alól az eszperantó sem kivétel.

Kérdés: Hasznos-e az eszperantó?

K3: Hát ez egy mesterséges nyelv, ha jól tudom, de hát, hogy valahol használják-e, nem tudom. Nem hallottam még, hogy eszperantóul beszélgettek volna. | Szóval szerinted nem hasznos? | Hát annyira nem... szerintem.

Az eszperantisták által említett legfőbb haszon az eszperantó propedeutikai értéke volt, tehát a vélekedés, miszerint más nyelvekhez kifejezetten jó alapot nyújt. Többen a nyelvvizsga megszerzésére szűkítették a nyelv hasznát, amit azzal hoztak összefüggésbe, hogy sokan eszperantó nyelvvizsgával szereznek pluszpontot a felvételihez, vagy azzal kapják meg a diplomájukat. Az eszperantó szolgáltatások, találkozók és közösségek mellett a nyelv online felületeken való felhasználása, illetve az eszperantó kultúra is szóba került. További előnyként beszéltek az eszperantó által megvalósuló semlegességről, arról, hogy ez mindenkinek tanult nyelv, ezért az eszperantó kommunikációban nincsenek különbségek ember és ember között, ami közel áll a zamenhofi elképzelésekhez.

E1: Sajnos ma már le lehet szűkíteni a hasznos voltát arra, hogy ma Magyarországon nincs érvényes felsőoktatásban szerzett diploma érvényes idegen nyelvű államvizsga [nyelvvizsga] nélkül.

4.6. Nyelvi hagyományok, nyelvi attitűd. A nyelvi hagyományok bizonyos szórásrendszert, szellemi hagyatékot jelentenek, jelen idejűleg nézve pedig a beszélőknek a nyelvhasználatra hatást gyakorló különféle nézeteit. Ezek a tradíciók jelentősen hozzájárulnak a nyelvi attitűd kialakításához és fennmaradásához, a nyelvi sztereotípiák kiépítéséhez, átörökítéséhez. A magyar nyelv kapcsán a magyar nyelvi beszélők körében is számos ilyen létezik, mint például a magyar nyelv társtalan volta, sziget jellege, káromkodásainak sokszínűsége, a nyelv szépsége, metaforizációra való különös hajlamossága és a nehezen tanulhatósága (HELTAINÉ NAGY 2009: 80). Az eszperantóval kapcsolatos sztereotípiák vizsgálata közben számos, a magyar nyelvvel kapcsolatos nyelvi hagyomány, attitűd is kirajzolódott az adatközlők nyilatkozataiban. Az interjú utolsó két kérdésében a megkérdezetteknek az eszperantót a magyar nyelvvel kellett összevetniük a hasonlóság és a tanulhatóság szempontjából. Mind a laikusoknál, mind az eszperantistáknál volt példa az említett sztereotípiákra. Majdnem mindenki felvetette a magyar nyelv nehézségét, nehezen tanulhatóságát, sőt nyelvünk sziget jellegére is utaltak.

Kérdés: Nehezebb-e magyarul megtanulni, mint eszperantóul?

K3: A magyarhoz képest szerintem igen. | És miért? | Mer a magyar nyelvtan az nehéz. Szerintem ezért biztos könnyebb.

K6: Biztosan. | Miért? | Mert a magyar kurva nehéz.

Jelentős különbség rajzolódott ki az eszperantisták és a kontrollcsoport nézőpontja között. Míg az eszperantóval kapcsolatban nem álló személyek általában a magyar nyelv nehezen tanulhatóságát, nehéz nyelvtani struktúráját hangsúlyozták, addig az

eszperantisták sok esetben az eszperantó könnyen tanulhatóságát, egyszerű nyelvi rendszerét tekintették viszonyítási alapnak.

E1: Hát az eszperantó összehasonlíthatatlanul könnyebb. [Zamenhof] nem rakott bele rendhagyót, nem rakott bele kivételt.

E9: Az eszperantót biztos hamarabb. A magyar azér az piszok nehéz nyelv, legalábbis ezt mondják, így magyarként nagyon egyszerűnek tűnik, de az anyanyelve az embernek, biztos, hogy nagyon nehéz.

Az eszperantó és a magyar nyelv lehetséges hasonlóságára az adatközlők nagy része nemleges választ adott.

Kérdés: Hasonlít(hat)-e az eszperantó a magyar nyelvre?

E5: Indoeurópai nyelvcsaládból jön, bármelyik európai... kivéve a magyar, ugye mi egy ilyen holtág vagyunk... Mi azért ezt a magyarból is ugye nekünk teljesen más a szokásaink. Mi nagyon kilógunk ebből a nyelvcsaládból...

5. Összegzés. Az eszperantistákkal és a kontrollcsoport tagjaival tematizált interjúkat készítettem, majd összevettem az eszperantó megalkotójának elképzeléseivel. Ezen interjúrészletek például szolgáltak az eszperantóval és a magyar nyelvvel kapcsolatos sztereotípiák némelyikére. Az eszperantóra vonatkozó kérdésekkel (általános információk, más nyelvekhez való hasonlóság, hasznosság, egyszerűség) az adatközlőknek a nyelvről való tényleges tudását, tájékozottságát, illetve sztereotípiáit kívántam feltérképezni, összevetve az eszperantisták nyilatkozataival, akik esetében ugyancsak a tárgyi tudás mértékére, a sztereotípiákra voltam kíváncsi. Habár a tárgyi tudást némely esetben nehéz élesen elhatárolni a sztereotípiáktól, a két csoport válaszait összevetve sok tekintetben különbségeket érzékelhetünk, amelyek az esetek nagy részében a témában való jártasság mértékével függnek össze. Mivel az utolsó kérdések a magyar nyelvvel kapcsolatosak voltak, azoknál az adatközlők magyar nyelvi beszélő volta vált hangsúlyossá, így ez kevesebb válaszádsbeli különbséghez vezetett.

Hivatkozott irodalom

- ALLPORT, GORDON 1999. *Az előítélet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BÁNCZEROWSKI, JANUSZ 2007. Nemzeti sztereotípiák a magyar és a lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban. *Magyar Nyelvőr* 131: 76–87.
- FISKE, SUSAN T. 2006. *Társas alapotívumok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET 2004. Hagyomány, nyelv és nyelvművelés. Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilsztika. In: BÜKY LÁSZLÓ szerk., *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 6. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 41–52.
- HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET 2009. Értéktulajdonítások a nyelvi vélekedésekben. In: BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA szerk., *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 76–83.

- KEYES, GENE szerk. 2000. *Dr. Esperanto's International Language*. Verkista, Halifax (Nova Scotia).
- KORPICS MÁRTA 2011. *Az interkulturális kommunikáció*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs. http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/interkult_komm/index.html (2017. 08. 07.)
- LANSTYÁK ISTVÁN 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: CSEHY ZOLTÁN – MISAD KATALIN szerk., *Nova Posoniensia*. Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, Pozsony. 13–57.
- LIPPMANN, WALTER 1922. *Public opinion*. Harcourt, Brace and Co., New York.
- MAASS, ANNE 2008. A csoportok közötti nyelvi elfogultság: sztereotípiák fenntartása a nyelv segítségével. In: SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Szóbeli befolyásolás* 1. Typotex Kiadó, Budapest. 303–342.
- MININNI, GIUSEPPE 1982. *Psicosemiotica*. Adriatica, Bari.
- SZABÓ GERGELY 2015. „Hogy fejezzem ki magam szépen?” – Nyelvi ideológiák az obszcenitások mögött. *Magyar Nyelvőr* 139: 334–347.
- VÁRNAI ZSANNETT 2009. *Common national stereotypes and their impact on Hungary's trade relations*. Szakdolgozat, kézirat. Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Budapest. http://elib.kkf.hu/edip/D_14683.pdf (2017. 04. 14.)

A kétnyelvűvé válás folyamatáról szlovák–magyar kontextusban

FERENCSEK MARCELL

Miskolci Egyetem
ferencsikmarcell@gmail.com

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Vilmányban végeztem kutatást a nemrég – főként gazdasági okok miatt – Szlovákia területéről Magyarországra átköltöző szlovák–magyar kétnyelvű populáció körében. Hét adatközlővel készítettem interjút, a beszélgetések során rákérdeztem az adatközlők kétnyelvűvé válásának folyamatára is. Jelen tanulmányomban ezzel a kérdéskörrel foglalkozom.

Kulcsszók: magyar, szlovák, kétnyelvűség, bilingvizmus, kétnyelvűvé válás, nyelvi attitűd.

1. Bevezetés. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Vilmányban 2010 óta egyre növekvő számban jelennek meg szlovák állampolgárságú, de általában valamilyen szinten magyarul is beszélő emberek. Ők elsősorban a Szlovákiában végbemenő gazdasági változások miatt költöznek főként a határhoz közeli településekre, az euró bevezetése ugyanis az árak megemelkedéséhez vezetett, ami megnehezítette megélhetésüket. Magyarországon ezzel szemben olcsón tudnak ingatlanokat vásárolni, valamint kevesebb pénzre van szükségük azok fenntartásához is. Annak ellenére, hogy életvitelszerűen élnek Magyarországon, a Szlovákiával való kapcsolatuk nem szűnik meg, hiszen továbbra is ott dolgoznak, ennek érdekében naponta kb. 40 kilométert ingáznak.

Ezek az emberek általában kétnyelvűek, szlovákul és magyarul egyaránt beszélnek, bár gyakran eltérő szinten. Vizsgálatom során hét adatközlővel készítettem interjút, akiket az anyanyelvükről és a kétnyelvűvé válásuk folyamatáról is kérdeztem. Jelen dolgozatomban a releváns szakirodalmi tételek áttekintése után adatközlőimnek a kérdésekre adott válaszaival foglalkozom.

2. A kétnyelvűvé válásról általában. A kétnyelvűség kialakulásának egyik leggyakoribb színtere a család, hiszen a családban dől el, hogy a szülők mely nyelv(ek)en szocializálják gyermeküket. Ezen felül itt dől el az iskoláztatás nyelve is, ami szintén hatással van a nyelvelsajátításra, ugyanis előfordulhat, hogy míg ott-hon az egyik nyelvet beszélik, addig az iskolában egy másikat kell a gyermeknek használnia (SÁNDOR 2000: 127–136).

A nyelvelsajátítás négy alapvető elrendezését különböztetjük meg, amelyek közül három vezet kétnyelvűséghez. „Anyanyelvi” elrendezésben L_1 nyelvet L_1 környezetben sajátítják el, tehát ez egynyelvűséghez vezet. Kétnyelvűséget eredményez az „emigráns nyelvi” (L_1 elsajátítása L_2 környezetben), a „második idegen nyelvi” (L_2 elsajátítása L_1 környezetben) és a „természetes második nyelvi” (L_2 elsajátítása L_2 környezetben) elrendezés (BARTHA 1999: 168).

A kétnyelvűség – ahogy az a fenti elrendezésekből is látszik – többféle módon jöhet létre. A kétnyelvűség kialakulásának hat modelljét három szempontcsoport alapján különböztethetjük meg (1. táblázat). Az egyik szempont a szülők nyelvi „státusa”, azaz mi az anyanyelvük, valamint ismerik-e egymás nyelvét. A következő szempont azt veszi figyelembe, hogy a szülői nyelv(ek) milyen viszonyban áll(nak) a közösség domináns nyelvével. A harmadik szempont arra utal, hogy a szülők milyen kommunikatív stratégiát alkalmaznak a gyerekekkel való érintkezésekben (ROMAINE 1994, idézi BARTHA 1999: 169–173).

1. táblázat

A kétnyelvűség kialakulásának modelljei (ROMAINE 1994; vö. BARTHA 1999: 170)

1. RONJAT-féle család: Egy személy – egy nyelv			
Szülők: különböző anyanyelvűek; valamilyen szinten mindkét szülő beszél a másik nyelvét Közösség: az egyik szülő nyelve azonos a környezet nyelvével Stratégia: a szülők csak saját anyanyelvükön kommunikálnak a gyermekkel születésétől fogva			
RONJAT (1913) Anya: német Apa: francia Közösség: francia			
2. A FANTINI-féle család: Nem domináns otthoni nyelv			
Szülők: különböző anyanyelvűek Közösség: az egyik szülő anyanyelve azonos a környezet nyelvével Stratégia: a gyermekkel való kommunikáció során egyik szülő sem használja a környezeti nyelvet, a gyermek azonban otthonán kívül természetes körülmények között, ill. intézményes keretek között (óvoda, iskola) ezt a nyelvet használja			
FANTINI (1985) Anya: spanyol Apa: angol Közösség: angol			
3. A HAUGEN-féle család: Nem domináns otthoni nyelv közösségi támogatottság nélkül			
Szülők: a szülők anyanyelve azonos Közösség: a környezet nyelve eltér a szülők anyanyelvétől Stratégia: a szülők csak saját anyanyelvükön kommunikálnak a gyermekkel			
HAUGEN (1953) Anya: norvég Apa: norvég Közösség: angol			
4. Az ELWERT-féle család: Két nem domináns otthoni nyelv közösségi támogatottság nélkül			
Szülők: a szülők anyanyelve különböző Közösség: a környezeti nyelv egyik szülő anyanyelvével sem azonos Stratégia: mindkét szülő csak saját anyanyelvén beszél a gyermekhez			
ELWERT (1959) Anya: angol Apa: német Közösség: olasz			
5. A SAUNDERS-féle család: Nem anyanyelvi szülők			
Szülők: a szülők anyanyelve azonos Közösség: a környezet nyelve megegyezik a szülők anyanyelvével Stratégia: az egyik szülő a gyermekkel való kommunikáció során nem az anyanyelvét használja			

SAUNDERS (1982)	Anya: angol	Apa: angol (német)	Közösség: angol
6. Kevert nyelvek (kevert nyelvi input)			
Szülők: kétnyelvűek Közösség: egyes részei kétnyelvűek Stratégia: mindkét szülő keveri és váltogatja a nyelveket a gyermekkel való társalgások során			
Pl. TABOURET-KELLER (1962)	Anya: francia/német	Apa: francia/német	Közösség: francia/német

3. A felvidéki magyarokról LANSTYÁK ISTVÁN írásai alapján. Egy 1997-es kutatás alapján – amelybe 600 felnőtt szlovákiai magyart vontak be – az látható, hogy a szlovákiai magyar kisebbség tagjainak nagy része erősen kötődik a magyar nemzethez. A felvidéki magyarság azonosságtudata ennek ellenére nem abban nyilvánul meg, hogy Magyarországot tekintik hazájuknak, ugyanis a megkérdezettek 56%-a szülőföldjét érzi otthonának, ami gyakran regionális szintű jelenség, azaz az adatközlők közvetlen környezetére utal. Ezt bizonyítja az is, hogy Magyarországot mindössze 2,5%-uk vallotta hazájának. A kutatások során azt is megállapították, hogy nemzettudatuk főként az anyanyelvből és a kulturális, történelmi hagyományokból áll. Emellett a magyar tannyelvű iskola jelenti a szlovákiai magyarok nemzettudatának egyik fontos elemét (LANSTYÁK 2000: 60–70; LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 2002: 12–17).

LANSTYÁK ISTVÁN szerint a szlovákiai magyar kisebbség intenzív kapcsolatokat tart fenn az anyaországgal. Ezek részben privát, részben hivatalos (intézmények által közvetített) kapcsolatok. A 107 fős mintán elvégzett vizsgálat mindegyik válaszadója azt válaszolta, hogy rendszeresen jár Magyarországra. Az adatközlők 59,3%-ának vannak Magyarországon rokonai vagy barátai. Magas volt azoknak a válaszadóknak az aránya, akik szeretnének Magyarországon tanulni vagy dolgozni. Emellett Szlovákián belül is erősnek bizonyultak a magyar–magyar kapcsolatok. A felmérés azt mutatta, hogy ezek is személyi és intézményi dimenzióban mutatkoznak meg (LANSTYÁK 2000: 70–71).

A magyar–szlovák kapcsolatok terén végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy azon a településeken volt erősebb a magyarok kapcsolata a szlovákokkal, ahol többségében szlovákok éltek (pl. Kassán). Királyhelmecen ezzel szemben – amely főként magyarlakta település – gyengébb volt a kapcsolat a szlovákok és a magyarok között (LANSTYÁK 2000: 70–71).

LANSTYÁK ISTVÁN könyvében a vegyes házasságokkal is foglalkozik, amely szintén erőteljesen befolyásolja a kétnyelvűvé válást. Szerinte a szlovákok esetében nagyobb a vegyes házasságra való hajlam, mint a magyaroknál. Úgy véli, hogy ez azért van így, mert a szlovákok esetében kisebb az esélye a nemzetiség- és nyelvcsere-nek, mint a magyaroknál, ugyanis gyakori, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek szlováknak vallják magukat még magyar többségű településeken is, és ezzel együtt a szlovák nyelv válik számukra a kommunikáció domináns eszközévé. LANSTYÁK azt is említi, hogy a bizonytalanabb identitású magyarok könnyebben kötnek vegyes házasságot és könnyebben is fogadják el gyermekeik számára a

szlovák nemzetiséget. A vegyes házasságok száma egyre növekszik (LANSTYÁK 2000: 72–73).

A család és az egyéb privát kapcsolatok mellett az iskola is a nyelvelsajátítás színtere. Szlovákiában ez változatos múlttal rendelkezik, ugyanis a magyar iskolahálózatot szinte teljes egészében felszámolták, főként csak a magyarlakta területeken maradt magyar tannyelvű iskola. Később létrejöttek ugyan nemzetiségi iskolák, de a szlovák nyelv mindenhol kötelező maradt. A szlovák iskolák tehát a magyar nyelvesztést idézték elő, így a magyar nyelvhasználat leginkább a családra korlátozódott (LANSTYÁK 1991: 39–52).

4. Adatközlőim kétnyelvűvé válása. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Vilmányban végzett kutatásom során hét szlovák állampolgárságú adatközlővel készítettem interjút, akik nemrégiben költöztek át Magyarországra főleg gazdasági okok miatt. Szlovákiában az euró bevezetése óta folyamatosan emelkedtek az árak, ami megnehezítette a megélhetésüket, Magyarországon viszont a fizetésükből könnyebb fenntartani az egzisztenciájukat. A Vilmányba átköltözött szlovák állampolgárságú lakosok számáról pontos adatokat az önkormányzat nem tud adni, de becsléseim szerint 50–100 fő közötti lélekszámról beszélhetünk, ami a teljes lakosság 3–6%-át jelenti. Annak ellenére, hogy életvitelszerűen élnek Magyarországon, Szlovákiával nem szakítják meg a kapcsolatot, ugyanis ott dolgoznak, így naponta akár 40 kilométert ingáznak.

Az interjú során az adatközlők anyanyelvével, iskoláztatásával és kétnyelvűvé válásával kapcsolatosan tettem fel kérdéseket. A továbbiakban adatközlőnként egyesével tárgyalom az eredményeket. Részletezem kétnyelvűvé válásuk folyamatát, majd meghatározom a kétnyelvűségük kialakulásának modelljét.

4.1. Az 59 éves ápolónő. Az 59 éves ápolónő Kassán született, ahol vannak ugyan magyarok, de a szlovákság van többségben. Az átköltözésig Kassán is élt. Édesanyja Pozsonyban, édesapja Rimaszombatban született. Anyanyelvének a magyart tekinti, amit azzal magyaráz, hogy édesanyja magyar volt. Otthon mégis szlovákul beszéltek, de a nagymamájától megtanult magyarul is: „*Anyu magyar volt, de otthon szlovákul beszéltünk. Én tanultam a enyém ööö nagymamától.*” Magyar óvodába és iskolába egyáltalán nem járt, magyarul olvasni se tud nagyon jól. Otthon az édesanyjával és a férje családjával beszél magyarul, de a munkahelyén kizárólag szlovákul kommunikál.

Az adatközlő leginkább a RONJAT-féle modellben helyezhető el, hiszen a szülők különböző anyanyelvűek (anya: magyar; apa: szlovák), valamilyen szinten mindkét szülő beszéli egymás nyelvét, valamint az édesapa nyelve azonos a környezet nyelvével (szlovák). Az egyetlen problematikus elem a stratégia, ugyanis a RONJAT-féle modellben a szülők csak saját anyanyelvükön kommunikálnak, míg adatközlőm esetében otthon szlovákul beszéltek. Ez utóbbi megtette hatását, ugyanis az 59 éves ápolónő magyar nyelvi kompetenciái szignifikánsan alacsonyabbak a szlováknál.

4.2. A 62 éves nyugdíjas könyvelőnő. A 62 éves nyugdíjas könyvelőnő Kassán született, akárcsak szülei. A „Melyik nyelvet tekintí anyanyelvének?” kérdésre a következőt válaszolta: *„Na ez egy nehéz kérdés. Na hát mondjuk rá, hogy a mamával beszéltem szlovákul, hát az az anyanyelvem. Na plusz hozzá a papával az a magyar nyelv volt. De kimondottan kis koromtól ez úgy volt, hogy itt a konyhába mamával szlovákul, a szobába apukával magyarul.”* Családtagjaival nem tud magyarul beszélni, mert a férje és a gyermekei csak szlovákul beszélnek, bár a Magyarországgal való egyre szorosabb kapcsolatuk miatt mindannyian elkezdtek magyarul is tanulni. A munkahelyén is a szlovák nyelv dominált, bár gyakran járt Magyarországra tolmácsolkodni: *„De az is volt, hogy így munkahelyemen, az a kerületi horgászszövetség volt Kassán, nekünk közreműködés volt Miskolcon, hát általában jártam mint tolmács.”*

Az adatközlő nyelvelsajátítása a RONJAT-féle modellbe (egy személy – egy nyelv) sorolható. Mint azt mesélte, szülei különböző anyanyelvűek voltak, valamint édesanyja nyelve azonos a közösség nyelvével. Az édesanyjával szlovákul, az édesapjával viszont magyarul beszélt, ennek eredményeként mindkét nyelvet magas szinten beszéli.

4.3. Az 55 éves ingatlanközvetítő. Az 55 éves ingatlanközvetítő Kassán született, szülei szintén Kassán. Anyanyelvének a szlovákot tekintí. A következőket mondta arról, hogyan tanult meg magyarul: *„Hát én úgy volt, hogy valamikor a Kassa öreg... emberek nem tudtak szlovákul, mert anyám is 14 éves korig magyarul csak beszéltek, mert az volt anyanyelv. Úgyhogy a dédszüleim, nagymama, nagyapa csak magyarul beszéltek és én amikor megszülettem, volt ööö anyukám egy asszonykánál... Jártak munkába és egy asszonynál voltam és ő csak magyarul tudt tudott, úgyhogy azt mondták, inkább beszéljen velem magyarul, mint rosszul szlovákul, úgyhogy én szlovák meg magyar nyelvet... Hát úgy tanultam, amikor születtem és szóval így. Utána nem beszéltem sokáig magyarul, na hát most megint beszélek.”* Magyar nyelvű óvodába vagy iskolába nem járt. Otthon (Királyhelmeceen élt, amely többségében magyarlakta település) beszélt magyarul, mert a férje szülei magyarul kommunikáltak, valamint a fia is tud magyarul. Családtagokon kívül csak Magyarországon beszél magyarul, a munkahelyén is a szlovák a domináns nyelv.

Nehéz bármelyik kétnyelvűségi modellbe besorolni az adatközlő történetét, ugyanis az nem derült ki, hogy a szülőkkel otthon melyik nyelven beszélt. Emellett a kétnyelvű szocializációs modellek nem veszik figyelembe azt a lehetőséget, hogy a szülők nyelve és a közösség nyelve azonos, és a gyermek egy kívülálló személlyel kommunikál a második nyelven. Mindezek ellenére az adatközlő – ha feltételezzük, hogy az édesanya magyar, míg az édesapa szlovák anyanyelvű – a RONJAT-féle modellbe sorolható.

4.4. A 31 éves közmunkás. Az adatközlő Kassán született, édesapja Nagyidán, édesanyja Kenyheceen. Mindkét település főként magyarok által lakott, viszont Kassán a szlovákok vannak többségben. Anyanyelvének a szlovákot tekintí, mivel Szlovákiában született. Otthon csak magyarul beszéltek. Magyar nyelvű óvodába vagy

iskolába nem járt. Többnyire csak a nővérével beszél szlovákul, valamint akkor, amikor Szlovákiában tartózkodik, de domináns nyelve a magyar.

Az adatközlő kétnyelvűségének kialakulása a „kevert nyelvek” modellbe illik, ugyanis mindkét nyelvet otthon sajátította el, és a közösségben is mindkét nyelvet használta, ennél fogva mindkét nyelvet magas szinten beszéli. Emellett fontosnak tartom kiemelni, hogy adatközlőim közül a 31 éves közmunkás az egyetlen személy, akinek nyelvhasználatára az áttelepülés nagyfokú hatással volt, ugyanis a magyar lett a domináns nyelve, szlovákul pedig alig beszél.

4.5. A 62 éves nyugdíjas, korábban vasgyári dolgozó. Az adatközlő Kassán született, a szülei viszont Sátoraljaújhelyen. Anyanyelvének a magyart tekinti. A kétnyelvűvé válásának folyamatát a következőképpen írja le: *„Anyanyelv. Otthon [magyarul]. Szlovákul mikor mentem az iskolába. Mikor mentem első osztályba, nem tudtam egy szót szlovákul.”* A családtagok közül főként a lányával beszél magyarul, az unokája esetében már a szlovák a domináns nyelv. Családtagokon kívül Magyarországon és Szlovákiában egyaránt használja a magyar nyelvet attól függően, hogy kivel beszél.

Az adatközlő története a HAUGEN-féle modellbe illik, ugyanis a szülők anyanyelve azonos (magyar), otthon csak így beszéltek, de a környezet nyelve eltért (szlovák), így az adatközlő környezeti hatás (iskoláztatás) útján tanulta meg a második nyelvet. Ennek ellenére az látható, hogy bár mindkét nyelvet magas szinten beszéli, mégis a szlovák nyelvi készségei valamelyest kidolgozottabbak, valószínűleg annak eredményeként, hogy az iskoláztatás hatására tanulta meg a szlovákot, a magyar pedig otthoni, mindennapi szóval „konyhanyelv” maradt.

4.6. A 69 éves nyugdíjas könyvelőnő. A 69 éves nyugdíjas könyvelőnő Kassán született, a szülei Kassa környékén. Születésétől kezdve két nyelven beszél, mivel az édesanyja tudott szlovákul, bár az édesapja esetében a magyar volt a domináns. Emellett szlovák iskolába járt, ami elősegítette a szlovák nyelvi fejlődését: *„Szlovákul? Hát én tudtam, no hát én... én tudtam szlovákul is meg magyarul is. Mert anyukám tudott szlovákul, és apu, ő magyar volt, ő nem nagyon tudott szlovákul. Na hát barát... no barátok között, barátnők között... Szlovák iskolába elkezdtem járni. Hát ott megtanultam.”* Otthon magyarul beszélnek, a gyermekei is mindannyian tudnak magyarul. A munkahelyén a szlovák volt a domináns nyelv, de használta a magyart is, mivel nem csak szlovákok dolgoztak ott.

Az adatközlő a RONJAT-féle modellbe sorolható, ugyanis a szülők anyanyelve különböző, de a közösség nyelve az egyik szülő nyelve. Emellett a szülők a saját anyanyelvükön kommunikáltak gyermekükkel. Az adatközlő nyelvi kompetenciáit tekintve az állapítható meg, hogy mindkét nyelvet magas szinten beszéli, szlovákul valamelyest mégis jobban tud.

4.7. A 67 éves nyugdíjas gépész. Az adatközlő Kassán született, szülei Budapesten. Otthon csak magyarul beszéltek, 15 éves korában kezdett szlovákul tanulni, amikor gimnáziumba ment. Elmondása szerint ez okozott számára némi nehézséget, de

fiatalon könnyen megtanulta a nyelvet. A mindennapi életben leginkább a magyart használja, de otthon például gyakran kevert nyelvet beszélnek feleségével: „*Mi sokszor nevetünk, mert volt egy ügyvédünk, barátunk volt, na, és beszélünk néha előtte úgy, hogy megmondtam négy-öt szavat magyarul és közbe beledobtam szlovák nye... szlovák szót is egy párat, és ő ült és nézett és azt mondja: »Az Istenért! Mit csináltak?«. Megértette, hogy mi, de azt mondta: »Hogy beszéltek?«. Mondom, ez egy új nyelv. Mi megértettük, csak neki nehéz volt.*”

A 67 éves nyugdíjas gépész története a HAUGEN-féle modellbe sorolható, mivel a szülei anyanyelve azonos volt (magyar), ami eltért a közösség nyelvétől (szlovák), így az adatközlő a közösség hatására sajátította el a második nyelvet. Ennek ellenére mindkét nyelvet magas szinten beszéli, ami annak eredménye lehet, hogy autodidakta módon, főként olvasással fejlesztette a magyar szókincsét.

5. Összegzés. Összességében az látható, hogy adatközlőim kétnyelvűsödésére elsősorban a család és a közvetlen környezet van hatással, ez utóbbi leginkább az iskola intézményében nyilvánul meg. A LANSTYÁK-féle kutatások eredményei itt is megfigyelhetők, ugyanis sokuk erőteljesen kötődik a magyar nemzethez, mégis inkább a szlovák nyelv dominál mindennapjaikban. Jellemző, hogy a kétnyelvűvé válásuk vegyes családba való születés eredménye, így kisgyermekkoruktól kezdve két nyelvet használtak. Leginkább a RONJAT-féle modell figyelhető meg, mivel sokan az egyik szülővel magyarul, a másik szülővel viszont szlovákul beszéltek. A kirajzolódó mintából messzemenő következtetéseket nem lehet és nem is érdemes levonni, ugyanis ehhez hét adatközlő vizsgálata kevés, de az eredmények és passzív megfigyeléseim alapján az látható, hogy az áttelepülés nem hoz létre olyan nyelvi helyzeteket, amelyek az addigi nyelvhasználatukat befolyásolnák. Mindannyian azt állítják, hogy Szlovákiában is volt és van lehetőségük magyarul beszélni. Emellett Magyarországon gyakran inkább szlovákul beszélnek egymás között. Egyetlen adatközlőmnél figyelhető meg, hogy az áttelepülés merőben megváltoztatta nyelvhasználatát, ugyanis ő Magyarországon csak magyarul beszél, a szlovákot pedig ritkán használja.

Hivatkozott irodalom

- BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ELWERT, W. THEODOR 1959. *Das zweisprachige Individuum: Ein Selbstzeugnis*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- FANTINI, ALVINO E. 1985. *Language acquisition of a Bilingual Child: A Sociolinguistic Perspective*. College Hill Press, San Diego.
- HAUGEN, EINAR 1953. *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1991. A szlovák nyelv árnyékában. A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991. In: KONTRA MIKLÓS szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 11–72.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony.

- LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- ROMAINE, SUZANNE 1994. *Bilingualism*. Wiley-Blackwell, New York.
- RONJAT, JULES 1913. *Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*. Champion, Párizs.
- SAUNDERS, GEORGE 1982. *Bilingual Children: Guidance for the Family*. Multilingual Matters, Clevedon.
- SÁNDOR ANNA 2000. *Az anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- TABOURET-KELLER, ANDRÉE 1962. L'acquisition du langage parlé chez un petit enfant en milieu bilingue. In: *Problèmes de Psycholinguistique* 8: 205–219.

A moldvai magyar nyelvváltozat és a metalingvisztikai közösség

MECSER SZILVIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

mecser.szilvia@gmail.com

Tanulmányomban interjúk segítségével próbálom feltárni – elsősorban a magyarországi-erdélyi nézőpontból –, hogy milyen diskurzus zajlik a moldvai magyar nyelvváltozatról, ezek alapján alkalmazható-e az AVINERI által megfogalmazott metalingvisztikai közösség definíciója a moldvai magyar nyelvváltozattal kapcsolatban. A tanulmány fő kérdése, hogy kik alkotják ezt a közösséget, milyen motivációk mentén. Elsősorban tehát a külső nézőpontot vizsgálom, de a moldvai lakosság helybeli szemléletének oppozíciójában.

Kulcsszók: metalingvisztikai közösség, identitás, nyelvi revitalizáció, nyelvi attitűd, aktivizmus, moldvai magyarság.

1. Bevezetés. A nyelvészeti kutatásokban gyakori a nyelvközpontú közösségek vizsgálata. Ilyen a nyelvközösség, a beszélőközösség és a diskurzusközösség is. Ebben a tanulmányban a moldvai magyar nyelvi revitalizációs folyamatokat vizsgálom. Azt feltételezem ugyanis, hogy az AVINERI (2014) által megfogalmazott metalingvisztikai közösség jön létre, amelynek lényege nem a nyelvhasználat, hanem a nyelvről zajló diskurzus gyakorlata.

Tanulmányomban először röviden ismertetem a moldvai magyar nyelvváltozatot és a csángóknak is nevezett moldvai magyar nyelvű beszélőközösséget, majd ezután azt vizsgálom közelebbről, hogy alkalmazható-e a metalingvisztikai közösség fogalma e nyelvváltozattal kapcsolatban, és ha alkalmazható, kik ennek a résztvevői, lehetnek-e aktív és passzív résztvevői is, valamint mi lehet a jelentősége a metalingvisztikai közösség meglétének.

Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatához azokat a 2016 tavaszán készült interjúkat használok fel, amelyeket egy Moldvában pedagógusnak készülő önkéntes egyetemistával, egy önkéntes egyetemi oktatóval, egy korábbi tanítóval, továbbá egy, a 2016. tavaszi félévében még aktív moldvai tanítóval készítettem. Az interjúk kérdéseivel a magyar nyelvhez való viszonyulást, valamint a magyar nyelvről való gondolkodás feltételezett összetartó vagy közösségteremtő erejét igyekeztem feltárni. Az interjúk tanulságai után összegeztem következtetéseimet.

2. A moldvai magyarság. Dolgozatomban megkerülhetetlen a moldvai magyar nyelvű beszélőközösségek rövid ismertetése. Földrajzilag a Kárpátok keleti előterében elhelyezkedő népcsoportról beszélünk, tehát Románia keleti részén a Szeret, a Tatros és a Tázló folyók mentén. Az ortodox vallású románokkal körülvett moldvai magyarságot erőteljesen megkülönbözteti az őket körülvevő népességtől az identitásukhoz szorosan kapcsolódó római katolikus vallás gyakorlása.

Területi, történeti, nyelvi tagolódás szempontjából északi, déli és székelyes csángókat különböztetünk meg. Az északi csángó falvak Románvásár északi térségében helyezkednek el, és a középkorban (14–15. században) települhettek át a Mezőségről (BENKŐ 1990). A déli csángó települések Bákó térségében, a székelyes csángó

falvak pedig a Tázló és a Tatros folyók mentén, a déli csángókat mintegy körülölelve helyezkednek el (JUHÁSZ 2003: 307). Mivel az északi csángó falvakban – számos okra visszavezethetően – nincsen oktatás, ezt a területet a jelen kutatás nem érinti.

Az identitást illetően TÁNCZOS VILMOS azt írja: „A csángó szakirodalomban sokan leírták már, hogy a moldvai csángó népcsoport a 19. században nem ment át a polgári nemzetté való átalakulás folyamatán” (TÁNCZOS 2011: 256). Ettől még a teljes népcsoportra nem lehet azt mondani, hogy prenacionális, hiszen sokan sajátjuknak tekintik a román vagy magyar nemzeti szemléletet (uo.). Ezek alapján egyfelől a katolikus vallás, másfelől az ortodoxoktól való önmegkülönböztetés (a moldvai csángómagyarok többsége románnak tartja magát, de az ortodox vallású románokat az *oláh* megnevezéssel különbözteti meg), illetve a román állampolgárság mentén határozzák meg önazonosságukat. A magyarországi magyaroktól azonban egyértelműen elkülönítik magukat.¹ A magyarsághoz való viszonyulásuk tehát egészen más, mint a Kárpát-medencében bárhol másutt, ezt mutatja a megkérdezett moldvai tanító interjújából való idézet is, amelyből az is kiderül, hogy erre a magyarországi látogatók sok esetben nincsenek felkészülve:

- (1) [...] vannak ezek az ilyen (.) mm (.) nagyon mély keresztény hitű emberek, (.) akik úgy gondolják, hogy Moldvában van egy elveszett ő magyar eredetű csoport, vagy hát nem is magyar eredetű, hanem szintisza magyar csoport, (.) akik a magyarság ősi kultúráját képviselik. (.) És az az igazi, az az eredeti, az az autentikus, az az archaikus (.) és ennek a felkutatására mennek el Moldvába. És aztán (.) megérkeznek és kapnak egy hatalmas pofont az élettől, (.) és (.) vagy az van, hogy nem akarják látni, hogy ő (.) milyen az a kultúra valószínűleg, hogy mennyire keveredett már a románnal, vagy (.) egyébként is mennyire (.) teljesen más felépítésű, más szerkezetű az egész társadalom ott, meg az egész kultúra, az emberek identitása.

A moldvai magyarság mai élethelyzetében a korábbiakhoz képest (elzártság, földeten való munka) a globalizáció s ezzel a munkamigráció, a mobilitás és a kommunikációs technika Moldvát is elérte. A moldvai családokban csupán elvétve akad olyan, hogy valamely családtag ne dolgozna vagy dolgozott volna külföldön. Bár jóval ritkábban, mint a nyugati országok, Magyarország is a célállamok között szerepel; a népszerűbb célpontok közé tartozik Németország, Spanyolország, Anglia, Portugália és Olaszország.

A mindennapi életet meghatározza a román nyelvű környezet: a román tannyelvű oktatás, vallásgyakorlás és orvosi ellátás, a román hivatalok. Az állami iskolák alsó évfolyamain a gyerekek hetente négy órában, a felsőbb osztályokban heti három

¹ Ezt mutatja az a személyes tapasztalatom is a terepmunkák során, hogy ha magyarországiak érkeznek, általános megjegyzés, hogy „Megjöttek a magyarok”.

órában tanulhatják a magyart. Magyar tannyelvű oktatásra így sem az elemi osztályokban, sem középiskolában nincsen lehetőség.²

3. A moldvai Csángómagyar Oktatási Program. A magyar nyelv oktatásának célja Moldvában HEGYELI ATTILA megfogalmazásában (2001: 187) az oktatás beindulásának kezdetén kettős volt: egyrészt olyan magyar alapélményt kell adni a gyermekeknek, amely alapján lehetőségük nyílik a román kultúra mellett a magyart is megismerve identitást választani. Kulcskifejezések itt az „élményszerűség” és a „pozitív megerősítő jelleg”, amelyek TÁNCZOS VILMOS „kulturális horizonttágulás” (2011: 241) fogalmával hozhatók kapcsolatba. Az oktatás másik fő célja a tudatos elítképzés, biztosítva ezáltal a továbbtanulás lehetőségét, valamint a tanulmányokat követő hazatérést. Ez utóbbi sikeressége az elmúlt tizenöt évben kis arányban valósult meg.

Az oktatási program résztvevőit az alapján, hogy tevékenységüket a programban milyen helyszínen folytatják, két csoportra oszthatjuk: magyarországi és romániai tevékenységű. Moldvában az általában erdélyi származású tanítók (előfordul magyarországi vagy helybeli tanító is), valamint a helybeli családok, illetve gyermekeik vesznek részt a programban. Emellett a két legjelentősebb szervezet a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége (továbbiakban RMPSZ), amely az oktatás szakmai felügyeletét biztosítja, valamint a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége. Magyarországi résztvevőként legjelentősebb a Keresztszülők a Moldvai Csángókért Egyesület (KEMCSE)³. Ez az egyesület anyagilag is támogatja az oktatást, a keresztszülőiséget vállaló személyek havonta 4 000 forint támogatást vállalnak (vagy évente 40 000 forintot), amely az oktatást működtető AMMOA-n (A Moldvai Magyar Oktatásért Alapítvány) keresztül elsősorban a Moldvában tanító oktatók fizetését biztosítja. Emellett a KEMCSE célja, hogy lehetőleg személyes kapcsolatok alakuljanak ki az általában magyarországi (előfordul erdélyi, amerikai magyar is) keresztszülő és a moldvai csángó keresztgyermek között: levelezés, csomagküldés (főként karácsonykor), lehetőleg látogatás útján (ZAKARIÁS 2011: 135–136). A keresztszülők maguk is önkénteseknek tekinthetők, mégis külön csoportként kezeltem a keresztszülőket – mivel ők folyamatos támogatást vállalnak, kötődésük speciálisnak tekinthető. Mellettük más önkéntesek is vannak, akik talán csak egyszeri vagy alkalmi segítségnyújtást, egy-egy program megszervezését vállalják.

A nyelvi revitalizációra kisebb jelentőséggel ugyan, de a turisták és a kutatók évenkénti megjelenése és figyelme is hatással van, mivel az befolyásolhatja a moldvaiak szemléletét a Magyarországhoz való kötődés, magyarsághoz való kapcsolódás tekintetében.

A magyar nyelv oktatása hivatalosan a 2000/2001-es tanévben kezdődött meg iskolán kívüli foglalkozások keretében. A magyarórák délutáni vagy hétvégi foglalkozásokként indultak, majd a hangsúly a fokozatosan bevezetett, az állami iskolákban „magyar mint anyanyelv” tárgynak nevezett órákra került (BODÓ–ZABOLAI 2016:

² Ehhez kapcsolódóan a nyelvcsere megfordítását célzó fishmani nyelvi tervezési elméletet HELTAI JÁNOS IMRE a moldvai nyelvcsereére alkalmazva jellemzi (2014: 137–170).

³ Részletek a KEMCSE-ről a <http://keresztszulok.hu/> (2017. 06. 12.) oldalon.

164). A 2012/2013-as tanévben már huszonhat helyszínen zajlott a magyaroktatás, tizennyolc helyszínen az állami iskolában is teret kapott (PAPP Z.–MÁRTON 2014: 8–13).

A 2016/2017-es tanévben a Csíkszeredai Továbbtanuló Központtal együtt 29 helyszín érintett, összesen 1964 tanuló vesz részt az oktatási programban, kétharmaduk az állami iskolai órákon vagy azon is tanulja a magyar nyelvet.

Az oktatási programban részt vevő tanulók számára ösztöndíjakkal próbálják biztosítani a magyar nyelvű középfokú oktatás elérhetőségét. Bákóban nincsen magyar tannyelvű középiskola, így legközelebb székelyföldi iskolákban van lehetőség magyarul tanulni, például Csíkszeredában vagy Székelyudvarhelyen (PAPP Z.–MÁRTON 2014: 13).

Ez a rövid áttekintés azt a célt szolgálta, hogy bemutassa, a moldvai magyar nyelvi revitalizációs program több mint 15 éves működése során beépült a moldvaiak életébe is, ezzel párhuzamosan létrejött egy stabil magyarországi támogatói kör szervezetekbe rendeződve, elsősorban a KEMCSE egyesületében.

4. A metalingvisztikai közösség fogalma. TÁNCZOS VILMOS arra hívja fel a figyelmet, hogy „[a] nyelv elutasítása az identitás elutasítása is, a nyelv győzelme pedig az identitás győzelme is. Moldvában a csángók között a magyar nyelv változatainak »értékkokozatai« vannak” (TÁNCZOS 2011: 249). Később HELTAI JÁNOS IMRE is foglalkozott a Moldvában használatos „csángós magyar” és „tisztá magyar” megnevezésekkel, összevetve a premodern és posztmodern nyelvszemléleteket. Terepmunkái során megfigyelte a Moldvában élő nyelvekről való természetes gondolkodást, azaz: „amikor beszélünk, nem nyelveken beszélünk, hanem »csak« beszélünk” (HELTAI 2016: 23).

A magyar köznyelvi és csángó nyelvváltozat megkülönböztetése tehát Moldvában is jelen van. HELTAI JÁNOS IMRE megállapítja, hogy a moldvai közösségeken kívüli tisztá magyar beszéd absztrakcióként jelenik meg. Ez arra vonatkozik, ami eltér a falvakban általánosan jellemző beszédétől, de a magyarul beszéléshez köthető. Ilyen módon „magyarosnak” tartják az egynyelvű öregeknek és az egynyelvű magyarországiaknak a beszédmódját is (HELTAI 2016: 33).

A továbbiakhoz szükséges ismertetnem az AVINERI által meghatározott metalingvisztikai közösség fogalmát. A metalingvisztikai közösség lényege, hogy egyes társadalmi szereplők közössége (ilyennek tekintem a keresztszülők egyesületét) elsődlegesen az adott nyelvről folytat diskurzust, amely nyelvhez kulturális szimbólumokat köt. A metalingvisztikai közösség a beszélőközösség, nyelvközösség, helyi közösség és diskurzusközösség fogalmaira épül – olyan gyakorlatalapú elméleti keret, amelyben a különböző résztvevőknek szoros kötődésük van egy nyelvhez és beszélőihez, de történelmi, személyes és/vagy közösségi körülmények következtében hiányzik egyfajta bizalmasság a nyelv beszélői között (AVINERI 2014: 19).⁴ Öt

⁴ Az eredeti szövegben: “what I have termed metalinguistic community, a community of positiones social actors engaged primarily in discourse *about* language and cultural symbols

dimenzionális tényezővel meghatározhatónak véli a metalingvisztikai közösség leírását:

- 1) a nyelvi ideológiákban való szocializáció elsőbbsége a nyelvhasználat felett,
- 2) nyelv és kultúra összemosódása,
- 3) a kor és a megfelelő nyelvtudás kiemelt szerepű,
- 4) a kódhasználat elsődlegesen pedagógiai célú,
- 5) a kódhasználat adott szituációkban (köszönés, használat színtere).

Magyarországon és a magyar szakirodalomban folyamatos diskurzus folyik erről a nyelvváltozatról (l. pl. SÁNDOR 2012: 139–167). A moldvai magyar nyelvről szóló diskurzusban részt vesznek a magyarországi keresztszülők is. A magyarországiak számára a moldvai magyarság csak földrajzilag tűnik távolabbinak, mint más határon túli magyar közösségek. Történetiségük során fejlődött közösségi identitásuk sajátosságáról pedig a médiából nem szereznek olyan ismereteket, amelyek valóságosan tükröznék a moldvaiak identitását, magyarságról és magyar nyelvről való gondolkodását. A moldvai magyar nyelvközösség gyakorlat alapján jön létre, a magyarországiak tekintik egy közösségnek a magyar nyelven beszélőket, ellenben a moldvai magyarság megkülönbözteti a „tisztá magyart” az általuk beszélt nyelvváltozattól.

5. A moldvai magyar nyelv és a metalingvisztikai közösség. A metalingvisztikai közösség (AVINERI 2014) fogalma látszik kirajzolódni a magyarországi szemléletben, amelybe bele lehet érteni a gyakran Magyarországon tartózkodó moldvai elitet is, akik a moldvai magyar nyelvű közösségeket képviselve őrzik, vállalják magyar identitásukat. (Ugyanakkor a támogatói közösségek tagjainak a korábban említettek miatt meglehetősen eltérő a gondolkozásuk a magyarságról.) A metalingvisztikai közösség fogalma azért is kapcsolható ide, mert a magyarországi megközelítésben elsősorban a nyelvről – a moldvai nyelvváltozatról – való beszéd jelenik meg, de nem az azon való beszéd kap hangsúlyt. Jellemző a nemzeti keretbe való beágyazottságra az is, hogy egyfajta nosztalgikus szemlélet alakul ki, melyben a rég elszakadt moldvai magyarság valaha éppúgy része volt a magyarságnak, mint bármely más mai határon túli magyar szórvány, és amint a 18–19. században a nemzeti identitás erősödésében a nyelv szerepe is felértékelődött, úgy a magyarság kifejezőjévé elsődlegesen a magyar nyelv vált. A „nyelvében él a nemzet” ideológiája mentén a moldvai csángók a magyar nemzethez tartoznak, identitásukat a nyelvhasználatukkal fejezik ki e szemlélet szerint.

Továbbá a moldvaiak magyarnyelv-használata elsősorban egyre inkább oktatási színterű (természetesen az egyes falvak között a nyelvhasználati szinterek különböző szinten és funkcióban kapnak teret). A magyar nyelv és kultúra összemosódik, azaz

tied to language. Building upon on notions of speech community [...], linguistic community [...], local community [...], and discourse community [...], *metalinguistic community* provides a novel practise-based [...] framework for diverse participant who experience a strong connection to a language and its speakers but may lack familiarity with them due to historical, personal, and/or communal circumstances” (AVINERI 2014: 19).

– ahogyan az oktatási program céljainál is szó volt róla – a magyar nyelv elsajátítása egyben a magyar élmények általi magyar identitás választásának lehetőségét adja meg (HEGYELI 2001: 187). Emellett a korosztály szerinti nyelvtudás is eltérő, a nagyszülők a legtöbb településen még csángósan beszélnek, de a mai gyermekek már többnyire románul tudnak jobban megszólalni. A magyar nyelv használata bizonyos szintereken rögzül: az utcán a kisgyermekek általában elsősorban a magyar-tanárt köszöntik így, az iskolában a magyarórán beszélgetnek vagy a délutáni foglalkozásokon. Ha Moldvában egy helybeli azt mondja: „beszélek magyarul”, egészen más jelentéstartalommal bír, mint a Kárpát-medencében, illetve Magyarországon. Nem feltétlenül jelenti a standardizált nyelvváltozat ismeretét.

Felmerül a kérdés: Moldvában a gyerekek nyelvi ideológiát vagy a nyelvet magát sajátítják el? És melyik nyelvet? TÁNCZOS VILMOS azt írja, hogy lehetetlen dialektust tanítani (2011: 235–240).

A helyiek szemszögéből a külső kíváncsiság életviláguk általuk civilizálatlannak hitt aspektusaihoz kötődik, kiszolgáltatottságként, szégyellni való helyzetként élik meg, s ez a saját nyelvváltozatuk megítélésére is kiterjed. Ezért adott esetben úgy érzik, mintha nem teljes értékű emberként kezelnék őket. Mivel valamilyen anyagi vagy szimbolikus elégtétel lényegében kevesüknek jut a kultúrájuk iránt megnövekedett érdeklődés révén, legtöbbjük terhesnek érzi a megkülönböztetett figyelmet (PETI 2006: 22). Ez az attitűd jelenik meg az olyan esetekben is, amikor azt mondják a helybeliek, hogy nem beszélnek magyarul, „csak így csángósan”. Egy moldvai magyartanár erről a beszélt nyelvváltozatról mint az identitás meghatározójáról nyilatkozott, mikor az identitás kérdéséről az adott falura vonatkoztatva kérdeztem.

- (2) „[...] volt, hogy megkérdeztem egy bácsit, egyik azt mondja, hogy ő magyar-nak tartja magát, a másik azt mondja, hogy **ők csángósan beszélnek, csángó**” (a huszonéves korábbi moldvai tanító).

Ugyanakkor a magyar–csángó elkülönítés is érzékelhető – a magyarországi vendégek egy másik életvilágból érkeznek, a hétköznapi teendők közepette sokszor nincs ideje a faluban élő közösségnek arra, hogy kapcsolatba lépjenek, de az elzárkózás is megjelenik. Egy tanító így válaszolt arra a kérdésre, hogy miként fogadják a magyarországiakat a moldvai lakosok:

- (3) „*Úgy fogadják, hogy vendég (.) ők nagyon el vannak foglalva a saját dolgukkal. Családtól függ, hogy melyik [...] a csángókban van egy távolságtartás (.) devizont barátságosak, csak (.) lehet érezni ezt a távolságtartást*” (a huszonéves korábbi moldvai tanító).

A nyelv meghatározó a nyári táborokat szervező magyarországi önkéntesek motivációi között is. Részben „szeretetprogramnak” tekintik tevékenységüket, részben a magyarság iránti felelősségtudat mozgatja őket, a magyarságot pedig egyértelműen a magyar nyelvhez kötik.

- (4) „Ez egy olyan nyitott, ez egy szeretetprogram. (.) Amibe minden belefér, ki-ki mit vesz ki belőle (.) van, akinek az fontos, hogy a magyarságtudatát, én ezt nem tudom megítélni, nagyon sok vészharangot kongattak már el fölöttük, nem tudom megítélni, hogy mi lesz velük, azt gondolom, **hogy amíg tényleg magyarok élnek és magyarul beszélnek, addig beszéljünk magyarul h (.) velük, akárhol is élnek, ha ezer kilométerre tőlünk, akkor is, mert ő (.) ők is jönnek ide hozzánk, és biztos, hogy igénylik a kapcsolatot velünk**” (önkéntes programot szervező oktató).

Egy pedagógusnak készülő önkéntes egyenesen magyaroknak tekinti őket, ezáltal vállal felelősséget értük, ez motiválja, hogy segítsen nekik. Mindez így fogalmazódik meg általa:

- (5) „Másrésről meg (.) azért basszus, ők is magyarok! Már (.) bocsánat. Ők is magyarok, és azért nem szabadna őket elfelejteni. Úgyhogy ezért foglalkozni kell velük” (önkéntes fiatal pedagógushallgató).

Ugyanez a felelősségvállalás olyan nemzeti azonosságtudatot is megjelenít, amelyben a csángók számára a hazakerülés a Magyarországra jutást és a magyarországi életet, tanulást, munkát jelenti:

- (6) „Hogyha abból három úgy dönt, hogy jön Magyarországra továbbtanulni főiskolán vagy egyetemen, akkor az már siker. Mert annyival több fiút, lányt (.) csángómagyart hoztunk haza magunkhoz” (önkéntes fiatal pedagógushallgató).

Tehát a metalingvisztikai közösség elsősorban a magyarországi diskurzust, a magyarországi önkéntesek gondolkodását jellemzi. A moldvai és magyarországi szemlélet között némi ellentmondás figyelhető meg. Így például a moldvai prenacionális és magyarországi poszt nacionális identitásvállalás (TÁNCZOS 2011: 236) vagy a nemzeti nosztalgia és a csángó társadalom legszélesebb csoportjai által felvállalt „közösségi amnézia” (PETI 2006: 23) szembenállása.

6. Összegzés. Interjúim alapján a metalingvisztikai közösség fogalmát alkalmazhatónak tartom a moldvai nyelvújító vonatkozásában, ugyanakkor e néhány interjú önmagában kevés lenne messzemenő következtetések levonására, de a szakirodalom tanulsága szerint (pl. PETI 2006; TÁNCZOS 2011; ZAKARIÁS 2011; HELTAI 2016; BODÓ–ZABOLAI 2016) az interjúk eredményei továbbmutatók. Az önkéntesek gondolkodását meghatározza a „nyelvében él a nemzet” eszme, míg arról, hogy a helybeliek hogyan viszonyulnak a magyar nemzethez, hogyan strukturálódik az identitás Moldvában a mindennapokban, kevesebbet tudnak. A tanári interjúkból kiderült, hogy a tanároknak – talán a helyszínek is köszönhetően – célszerű egészen másképpen nyilatkozniuk a csángók identitását illetően. Van, aki nagyon határozottan, sokéves tapasztalat (nem feltétlenül tanári, de moldvai élmények) alapján jól tájékozottan látja az identitást, míg más, éppen odakerült magyartanár egyszerűen eleve kerüli az identitást, a magyarság kérdését a helybeliekkel kapcsolatban.

A moldvai nyelvváltozat metalingvisztikai közössége a magyarországi nézőpontból jön létre, ennek okát sokféleképp lehet magyarázni, az ismeretek hiányossága vagy elnagyoltsága is oka lehet. A metalingvisztikai közösség e részleges meglétének jelentősége abban áll, hogy a korábban említett ellentmondások, így a moldvai prenacionális és magyarországi posztacionális identitásvállalás, nemzeti nosztalgia és a csángó társadalom felvállalt „közösségi amnéziája” (PETI 2006: 23) egyfajta feszültséget teremtenek. A támogatói körökben a támogatottak mindennapjairól és a magyar nyelvhez való viszonyulásukról alaposabb informáltságra lenne szükség, amelynek akadálya lehet a támogatók fluktuálódo összetétele vagy a nemzeti érzelmekre fokozottan rájátszó reklámok által felkeltett érdeklődés.

Hivatkozott irodalom

- AVINERI, NETTA 2014. Yiddish endargement as phenomenological reality and discursive strategy. Crossing into the past and crossing out the present. *Language & Communication* 38: 18–32.
- BENKŐ LORÁND 1990. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BODÓ CSANÁD – ZABOLAI MARGIT ESZTER 2016. A csángó műrokon és keresztanya. Nem és nemzet a magyar nyelv revitalizációs programjában. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 6/1: 159–180. http://ntefjournal.hu/vol6/iss1/bodo_zabolai.pdf (2017. 01. 10.)
- HEGYELI ATTILA 2001. A moldvai csángók magyar nyelvi oktatásának szükségességéről. *Regio* 12: 181–194.
- HELTAI JÁNOS IMRE 2016. „Csángós beszéd” és „tisztá magyar”. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 60: 22–36.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 307–316.
- PAPP Z. ATTILA – MÁRTON JÁNOS 2014. Peremoktatásról varázstalanítva. A Csángó Oktatási Program értékelésének tapasztalatai. *Magyar Kisebbség* 19/2: 7–32.
- PETI LEHEL 2006. A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítési stratégiákra. In: JAKAB ALBERT ZSOLT – SZABÓ Á. TÖHÖTÖM szerk., *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 129–155.
- SÁNDOR ANNA 2012. Discourses on discourses: Can we understand each other? In: PETI, LEHEL – TÁNCZOS, VILMOS eds., *Language Use, Attitudes, Strategies. Linguistic Identity and Ethnicity in the Moldavian Csángó Villages*. 139–167.
- TÁNCZOS VILMOS 2011. *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- ZAKARIÁS ILDIKÓ 2011. Jótékonyosság nemzeti keretben – csángómentés Moldvában. *AnBlok* 5: 56–63.

Nyelv és identitás összefüggései a magyarországi siket közösségben és a jelnyelv történetében

SZARVAS GABRIELLA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
gabi.szarvas@gmail.com

A magyarországi nyelvi kisebbségek tekintetében a laikusok, valamint a korábbi szakirodalmi munkák nagy része egyaránt hangzó nyelven kommunikáló közösségekre fókuszál. Magyarország harmadik legnagyobb nyelvi kisebbsége azonban nem hangzó nyelvet használ, kommunikációjának fő eszköze, így kultúrájának közvetítője és identitáskonstruálásának egyik legfontosabb összetevője a magyar jelnyelv. Munkámban a magyarországi siket közösséggel foglalkozom, különös tekintettel a siketek oktatásának történetére és jelenére, a jelnyelv és a magyar nyelv oktatásban betöltött szerepére, nyelv és identitás összefüggéseire. Elméleti kiindulópontomat többek közt BARTHA CSILLA, HATTYÁR HELGA, SZABÓ MÁRIA HELGA és MUZSNAI ISTVÁN tanulmányai határozzák meg.

Kulcsszók: nyelvi és kulturális kisebbség, anyanyelv, jelnyelv, siketoktatás, identitás.

1. Bevezetés. A tanulmány első részében a siketség fogalmát, értelmezési lehetőségeit járom körül, különös tekintettel a nyelvészeti, szociológiai, antropológiai kutatásokban érvényesülő nézőpontokra. Ezután ismertetem a magyarországi siket közösség főbb jellemzőit, továbbá a siketek kultúrájának, kultúraátadásának és nyelvelsajátításának néhány jellegzetes vonását. Majd a siketoktatás történetének (elsősorban a jelnyelv és a hangzó nyelv szerepének) rövid bemutatásával történeti kontextusba helyezve törekszem ismertetni a mai siketoktatási gyakorlat hátterét. Ezután az anyanyelvvel kapcsolatos kérdésekre térek ki, célom, hogy a munkámban bemutatott összefüggések ismeretében kirajzolódjon az anyanyelv és az oktatás viszonyának problematikussága. Az összefoglalással további kutatásaim alapját kívánom megadni, melyek ennek a problematikus viszonynak a nyelvi attitűdre és az identitásra gyakorolt hatásával foglalkoznak.

2. A siketség antropológiai értelmezése. Az a szemléletmód, ahogyan a siketiségre tekintünk, alapjaiban határozza meg a téma megközelítését, a kutatások fő irányvonalát, a fogalmakat, a módszereket, mindezekből következően az eredményeket, egy-egy kérdéskör vizsgálata során tett megállapításokat, következtetéseket is. Az egyik jellemző felfogás az orvostudomány és a gyógypedagógia szemléletmódja: a patológiai megközelítés, mely a siketiséget a hallásvesztés mértéke szerint (90 dB feletti hallásküszöb) határozza meg, deficitnek tekinti, mely orvoslásra, fejlesztésre szorul. Elsődleges célja, hogy a többségi társadalomba integrálja a siketeket.

Az ezzel ellentétes álláspontot a siketség antropológiai értelmezésének szokás nevezni, melynek lényege, hogy a siket közösséget nyelvi és kulturális kisebbségnek tekinti. Az antropológiai nézőpont tehát nem a hiányra koncentrál, hanem az értékekre, szem előtt tartva a nyelvi és kulturális sokszínűség fontosságát, valamint a közösség saját, belső szempontjait. „A kulturális, antropológiai értelmezés a siketiséget egy olyan embercsoport létállapotának, adottságának tekinti, amely tagjainak

közös vonása, hogy a világot elsődlegesen vizuálisan érzékelik, akiket a közös kultúra, hasonló tapasztalatok, viselkedési szokások jellemeznek, s legfőképpen közös nyelvet, a jelnyelvet használják, amely e közösség számára elsődleges kommunikációs és megismerő szerepe mellett – más nyelvi közösségekhez hasonlóan – önazonosságuk szimbóluma is” (BARTHA–HATTYÁR–SZABÓ 2006: 861). A nyelvészeti, szociolingvisztikai tanulmányok, így ez a munka is az antropológiai nézőpontot tartja irányadónak, ezt törekszik érvényesíteni.

3. A magyarországi siket közösség. Magyarország harmadik legnagyobb nyelvi kisebbsége a siket közösség, melyet 30–40 000, más becslések szerint 60 000 fő alkot (BARTHA–HATTYÁR–SZABÓ 2006: 852). A 2011-es népszámlálás adatai alapján 8571 ember vallotta magát siketnek és 63 014 nagyothallónak (KSH 2011). Fontos megjegyezni, hogy a censusadatok e tekintetben nem megbízhatóak, mivel önbevalláson alapszanak, valamint a népszámlálási kérdőívben feltett kérdések sem elég pontosak, differenciáltak ahhoz, hogy megbízható eredményt adjanak: hangsúlyozzák például a fogyatékosági nézőpontot, ami jelentősen befolyásolhatja a kapott eredményeket. (Jól példázza az előbb leírtakat, hogy a 2001-es népszámlálás során 44 679 nagyothallót számoltak [KSH 2001], míg tíz évvel később közel 20 000-rel többet. Valószínűsíthető, hogy ez inkább a hallássérüléssel kapcsolatos szemléletváltozást – ennek révén pedig a bevallásra való nagyobb hajlandóságot – jelzi, mintsem valós adat a magyarországi nagyothallók számának jelentős emelkedéséről.) Az előbb említett értékek egymástól igen távol állnak, ám ennél pontosabb adatokkal nem rendelkezünk a magyarországi siket populáció létszámáról, így annak összetételéről, szociográfiai adatairól sem. A siketek nyelvi és kulturális kisebbség voltát Magyarországon 2009 óta ismeri el törvény.¹

A siket közösség számos tekintetben eltér a többi magyarországi nyelvi kisebbségtől. Egyedi jellemzői közé tartozik, hogy tagjai egy-egy országon belül nem

¹ A 2009. évi jelnyelvi törvény bevezető szövege és egy rendelkezése: „Az Országgyűlés figyelembe véve, hogy a hallássérült, valamint a siketvak emberek a társadalom egyenrangú és egyenjogú tagjai, elismerve a jelnyelv kulturális, közösségformáló erejét, a hallássérült és siketvak személyek nyelvi jogainak rögzítése és a közszolgáltatásokhoz való egyenlő esélyű hozzáférésük biztosítása érdekében, a Fogyatékosysággal élő személyek jogairól szóló egyezmény rendelkezéseivel összhangban a következő törvényt alkotja. [Bevezetés.] 1. § E törvény célja a magyar jelnyelv nyelvi státuszának elismerése, továbbá annak biztosítása, hogy a hallássérült és siketvak személyek a magyar jelnyelvet, illetve a speciális kommunikációs rendszereket használhassák és az állam által finanszírozott jelnyelvi tolmácsszolgáltatást igénybe vehessék.” (Njt. 2009. évi CXXV. törv.) – A jelnyelv szerepének és nyelvi státuszának elismerése, törvénybe emelése, a tolmácsszolgálat biztosítása egyértelműen pozitív eredmény, azonban észrevehetjük, hogy a törvényt szöveg fogalomhasználata, kifejezései továbbra is a többségi nézőpontot érvényesítik, például „hallássérült, valamint siketvak emberek”-ről van benne szó, nem pedig a siket kisebbség tagjairól, valamint „speciális kommunikációs rendszereket” említ, amelyek csak a külső szempontok szerint számítanak speciálisnak.

koncentrálódnak egy bizonyos területre, a számukra legtermészetesebb kommunikációs formát, a jelnyelvet sok esetben csak az iskolába kerülve sajátítják el, hallásuk károsodott volta miatt jelnyelvüket hosszú időn át megőrzik és továbbörökítik (HATTYÁR 2000: 778–779). Bár egyéni szinten vannak kivételek, a közösség szintjén nem következik be a teljes nyelvi és kulturális asszimiláció a többségi társadalomba. Az előbbieken kívül sajátos vonása ennek a nyelvi és kulturális kisebbségnek, hogy elsődleges kommunikációs eszközének, a jelnyelvnek valódi ismertsége és elismertsége igen csekély. Napjainkban nem számít széles körben evidenciának az, hogy a jelnyelv természetes, komplex, önálló nyelv, tehát egyenértékű a hangzó nyelvekkel, nem pedig egy mesterségesen alkotott kommunikációs rendszer, mely csak a hangzó nyelvek átkódolására, vizuális megjelenítésére alkalmas. A nyelv-sajátítás egyik lehetséges forrásával összefüggő jellemzője ennek a kisebbségnek, hogy területi változatai feltételezhetően a speciális oktatási intézmények köré csoportosulnak. Magyarországon hét siketeket oktató intézmény van (valamint egy nagyothallókkal foglalkozó, ahol szintén sok siket tanul). Bár egyértelműen erre vonatkozó kutatást még nem végeztek, a tapasztok alapján úgy tűnik, ezek jelentik a jelnyelv regionális változatainak központjait. A későbbiekben részletesen foglalkozom majd az ezekben az intézményekben zajló oktatás tannyelvével, azt azonban itt is fontosnak tartom megemlíteni, hogy más nyelvi kisebbségektől eltérően ennek a közösségnek nincs lehetősége anyanyelvi oktatásban részesülni (a kétnyelvű program kialakítása is csak a közeljövőben kezdődik meg).

4. Jelnyelv és siketkultúra – sajátos hagyományozódás. A siketkultúráról és identitásról, ezek hagyományozódásáról szólva mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a siketek mintegy 95%-a halló családba születik. Ez azt jelenti, hogy a közösség tagjainak túlnyomó többsége nem az elsődleges szocializáció során, családi közegben sajátítja el a jelnyelvet mint a közös identitás és kultúra hordozóját, hanem az iskolába kerülve, idősebb diáktársaitól, illetve azoktól, akik siket családból érkeznek. Ez a jelenség a kapott nyelvi és szocializációs minta szempontjából is figyelemre méltó, jelen tanulmány fő szempontjaihoz kapcsolódva azonban azt emelem ki, hogy milyen fontos összetartozás-tudatot, közösségi identitást hordoz ez a jelnyelven alapuló kultúra, hiszen folytonossága úgy is fennmarad, hogy közvetítője általában nem a család, vagyis átörökítése az elsődleges szocializációs szintéren nem folytonos. Az identitás az idősebbektől kapott minta alapján újra és újra megkonstruálódik, mikor az egyén a közösségbe kerül.

Ahogy már említettem, a siket közösség hivatalos értelemben nyelvi, kulturális kisebbség, és ez a meghatározás/önmeghatározás a közösség belső életében is terjedőben van. Bár olyan kutatás, melynek központi témája az önmeghatározás kérdése és az erre használt fogalmak elterjedtsége, még nem készült, de érzékelhető az előbb említett tendencia. A kisebbség tehát a közös értékek elfogadásán és a jelnyelv használatán túl a jelnyelven alapuló kultúra mentén is szerveződik. Létezik például jelnyelvi színjátszás, a Jel TV, illetve a közösségi portálokon is találkozhatunk jelelt posztokkal, és akár a siketkultúrára vonatkozó metareflexiókkal is.

5. A siketoktatás történetének rövid áttekintése. Az intézményi keretek közt zajló siketoktatás kezdetei Európában a 18. századig nyúlnak vissza. Az első kezdeményezések az 1760-as években indultak meg Nagy-Britanniában, majd Franciaországban, nem sokkal később Németországban. Az oktatásban-fejlesztésben alkalmazott fő módszerek, elvek és a tanítási nyelv tekintetében már az első néhány intézmény megnyitásának idején is jelentős ellentét rajzolódott ki. A francia módszerként (más néven manuális módszerként) ismert oktatási forma Charles-Michel de L'Epée abbé nevéhez fűződik, melynek lényege, hogy a többségi nyelvre (annak elsősorban írott formájára) a jelnyelv segítségével, a manuális jeleket folyamatosan alkalmazva, azokra építve tanítja a diákokat. A német irány (más néven auditív-verbális vagy oralista módszer) ezzel szemben azt az elvet vallja, hogy a jelek alkalmazása elvonja a figyelmet az arcról és az ajkak mozgásáról, így módon a módszer egyik legfontosabb célkitűzését, a szájról olvasás készségének fejlesztését gátolja. Az auditív-verbális irány célja tehát, hogy megtanítsa diákjait a hangzó beszéd megértésére és annak produkálására, ezzel minél teljesebb integrációt kívánva biztosítani a többségi társadalomba. Az oralista módszert alkalmazó intézmények a jelelést a beszédfejlődésre károsnak tekintik, és kifejezetten tiltják azt.

Körülbelül a 19. század második feléig párhuzamosan működtek Európában a francia és a német irányt képviselő, esetleg vegyes módszert alkalmazó intézmények. Különböző nyelvi ideológiák hatására azonban egyre inkább a hangzó nyelven oktató intézmények terjedtek el Európában, mindinkább háttérbe szorítva a jelnyelvet is alkalmazó irányzatokat. Ilyen nyelvi ideológia például az a kanti filozófia nyomán kialakuló nézet, hogy az emberi elme legnagyobb teljesítménye, az értelem csúcsa a beszéd, a gondolat kifejező eszköze, ami által megragadható a világ és a tudás. (Igaz ez a nyelvre, de nem igaz a beszédre, tehát nincs szükség auditív közegre. Annak széleskörű elismerése, hogy egy vizuális modalitású nyelv is alkalmas lehet minderre, még napjainkban is várat magára.) Az ideológiai háttérrel szorítva fontos megemlíteni azokat a 19. századi törekvéseket, melyek egynyelvű, egykultúrájú nemzetállamok kialakítására irányultak, tehát a siketek intézményeiben is a nemzeti nyelv elsajátíttatását szorgalmazták (SZABÓ 2007: 25–27). Valódi mérföldkövet egy 1880-ban Milánóban (szinte kizárólag halló tanárok részvételével) megrendezett kongresszus jelentett, melyen az auditív-verbális módszert mint kötelezően követendő irányelvet határozták meg – kizárva ezzel a siket tanárokat az iskolákból –, mely ezután hosszú évtizedeken át jellemezte a siketoktatást Európában (a milánói kongresszusról részletesebben l. SZABÓ 2007: 27–29).

A magyarországi siketoktatás története a fentebb leírtakhoz hasonlóan alakult, azonban az oralista szemlélet, amelyet számos fejlett országban túlhaladottnak nyilvánítottak, a szurdopedagógiai gyakorlatban továbbra is tartja magát. Az első magyarországi siketiskola 1802-ben Vácott nyílt, alapítása Cházár András nevéhez fűződik. Kezdetben az intézmény vegyes módszert alkalmazott, nem zárta ki és nem tiltotta a jelnyelv alkalmazását a tanórákon, de a fent említett okok miatt szerepe egyre csökkent. Már a milánói kongresszus előtt, 1873-ban bevezették a hangzó-

nyelvi oktatást, ám eleinte az is kérdéses volt, hogy a német, a latin, vagy a magyar lesz-e az a hangzó nyelv, amelyen tanítanak. Az akkori vezetés nem kívánt Bécshez közeli, császári intézményt kialakítani, így – az egységes nemzeti nyelv eszményének megfelelően – a magyar lett az oktatás nyelve, a jelelést pedig tiltani kezdték. Mára a helyzet annyiban módosult, hogy jelelni már nem tilos a siketek iskoláiban, sőt egy-egy pedagógus is jelel a diákokkal, de ez csak az utóbbi néhány évben jellemző (SZABÓ 2007: 30–32). A mai felnőtt siket generáció még úgy szocializálódott, hogy jelnyelven kommunikálni a tanórán és a szünetekben is tilos volt, aki mégis jelelt, az büntetést kapott (rácsaptak a kezére, a kezeire kellett ülnie stb.). Jelentős változást ígér a kétnyelvű (azaz magyar nyelven és jelnyelven zajló) oktatás lehetősége, melyet az elkövetkező években vezetnek be Magyarországon.

6. Anyanyelv a siketek életében és az iskolában. Az anyanyelv kérdéskörére áttérve SKUTNABB-KANGAS gondolatát idézem bevezetésként, aki az anyanyelvet mint szükségletet és jogot határozza meg: „Az anyanyelvre a pszichológiai, a kognitív, a lelki túlélés miatt van szükség – ezek kulturális jogok. Az összes többi nyelvre, beleértve annak az országnak a hivatalos nyelvét, ahol a gyermekek élnek, a társadalmi, gazdasági, politikai és polgárjogok miatt van szükség. A gyermeknek képesnek kell lennie arra, hogy beszéljen szüleivel, családjával és rokonaival, tudnia kell, hogy ki is ő, el kell sajátítani a gondolkodás, elemzés és értékelés képességeit. Az anyanyelv alapvető ebből a szempontból” (SKUTNABB-KANGAS 1999: 58, idézi KONTRA 2010: 23). Miért fontos tehát, hogy stabil anyanyelvi tudással rendelkezünk? Azon túl, hogy a kognitív fejlődés a nyelven keresztül zajlik, a világot a nyelv segítségével vesszük birtokba, a szociális és az emocionális fejlődésben is kulcsfontosságú szerepet játszik. Tudjuk, hogy az anyanyelvnek spontán elsajátítással jutunk a birtokába, nem pedig tanulással, valamint hogy pozitívan viszonyulunk, kötődünk hozzá. A siket közösség életében az a nyelv, amelyre ezek a megállapítások igazak: a jelnyelv. KONTRÁNÉ HEGYBÍRÓ EDIT és munkatársai készítették felmérést azzal kapcsolatban, hogy mit tekintenek a siketek anyanyelvüknek. Válaszadóik nagy többsége a jelnyelvet nevezte meg, illetve olyanok is voltak, akik a jelnyelvet és a hangzó magyar nyelvet egyaránt anyanyelvként nevezték meg (KONTRÁNÉ 2014: 55–64). A mai szurdopedagógiai gyakorlatban azonban a jelnyelv önálló tantárgyként egyáltalán nem szerepel, és egyetlen olyan tárgy sincs, melyet hivatalosan jelnyelven mint önálló tannyelven oktatnának.² Egyes pedagógusok ugyan segítségül hívják a jelnyelvet a tananyag átadása érdekében, de ezt is inkább a hangzó nyelvet

² A jelkommunikáció az egyetlen tantárgy, mely a jelnyelv aktív használatát szorgalmazza, de ez a tárgy csak a hetedik évfolyamtól szerepel az órarendben, akkor is „elsősorban szocializációs céllal”. Ezekon az órákon kevéssé a nyelvi rendszer megismerése és tudatos használata a cél, inkább (igencsak megkésve) a nélkülözhetetlen szókincs bővítés, a jelnyelven zajló problémamegoldó kommunikáció és csapatmunka gyakorlása. Fontos azonban azt kiemelünk, hogy a 14–15 éves korban megkezdett (a siketek iskoláiban az előkészítő évfolyamok miatt általában ennyi idősek a hetedik osztályosok) heti 1-2 órában tanított jelkommunikáció – vagyis a jelnyelv tudatos gyakorlása és gyakoroltatása – egy évtizeddel később kerül a tanulók életébe, mint ahogyan az szükséges volna.

kiegészítve, egy-egy kifejezést jellel kísérve teszik. Mások szigorúan az auditív-verbális módszert alkalmazzák.

Az anyanyelv kérdése szempontjából igazán jelentős tény, hogy a siketek oktatásában *anyanyelvi fejlesztés*, *anyanyelvoktatás* terminussal a hangzó magyar nyelv oktatása szerepel. A beszélt és írott magyar nyelv tanítása mint anyanyelvi modul tűnik fel a tantárgyak közt. Ez a tény véleményem szerint erősen jelzi a gyógypedagógia hangzó magyar nyelvvel kapcsolatos felfogását, valamint annak változását, formálódását is lassítja, megnehezíti. Következzék egy idézet egy hallássérültek pedagógiáját tanuló hallgatóknak készült tankönyvből. A könyv 1996-ban íródott, azóta talán valamelyest tisztult a kép, de az idézet jól reprezentálja azt a fogalmi zavart, amely a jelnyelv–magyar nyelv–anyanyelv viszonyait jellemzi. „A manuális irányzatokban alkalmazott nemzeti jelnyelv sem választható el az adott ország (nép) anyanyelvétől, tehát az írott és az olvasott nyelvi azonosság alapján a magyarországi siketek jelnyelvre magyar anyanyelv, attól nem független” (FARKAS 1996: 22). A gondolat alapja az a tévhit, hogy a jelnyelv nem teljes értékű nyelv, hanem a magyar nyelvnek valamilyen jelekre átültetett, átkódolt változata.

Az „anyanyelvi” fejlesztés (mely alatt tehát a magyar nyelv tanítása-gyakoroltatása értendő) végigkíséri az iskolai éveket, elsődleges szerepet játszik a tanórákon és az azokon kívüli foglalkozásokon egyaránt, gyakran a legalább ennyire fontos vagy még fontosabb ismeretek megszerzésétől rabolva el időt és energiát. Fontos látnunk tehát azt, hogy az oktatási gyakorlat egy nehezen hozzáférhető, kemény munkával, idegen nyelvként tanult nyelvet (a hangzó magyar nyelvet) tekinti a tanulók anyanyelvének, ezen keresztül juttatja el hozzájuk az ismereteket, ez pedig számos más nehézség, probléma forrása. MUZSNAI ISTVÁN két fontos gondolatát idézem ehhez kapcsolódóan, melyek lényegre törően fogalmazták meg ennek a módszernek a problematikusságát. „Szilárd nyelvi alap (első nyelv, vagy anyanyelv) nélkül meglehetősen nehézkes bármilyen további nyelvfüggő, intellektuális feladattal próbálkozni. [...] Márpedig mi az iskoláinkban pontosan ezt kíséreljük meg. Anyanyelv megléte nélkül kezdünk el egy második, akusztikus nyelvet tanítani” (MUZSNAI 1999: 396). A tanuló nemcsak a második nyelv szerkezetének megértését és megismerését nem építheti egy meglévő nyelvi bázisra, de annak szemantikáját sem. Biztos első nyelvi alap nélkül tehát szinte lehetetlen második, harmadik idegen nyelvet eredményesen tanítani. Tanulmánya címében is szereplő kérdésére – Kinek a kompetenciája annak eldöntése, mi legyen egy siket gyermek anyanyelve? – válaszként MUZSNAI megfogalmazza azt a fontos kijelentést, hogy az anyanyelv nem kérdés, prelingvális (nyelvelsajátítás előtti) siketség esetén nincs döntési helyzet. Az, hogy auditív úton, spontán módon nem képes elsajátítani a gyermek környezete nyelvét, már eldönti, hogy a hangzó magyar nyelv nem válhat anyanyelvvé (első nyelvvé). A jelnyelv elsődlegessége nem szemléletmód kérdése (i. m. 399).

7. Összegzés, továbbvezető gondolatok. Munkámban törekedtem rávilágítani a nyelv és az identitás, valamint az anyanyelv és oktatás viszonyainak sajátosságára a siketek életében. Céлом volt, hogy összefoglaljam és történeti perspektívába helyez-

zem a jelnyelv oktatásban betöltött (illetve be nem töltött) szerepét. Fontos szem előtt tartanunk, hogy – mivel általában nem a szülőktől, nem a családban sajátítódik el – nem anyanyelvről, inkább első nyelvről beszélhetünk, a szakirodalom is gyakran él ezzel a terminussal. További kutatásra érdemes kérdésnek tartom, hogy milyen hatásai vannak egy ilyen nem-anyanyelvi, inkább elsőnyelvi nyelvelsajátítási módnak, tehát vannak-e olyan jellemzők, egyértelműen kirajzolódó minták (például a korai nyelvhasználatban), melyek abból fakadnak, hogy az elsődleges nyelvet nem családi körben sajátította el a nyelvhasználó.

Jelen tanulmány megalapozását kívánja adni későbbi kutatásaimnak, melyek témája az oktatásnak – elsősorban annak nyelvének vagy nyelveinek – a siketek attitűdjében és identitásában betöltött szerepe, illetve a kétnyelvű program erre gyakorolt hatása. Tudomásom szerint a korábbi ilyen irányú kutatások középpontjában a jobbára jelnyelvet mellőző oktatás nyelvi kompetenciára gyakorolt hatása állt, kevésbé artikulálódott a (hangzó magyarhoz és a jelnyelvhez kapcsolódó) nyelvi attitűdre, illetve az identitás kérdéseire vonatkozó szempont, pedig a siketek nyelvi helyzetének mélyebb megértéséhez ezekre is szükség van. A későbbiekben, a kétnyelvű oktatás bevezetésével feltételezésem szerint ez a kép változni, árnyalódni fog, ennek feltérképezéséhez, a kétnyelvű oktatás hatásainak felméréséhez a jelen tanulmányban megfogalmazott szempontok vizsgálata is szükséges.

Konklúzióként azt a gondolatot szeretném kiemelni – amellyel a témával foglalkozó nyelvészek egyetértenek –, hogy a hátrány, a problémák valódi oka a siketek esetében nem a hallás hiánya, hanem az előzőekben bemutatott élethelyzet: az anyanyelvtől való megfosztottság.

Hivatkozott irodalom

- BARTHA CSILLA – HATTYÁR HELGA – SZABÓ MÁRIA HELGA 2006. A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv In: KIEFER FERENC szerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 852–906.
- HATTYÁR HELGA 2000. A siketoktatás elméleti és gyakorlati kérdései. *Educatio* 9/4: 776–790.
- FARKAS MIKLÓS 1996. *A hallássérültek kiejtés- és beszédfejlesztésének elmélete és gyakorlata*. ELTE BGGYK, Budapest.
- KONTRA MIKLÓS 2010. *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- KONTRÁNÉ HEGYBÍRÓ EDIT 2014. Siket fiatalok az anyanyelvről. In: LADÁNYI MÁRIA – VLADÁR ZSUZSA – HRENEK ÉVA szerk., *Nyelv – társadalom – kultúra*. MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 101–106.
- KSH 2001. A fogyatékos személyek a fogyatékoság típusa, korcsoport és nemek szerint. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/12/tables/load2_1_1_2.html (2016. 12. 18.)
- KSH 2011. A fogyatékosággal élők korcsoport és a fogyatékoság típusa szerint. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/fogyatekossag/11_01_01.xls (2016. 12. 18.)
- MUZSNAI ISTVÁN 1999. Kinek a kompetenciája annak eldöntése, hogy mi legyen egy siket gyermek anyanyelve? In: BALASKÓ MÁRIA – KOHN JÁNOS szerk., *A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke 2*. BDTF–MANYE, Szombathely. 395–400.

- NJt. 2009. évi CXXV. törvény = *Nemzeti Jogszabálytár – Törvény a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról* http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=125964.243169 (2016. 09. 28.)
- SKUTNABB-KANGAS, TOVE 1999. Education of minorities. In: FISHMAN, JOSHUA A. ed., *Handbook of Language and Identity*. Oxford University Press, Oxford. 42–59.
- SZABÓ MÁRIA HELGA 2007. *A magyar jelnyelv szublexikális szintjének leírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Nyelvészet és oktatás

A nyelvkönyvek és a gyorsan változó világ

A Színes magyar nyelvkönyv szövegeinek elavulása

HAVASI ZSUZSANNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
havasizsuzsi4@gmail.com

A nyelvkönyvek időnek kitett munkák, hiszen magukon hordozzák keletkezésük korának nemcsak módszertanát, de nyelvéllapotát is annak rendszerbeli és társadalmi összefüggésrendszerével együtt. „Szerkesszen mondatokat a megadott szavak felhasználásával! – felszabadulás, Magyarország, élet, megváltozik, óta” – kéri az 1979-ben megjelent Színes magyar nyelvkönyv egy instrukciója. Dolgozatomban a tankönyv példaanyagának nyelvtörténeti vizsgálatával, a könyvben szereplő szövegek műveltségváltás okozta elavulásával foglalkozom. Kutatási kérdésem elsősorban arra vonatkozott, milyen szinteken bukkanhatunk a rendszerváltás előtti időszakot megjelenítő struktúrákra. Megkísértem elkülöníteni a pusztán az ideológiai hatás tükrözése miatt aktualitását veszített és az egyéb okokból elavulttá vált nyelvi adatokat, illetve ezeken az eseteken belül számos alkategóriát állítottam fel. Az okokat részletesen áttekintve felvetődik, számon kérhető-e egy nyelvtanítói munkán az időtállóság. Vagy mutathatja-e éppen az egy nyelvkönyv erőseit, hogy megírásának kora után parodisztikusnak hat?

Kulcsszók: magyar mint idegen nyelv tananyagok, szocialista ideológia, szöszedet, Új színes magyar nyelvkönyv, MagyarOK.

1. Bevezetés. Dolgozatomban középpontjában az 1979-ben megjelent Színes magyar nyelvkönyv példaanyagának és olvasmányainak elavulása áll. A szókincs változásának vizsgálatához segítségül hívtam egy, az elsődleges forrással folytonosságot vállaló tankönyvet, a 2007-ben megjelent Új színes magyar nyelvkönyv szójegyzékét. Visszacsatolásként még egy szójegyzéket felhasználtam, ez a 2013-as megjelenésű MagyarOK tankönyvcsaládhoz tartozik. A rendszerváltás előtti és napjaink nyelvhasználatát reprezentálandó használtam az ÉKsz. első és második, átdolgozott kiadását; az átdolgozás, természetéből adódóan, főként a stílusminőség megállapításához volt mérvado (ÉKsz.² 5–6; PUSZTAI 2003: 363).

A nyelvkönyvek címeiben, különösen a nagyobb nyelveket tanító kiadványoknál gyakran találkozni a tényleges cím előtti *új* jelzővel. Ez is mutatja, hogy ezek a munkák mennyire igénylik a folyamatosan megújított kiadások meglétét, hiszen követniük kell a világ, az ezt tükröző nyelv, valamint a tanítási módszerek változásait is. A nyelvhasználat, nyelvi jegyek kérdéskörén belül is különböző mértékű elavulásokkal találkozhatunk. GEDEON MÁRTA hasonló tárgyú összefoglalójának (2011: 6) szóhasználatát átvéve az elavulási készség és fok a nyelvi rendszer egyes elemei, struktúrái tekintetében változó: a nyelvtani rendszerben annak stabilabb volta miatt az elavultság csekély mértékben jelenhet meg, ha egy olyan, ma is könnyen hozzáférhető, nyomtatott munkát forgatunk, mint például a jelen dolgozatban szereplő Színes magyar nyelvkönyv, annál jellemzőbb viszont a gyorsabban változó szókincs és stílusjegyek.

2. A Színes magyar nyelvkönyvről. A Színes magyar nyelvkönyv célcsoportja, az egyetemi nyelvi előkészítő csoport nagyban befolyásolja a bemutatott szókincset. Ennélfogva a tankönyv, egyetemi jegyzet tematikájában széleskörű, olvasmányai között szerepel a magyar történelmet, de az ipart vagy a mezőgazdaságot bemutató szöveg is. A megközelítőleg 1700 szavas szókincs összeállítását a szerzők ez irányú válogató munkája előzte meg, amelyhez nyelvkönyveken kívül szakirányú tankönyveket is feldolgoztak (PRILESZKY 1998: 399).

3. A tankönyv elavulásának okai. A tananyag idejétmúltságára vonatkozóan különböző csoportokat állítottam fel. Noha az éles elhatárolás sokszor lehetetlen, megkülönböztetem egyfelől a bármely nyelvkönyvnél, bármely időszakban bekövetkező, a rendszerváltástól leginkább függetleníthető jelenséget: a szókincs ilyen természetű elavulását (4.), másfelől a rendszerváltással összefüggésbe hozható jelenségeket: a rendszerváltás előtti ideológia megjelenését (5.). Ezen belül két komplexebb esetet állítok fel. Az egyikben egy válogató folyamatot befolyásol a politikai rendszer (5.1.), a másikban pedig a létrehozott szövegek logikai struktúrája, logikai viszonyai veszik át az ideologikus tartalmakat (5.2.).

4. Elavulttá vált kifejezések. Egyes kifejezések elsősorban nem a rendszerváltás előtti korszak ideológiájának közvetlen tükrözése miatt tűnnek elavultnak a mindennapi nyelvhasználatához képest. Általános a ma csupán formális helyzetben használt kifejezések jelenléte a Színes magyar nyelvkönyvben, tehát a folyamatok mögött feltételezhetünk egy regiszterbeli eltolódást.

A példaanyag bemutatásakor először egy olyan esetet vázlok fel, amelyben egy szó két egyaránt használt alakja, az azok formalitásbeli skálán való elhelyezkedése kerül a középpontba. A tankönyv első része csak a *televízió*, a második pedig szinte kizárólag a *tévé* szót használja. Ez mutathatja azt a jelenséget, hogy a *tévé* formális helyzetekben is felváltja a műszaki szóhasználatához közelebb álló *televízió*-t könnyebb kiejtése, rövidegsége miatt. Természetesen nem gondolom, hogy bármiféle használatbeli változás a tankönyv két részének megírása közben következett be, hanem a jelenség az ingadozó nyelvhasználatot mutatja azzal, hogy a jegyzet a tanulóknak először olyan formát próbál adni, amely használatakor semmiképpen se ítéltessen udvariatlannak. Hiszen a diákoknak célravezető elsőként az általánosan alkalmazható alakot bemutatni, amelynek használatakor formális szituációban sem vét a normák ellen („Az intézet *televíziója* a földszinten van.” SzMNY. 1: 178; „Azután leült a *tévé* elé.” SzMNY. 2: 47). A vizsgált szavak esetében a SzMNY. hagyományát követő ÚSZMNY. szójegyzéke nem ad többletinformációt, mindkét alakot szerepelteti. Így tesz a MagyarOK szószerkeze is, itt azonban a *tévé* forma a *televízió* fölé kerül gyakoriságban, a tankönyv első részéhez készült szólista példamondatokban csak az előbbi alakváltozatot szerepelteti háromszor, tehát ezt választja a mindennapi beszélgetések alakjaként, azt sugallja, hogy ennek használata a hétköznapi kommunikáció során elfogadott, a nyelvtanuló a mindennapok során

alkalmazhatja a formát. A nyelvi változás tehát az ingadozás mértékében, a preferált forma kitüntetetté válásában figyelhető meg.

Hasonló történik a jegyzetben a ma szintén rövidebbé miatt kedveltebb alak, a *meccs* esetében. Ez a szó viszont egyáltalán nem jelenik meg a könyvben (holott például a 2013-ban napvilágot látott MagyarOK ezt tanítja), helyette a hivatalosabb *mérkőzés* szerepel csupán („A *mérkőzés* érdekes volt.” SzMNY. 2: 221), így ebben az esetben nagyobb, láthatóbb változással van dolgunk. Az ÚSZMNY. szószeretében szintén csak a *mérkőzés* szerepel, de az ÉKsz.¹ és az ÉKsz.² is hozza mindkét alakot, noha a *meccs* minősítése a kiadásokban változatlanul bizalmas.

Az egymás mellett élő *autó* és a *gépkocsi* kifejezés egyaránt megtalálható a könyvben („Az *autón* Gabi apja megy a gyárba.” SzMNY. I. 160, kormány – 1. „amivel a *gépkocsit* irányítják” SzMNY. 2: 143). Ebben az esetben a rövidebb *autó* forma tűnik elterjedtebbnek – már a tankönyv megírásának idején is – a belső keletkezésű *gépkocsi*-val szemben; az előbbi gyakran fordul elő, míg utóbbi csupán kétszer jelenik meg a második kötet végén, ebből egyszer hivatalos szövegben, egyszer pedig szómagyarázatban. Az ÚSZMNY. szószeretében mindkét változat bekerült, viszont a MagyarOK az *autó*-t tanítja; a *gépkocsi*-t egyáltalán nem tartja szükségesnek (az adott szinten).

A ma a köznyelvben *busz*-ként használt szó következetesen *autóbusz*-ként fordul elő („Az utasok felszállnak az *autóbuszokra*, de egy magas férfi ott marad az épületnél.” SzMNY. 1: 106). Ennek magyarázata, hogy a *busz* minősítése bizalmas (ÉKsz.¹, de a stílusminősítés így került az ÉKsz.²-be is). Az ÚSZMNY. változtatása a *busz* felvétele a tanított szavak közé, de a könyvben marad az *autóbusz* alak is. A változásokat eddig is jobban tükröző MagyarOK kihagyja az *autóbusz*-t, de a *busz* mellett megjeleníti a *buszozik* igét.

Az említett esetekben tehát olyan folyamatok mutatkoznak meg, amelyekben a formális kifejezés egyre inkább nélkülözhető, lecserélhető a mindennapi megnyilatkozásokban, használata feltételezhetően szűkül, a bizalmas változat pedig egyre szélesebb körben válik elfogadhatóvá. A bemutatott kifejezések kapcsán feltételezhető az is, hogy azokban a munkákban, amelyek egy meglévő régebbi változat átdolgozásai (dolgozatomban ilyen az ÚSZMNY.), jóval kevésbé tükröződik a nyelvi változás, illetve a jelen nyelvállapota, mint egy előzmény nélküli anyag, itt a MagyarOK esetében, ahol a szerző önmaga nyelvről való tudását, nyelvállapotról való elképzeléseit nem állítja egy meglévő, régebbi munka mellé.

5. A rendszerváltás következtében létrejött változások: az ideológia közvetlen tükröződése

5.1.A tanítandó nyelvi anyag válogatását befolyásolja az ideológia. Elsőként a tankönyv felszíni rétegét vizsgálom, bemutatom, hogy az ideológia hogyan jelenik meg azokban az esetekben, amikor az írói munka válogató folyamatot foglal magában: a bemutatott témák és a tárgykörből tanítandó szókincs kiválasztását. Feltételezhetően a szelektálásnál nem közvetlenül a társadalmi elvárásoknak való megfelelés állt a példamondatba kiválasztott elemek mögött, hanem a valóságra reflektálás szándéka.

A jegyzetben bemutatott, kiemelt országokat, nemzeteket például véve természetes, hogy azok a nemzetiségek kerülnek a tankönyvbe, amelyek képviselői az egyetemi előkészítő csoportban tanulhattak. Így csupán egy hasznos funkciónak felel meg a tananyag, lehetőséget nyújt a diákok kommunikációs céljainak kifejezésére, viszont politikai döntés áll amögött, hogy egyáltalán milyen országok tanulói képezik a jegyzet célcsoportját. Tehát ezen az áttételen keresztül, de mégis tükröződik a fennálló társadalmi-politikai rend (pl. „Te kubai diák vagy. Én budapesti diák vagyok. Ő afrikai diák.” SzMNY. 1: 37).

Sokatmondó a tanított foglalkozások listája is. Elsőként jelenik meg a *tanár*, de ez természetesen a tantermi kommunikáció feltételeit szolgálja, majd a *munkás*, a *mérnök* és az *orvos* (SzMNY. 1: 40). A *munkás* nem meglepő módon felülreprezentált, a gyakorlatoknak és történeteknek is állandó alanya, leginkább az átlagembert jeleníti meg. Különösebb funkció nélkül is szerepel például egy futballmérkőzés leírásában: „Kovács Zoltán fiatal *munkás*. Nagyon szereti a futballt. A barátja, Kiss Péter egy híres csapatban futballozik” (SzMNY. 2: 122).

Nagyobb szinten, feltűnőbben, de szintén a választáshoz, a feldolgozható anyagból való válogatáshoz tartozik az egyes témakörök szerepeltetése. Egy mai tankönyvhöz képest szembetűnő a mezőgazdasági és ipari szókincs nagy aránya vagy a gyárakról szóló olvasmány megjelenítése, ami nem magyarázható kizárólag a szaknyelvi felkészítés egyik ágával. A gazdaság témájához tartozó szókincs korabeli fontosságára enged következtetni, hogy itt mutatja be a tankönyv a szókincsbővítés egyik módját, a szócsaládok létrehozását szóképzés és összetételek segítségével az *alak*, a *gyárt*, a *fejlődik*, az *ipar*, a *nemzet*, a *szomszéd*, a *forrás*, és a *nyersanyag* esetében (SzMNY. 2: 187).

5.2. Az ideológia mint gondolkodásmód. Egyes esetekben a politikai rendszer nem csupán a rendszerhez kapcsolódó szókincs megjelenésén keresztül fejeződik ki, hanem a tankönyvben megalkotott nyelvi struktúrák mögöttes erejeként, tartalmában módosítja az azokról való gondolkodást. Ilyenek az ideológiával átítatott példamondatok, hiszen a magyarázatok azt mutatják meg, hogy mik egy adott kifejezéshez fűződő legközvetlenebb asszociációk. A másik idetartozó jelenség, amikor egy szöveget vagy példamondatot tartalmában befolyásol a társadalmi háttér, tehát az adott, eleve politikát tükröző kifejezések használata olyan összefüggésbe kerül, amely a politikai nézet erősítésére hivatott.

A szómagyarázatok, példamondatok tehát a nyelven keresztül képeznek le egy gondolkodásmódbeli összefüggést. A második kötet harmincadik oldalán a *falú* és a *paraszt* együttes magyarázata kiemeli az összefüggésrendszer másik tagjaként a gyárban való munkát mint a földön való munka ellentétét („A *parasztok* nem városban laknak, hanem *falun*, nem gyárakban dolgoznak, hanem a *mezőn*, *földeken*.” SzMNY. 2: 30). A *fejleszt* ige asszociációja az ország előrehaladásával kapcsolatos: „A termelőszövetkezetek az elmúlt években elsősorban az állattenyésztést *fejlesztették*.” (SzMNY. 2: 113). A *sors* magyarázata a negatív oldaláról történik, és

benne egy ideológia szerinti társadalmi osztály emeltetik ki: „Régen a parasztoknak nehéz életük, rossz *sorsuk* volt.” (SzMNy. 2: 168).

Az olvasmányok esetében előfordul, hogy a tankönyv már kész mintát kap, és egy olyan felfogást, szövegmodellt vesz át, amely ideológiával befolyásolt: például Lúdas Matyi történetében vagy a Történelmi lecke című olvasmányban. A szövegvilág fontos eleme az adott osztályokba tartozás, ez úgy képződik meg a szövegben, mint a cselekmény indukálója. Lúdas Matyi történetében a kor sztereotípiájának felel meg Döbrögi elnyomóként való bemutatása, míg Matyi családja a másik pólust, az elnyomottakat képviseli. A Történelmi lecke felvillanó képekre, mozaikokra tagolódik, de minden egységben megfigyelhető a rendszer szempontjából történő társadalmi értékelés. I. István bemutatásakor, ahol maga az uralkodói névelem is árulkodó, azt tudjuk meg, hogy az utána „következő évszázadokban, a fokozatosan kialakuló feudális rendszerben a nép élete egyre nehezebbé vált”. Mátyás király halálának következményei is megegyezők a retorika szerint: „a parasztok élete annyira nehezzé vált, hogy 1514-ben Dózsa György vezetésével fegyvert fogtak uraik ellen” (SzMNy. 2: 224).

Nem csupán a történelmi, de a gazdasággal vagy a falusi élettel kapcsolatos részek felépítésében lévő logikai viszonyok is az ideológiának megfelelően működnek. Megjelenik az olvasmányok retorikájában a negatív múlt és a pozitív jelen szembenállása: többek között az a példa, amely egy magyar falu múltját és jelentét állítja szembe ellentétek sorával (SzMNy 2: 93). A pozitív változásokra épülő gondolat sorokat a könyv nemcsak alkalmazza, de ennek visszaadását a diákoktól feladatban el is várja: „Szerkesszen mondatokat a megadott szavak felhasználásával! – felszabadulás, Magyarország, élet, megváltozik, óta” (SzMNy. 2: 92).

Megfigyelhető a forrásszöveg elvárások szerinti transzformálása is: Salamon története például egy népmesével kerül összefüggésbe, Salamon megnevezése helyett *egy igazságos király* történeteként. A mese felé transzformálást jelzi az illusztráció is (SzMNy. 2: 136).

6. Összegzés. A Színes magyar nyelvkönyv példázza az ilyen típusú munkák időnek való kitettségét. Elemzésemmel nem arra kívántam rámutatni, hogy mely vonások vagy tényezők kiküszöbölésével lehet időtálló egy nyelvtanító munka, hanem éppen az derült ki, hogy az időtállóság nem lehet célként kitűzendő feladat, hiszen egy nyelvkönyv magán hordozza keletkezése korának nyelvállapotát, annak rendszerbeli és társadalombeli összefüggésrendszerével együtt. A bemutatott tankönyv esetében látható volt, hogy a tanított szókincs és témák a külső világ reprezentációját adják, dokumentálják is azt. Ezenkívül szintén a nyelvi produktumokon keresztül, a szövegek struktúrájában lelhető fel az adott korszakra jellemző gondolkodásmód. A szókincs kiválasztott példáit újabb nyelvkönyvekben megnézve látható volt, hogy a nyelvi változás mibenléte ezek alapján nem egyértelmű, más könyvek másként ítélik meg, hogy mik a diákok számára tanítandó kifejezések.

Felvethetőnek tartom azt is, hogy ez a tankönyvírók által sugallt elérendő regisztertől függ, és például a szerzők életkora alapján (akár látszólagos idővizsgálattal is) lehetne árnyalni a mostani megfigyeléseket, megjeleníteni az attitűdök változását.

Hivatkozott irodalom

- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÓKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- FODOR ISTVÁN 2004. Gondolatok a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásához. *Magyar Nyelv* 100: 234–236.
- GEDEON MÁRTA 2011. A magyar nyelvkönyvek az idő fogságában. *Őrszavak. Magyarságismereti tanításmódszertani folyóirat szórványban élőknek. A Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetségének online lapja*. [http://www.nyeomszsz.org/\[-\]orszavak/pdf/07_gedeon_m_magyar_nyelvkonyvek.pdf](http://www.nyeomszsz.org/[-]orszavak/pdf/07_gedeon_m_magyar_nyelvkonyvek.pdf) (2015. 11. 17.)
- PRILESZKY CSILLA 1998. A Színes magyar nyelvkönyv általános célkitűzései. In: GIAY BÉLA – NÁDOR ORSOLYA szerk., *Magyar mint idegen nyelv. Hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény*. Janus – Osiris Kiadó, Budapest. 399–407.
- PUSZTAI FERENC 2003. Lexikográfiai kérdések és válaszok az átdolgozott Magyar értelmező kéziszótárban. *Magyar Nyelvőr* 127: 362–369.
- SZITA SZILVIA – PELCZ KATALIN é. n. *MagyarOK 1. Szójegyzék a MagyarOK első kötetéhez. Glossary to MagyarOK Volume 1*. http://magyar-ok.hu/docs/MOK1_glossary_all.pdf (2015. 11. 22.)
- SZITA SZILVIA – PELCZ KATALIN é. n. *MagyarOK A2+. Szójegyzék a második fejezethez. Glossary to Chapter 2. Glossar zu Kapitel 2*. [http://magyar-ok.hu/docs/MOK2_\[-\]glossary2.pdf](http://magyar-ok.hu/docs/MOK2_[-]glossary2.pdf) (2015. 11. 22.)
- SzMNy. = *Színes magyar nyelvkönyv I–II. Egységes jegyzet külföldiek részére*. ERDŐS JÓZSEF – KOZMA ENDRE – PRILESZKY CSILLA – UHRMAN GYÖRGY. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
- ÚSzMNy. = ERDŐS JÓZSEF, *Új Színes magyar nyelvkönyv. Magyar–angol szójegyzék. (Hungarian–English word-list)*. K. n., é. n. http://termino.bme.hu/alap/lex_huen.pdf (2015. 11. 22.)

Cigányok nyelvi helyzetét érintő sztereotípiák az iskolában

KRESZTYANKÓ ANNAMÁRIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

annamari915@gmail.com

Írásom cigány közösségekben élő gyermekek iskolai teljesítményének nyelvi vonatkozásait, valamint az elsődleges és másodlagos szocializációs szintér kapcsolatát vizsgálja a diákok nyelvhasználatát és a pedagógusok értékítéleteit középpontba állítva. Az otthoni és az iskolai kommunikációs kontextusban előforduló nyelvi értékítéletek, javítások azt mutatják, hogy a tanárok stigmatizálják a kodifikált standard beszédőt, pontosabban a saját ideologikus elvárásaiktól eltérő nyelvhasználatot, és nem veszik figyelembe a cigány tanulók – a tanár normatív kritériumaitól – eltérő szocializációs mintájából fakadó (nyelvi) viselkedéseit. Dolgozatomban e stigmatizáció lehetséges okait tárom fel, ugyanis feltételezésem szerint az iskolákban a legtöbb esetben téves, olykor teljesen hiányos ismeretekkel rendelkeznek a pedagógusok a cigány közösségek nyelvi helyzetéről, így a cigány gyermekek nyelvi háttéréről, nyelvi szocializációjáról is. Tanári attitűdvizsgálatok során e kérdéseket jártam körül, s a kapott eredmények rávilágíthatnak az iskolai értékítéletek megalapozottságára, ezáltal a nyelvi hátrányos helyzet – sokszor téves – megítélésére is a pedagógusok körében.

Kulcsszók: cigány gyermekek nyelvi háttere, iskolai nyelvhasználat, nyelvi értékítélet, nyelvi szocializáció.

1. Bevezetés. Mind a tanárképzésben, mind a gyakorló pedagógusokat érintő képzések során az inter- és multikulturális szemléletű oktatói-nevelői attitűd kialakítása már hosszú évek óta jelen lévő törekvés. Ezzel szemben a hazai romológiai kutatások rávilágítanak arra, hogy – számos okra visszavezethetően – az iskolákban a cigány származású gyermekek számának növekedésével nem járt együtt a szükséges pedagógiai szemlélettel és tudással rendelkező pedagógusok arányának növekedése, így általában elmondható, hogy az új szemlélet a cigány gyermekek iskolai teljesítményét máig nem befolyásolta számottevően (vö. HUSZÁR–GÉCZI–SRAMÓ 2003).

A pedagógusokat vizsgáló kutatások eredményei azt mutatják (vö. KENDE 2013), hogy a tanári attitűdök a cigány gyermekek „vélt mássága” kapcsán erős hatást gyakorolnak a pedagógiai munkára, ám a magyarországi cigányságot tekintve sem annak létszámát, sem nyelvi háttérét, sem családi szocializációját nem ismerték jól a résztvevők.

Dolgozatomban pedagógusok körében végzett kutatásom eredményeit veszi számba. Elsőként általánosan jellemzem a hazai cigányok helyzetét létszámuk, csoportjaik és anyanyelvük szerint, majd egy szóasszociációs vizsgálat eredményeit mutatom be, ezt követően a pedagógiai munka során tapasztalt vagy – abban az esetben, ha a pedagógus nem tanított cigány gyermeket – feltételezett folyamatokat írom le a szociális és nyelvi fejlődésre fókuszálva, végül pedig a kutatás során tapasztalt nyelvi előítéleteket mutatom be a diákok értékelésének tükrében, ugyanis azt feltételezem,

hogy a gyermekek iskolai sikertelensége a tanárok által stigmatizált nyelvhasználatukon keresztül ragadható meg.

2. Cigány gyermekek az oktatásban. A Központi Statisztikai Hivatal felmérései szerint 2011-ben (Népszámlálás 2011) 315 583-an vallották magukat cigány (romani és beás) nemzetiséghez tartozónak,¹ KEMÉNY ISTVÁN reprezentatív vizsgálata során azonban már 2003-ban 520–650 000 főre becsülte a cigány háztartásokban élő emberek számát (KEMÉNY–JANKY–LENGYEL 2004). Az iskoláskorú cigány gyermekek számát is csak megbecsülni tudjuk, KEMÉNY és munkatársai felmérései alapján a 2002-ben született cigány gyermekek száma 15 000 körülire becsülhető, vagyis a 2002-ben Magyarországon született gyerekeknek több mint 15%-a, 1999-ben a tanköteles korba lépő gyermekek 11%-a volt cigány, és a 2000-es évek elején úgy becsülték, hogy 2010-re már a kisiskolások több mint 15%-a cigány lesz (KEMÉNY–JANKY–LENGYEL 2004: 18). Becslésekre hivatkozom, ugyanis 1993 óta² adatvédelmi törvény védi a tanulók etnikai besorolásának dokumentálását, ám 2006 óta az országos kompetenciamérések mégis segítséget nyújthatnak e kérdésben: a mérések során a pedagógusoknak a kérdőíveken meg kell becsülniük az általuk tanított cigány diákok százalékos arányát³. PAPP Z. ATTILA e mérések eredményeiből szűrte le, hogy 2013-ra valóban elérte a 15%-ot a cigány tanulók aránya a közoktatásban, és az OKM 2013. évi telephelyi adatok szerint 298 olyan általános iskoláról tudunk, ahol a diákok több mint fele cigány (TOMPOS 2015). Vizsgálata eredményei alapján 2013-ban az észak-magyarországi régióban Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a tanulók harmada cigány származású a tanárok becslése szerint (TOMPOS 2015). Azonban hangsúlyozni kell: ez a becsült szám jelentősen különbözik az önbevalláson alapuló adatoktól.

¹ A felmérés az anyanyelvre is kitér, 2011-ben 42 631-en jelölték meg valamely cigány nyelvet mint anyanyelv és a családi, baráti szintér elsődleges nyelve.

² Az 1993. évi LXXVII. törvény óta (mely a nemzeti és etnikai kisebbségek jogait írja le) Magyarországon nem lehet nyilvántartást vezetni arról, hogy kinek milyen az etnikai hovatartozása, így a korábbi iskolai gyakorlat is törvénytelen lett, már nem legális eljárás, ha az osztálynaplóban a tanárok megjelölik, hogy melyik gyermekről feltételezik a cigány származást.

³ A kérdőíveken szereplő kérdés a következő (PAPP Z. 2011: 77–78): *Megítélése szerint, az Önök telephelyén milyen SZÁZALÉKOS ARÁNYBAN vannak az általános iskolás tanulók között olyanok, akikre érvényesek az alábbi jellemzők?*

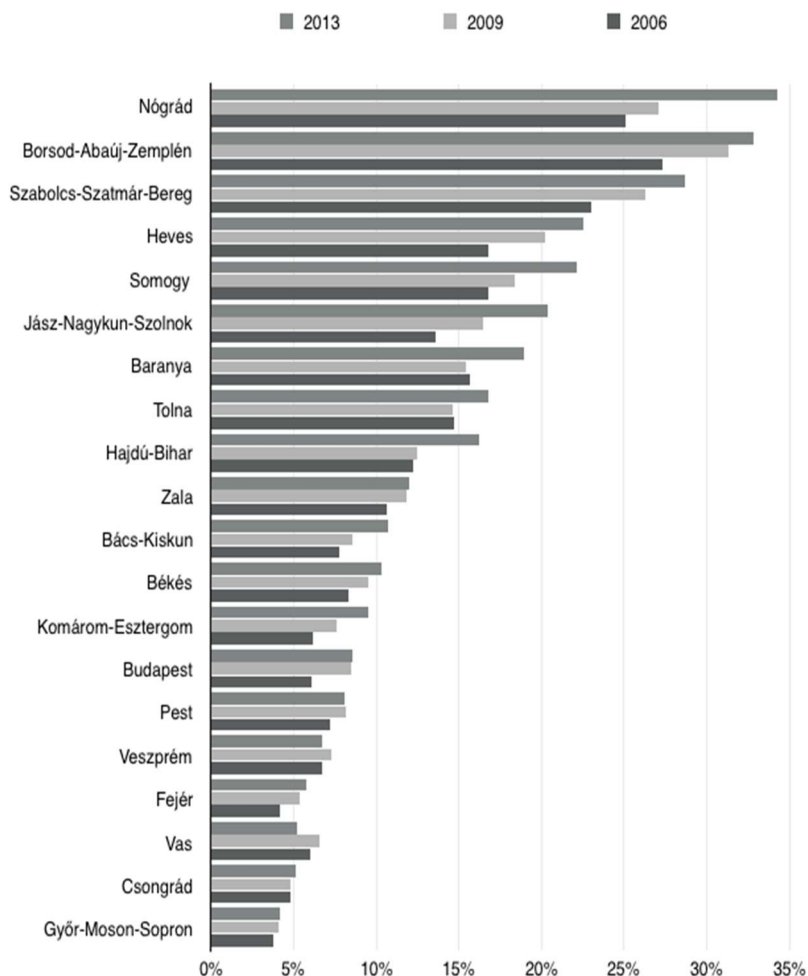
[...]

Roma származású%

[...]

1. ábra

Általános iskolai cigány tanulók becsült aránya megyénként (vö. PAPP Z. 2011: 81; TOMPOS 2015)

A különböző cigány csoportok és dialektusok klasszifikálása sem egységes a szakirodalmi diskurzusban, munkám során SZALAI ANDREA kategorizációs rendszerére támaszkodom, melyben élesen elkülöníti a magyarországi cigány kisebbség nyelvi csoportjait (SZALAI 2007).

1. táblázat

A cigány kisebbség nyelvi csoportjai (SZALAI 2007: 43)

<i>Egynyelvű</i>	<i>Kétnyelvű</i>					
Nyelvileg asszimilálódott magyar egynyelvűek	Romani–magyar			Beás–magyar		
	<i>(oláh cigány)</i>			<i>(beás cigány)</i>		
–	vlah romani	centrális romani	északi romani	árgyelán	muncsán	ticsán
–	lovári kelderás másári colári csurári stb.	romungró / magyar cigány vend romani	szintó	–	–	–

A nyelvek és a dialektusok csoportosítását követően elmondható, hogy a magyarországi cigányság nyelvi tekintetben heterogén közösség, és a nyelvekhez kapcsolható önmegnevezések sem homogenizáltak, ám erre jelen tanulmányban nem térek ki bővebben.

2.1. Alulteljesítés és multikulturalista szemlélet. A százalékos becsléseket figyelembe véve látható, hogy Magyarországon a megyéket más-más mértékben ugyan, de érinti a multietnikus oktatás és az iskolai sikeresség kérdésköre. A multikulturális pedagógiában az ideológiai és a konkrét politikai töltet azért erős, mert az etnikai kisebbségeknek juttat „hatalmat” a nemzetállamok oktatási rendszerében (FORRAY R. 2003: 18). A multikulturális nevelés-oktatás számára döntő fontosságúak azok a szociológiai kutatások, melyek rávilágítanak az egyes etnikai csoportok⁴ közötti társadalmi különbségekre, külön figyelmet fordítva az egyes kisebbségek beilleszkedési, nyelvhasználati és egyéb problémáira. A kisebbségi csoportokhoz tartozó gyermekek iskolai teljesítményét elemző külföldi és hazai szakirodalom igen gyakran számol be alulteljesítésről, ami azt jelenti, hogy a kisebbségi gyermekek nagyobb valószínűséggel hajtanak végre nem megfelelő vagy gyenge eredménnyel egy iskolai feladatot, mint a többségi csoporthoz tartozó tanulók (GOCSÁL 1995: 119). Ez a megközelítésmód tehát nem csak pedagógiai oldalról érinti az alulteljesítés jelenségét, hiszen egy sokkal szélesebb szociálpszichológiai és

⁴ Az etnikai csoportot GOCSÁL ÁKOS EDWARD ROYCE meghatározása alapján értelmezi, mely szerint az etnikai csoport emberek olyan csoportjaira utal, akik eltérő tulajdonságokon és értékeken alapuló közös történelmi hagyományokkal rendelkeznek, és akik a másokkal történő interakciós folyamatok során az ilyen hagyományok alapján azonosítják magukat (GOCSÁL 1995: 120), mely értelmezés az antropológiai hagyományhoz illeszkedik, ám elgondolkodtató e definíció a cigányság mint etnikai csoport meghatározásában.

kulturális-kultúrközi pszichológiai (cross-cultural psychology) spektrumban⁵ helyezi el azt, hangsúlyozva az interdiszciplináris szemlélet fontosságát.

3. Sztereotípiák a szakirodalomban. Magyarországon a cigányokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a rendszerváltást követően kezdődtek meg (vö. CSEPELI 2014; KENDE 2013; NEMÉNYI 1998), az ezt megelőző időszakban azonban számos néprajzi munka készült a romológia témakörében. E vizsgálatok nyelvi kérdésekkel csak érintőlegesen foglalkoztak; a szociológiai és a néprajzi kutatások ugyan érintik az anyanyelv és a nyelvi helyzet, a kommunikáció és annak akadályainak szerepét, de nem ezt helyezik a kutatási kérdések és célok középpontjába, a nyelvre mint pontosan meghatározható jelrendszerre tekintenek. A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése szerint a sztereotípiá prototípusa egy kategória – jelen esetben etnikum – felruházása egy emberi tulajdonsággal (HUNYADY–NGUYEN 2001: 484), s a továbbiakban e funkcionális irány mentén értelmezem a sztereotípiá fogalmát.

A rendszerváltás idején KOOS POSTMA cigányokkal kapcsolatos vélekedéseket gyűjtött Magyarországon, és eredményei azt mutatták, hogy negatív előítéletesség jellemzi a magyar társadalmat a cigányokkal szemben. 1987-ben, 1992-ben és 1993-ban elvégzett kvantitatív kutatásainak módszertana eldöntendő kérdésekre épített, a megkérdezett személyeknek 16 pozitív, valamint 16 negatív tulajdonságról⁶ kellett véleményt formálniuk aszerint, hogy azok vajon jellemzőek-e a cigányokra. Az egymást követő vizsgálatok során a cigányokra vonatkozó pozitív tulajdonságok besorolásának gyakorisága nőtt, míg a negatívoké csökkent, azonban szinte minden rossz tulajdonságot jóval gyakrabban vonatkoztattak a cigányokra, mint a magyarokra. A cigányokra utaló negatívumok között a megkérdezettek körében a legnagyobb gyakorisággal szerepelt az *agresszivitás* (70%), a *lustaság* (68%), a *műveletlenség* (61%), a *megbízhatatlanság* (60%), az *élősködés* (59%) és a *piszkosság* (56%) (vö. HUSZÁR–GÉCZI–SRAMÓ 2003; POSTMA 1996). Ezen attribútumok közül az agresszivitás, valamint a műveletlenség a nyelvhasználatra is kiterjedő fogalmak, hiszen az agresszivitás a verbális erőszakot vagy erőszakosságot is magába foglalhatja (vö. az ÉKsz.² meghatározását: *agresszivitás* 'erőszakos, támadó, sértő hang'), műveletlennek pedig a kis szókincsű, nyelvi választékosságot kerülő, obszcén kifejezéseket használókat is nevezhetjük.

10 évvel POSTMA eredményeinek publikálását követően MURÁNYI ISTVÁN (2006) szabolcsi 10–18 évesek és szüleik bevonásával készült kutatásában a cigányok és a magyarok attribúciós megítélését vizsgálta. Megállapítása szerint a gyerekek és a szülők cigányokról alkotott képe gyakorlatilag megegyezik (a család hatása tehát az egyik legerősebb faktor a sztereotípiák kialakulásában). A cigányokra vonatkozó jellemzők a következők voltak: a *csoporton belüli összetartás* jelent meg mint leg-

⁵ Itt megemlíteném a Pygmalion-effektus, melynek lényege, hogy az alacsonyabb tanári elvárás alacsonyabb tanulói teljesítményt eredményez (SZABÓ 2004: 356–357).

⁶ POSTMA kutatásában KATZ és BRALY 1933-ban úttörőnek számító – ám a sztereotípiákat önmaguk által is sztereotipizált rendszerbe foglaló – empirikus kutatásának módszertanát használta fel: ebben személyiségvonásokat meghatározó melléknevek listájából kellett választani, majd ezeket csoportokhoz rendelni (HUNYADY–NGUYEN 2001: 14).

gyakoribb tulajdonság, ezt az *erőszakosság, egészségtelenség, megbízhatatlanság, valamint a műveletlenség és a piszkosság* követte.

Összegzőképp elmondható, hogy a nyelvet, nyelvhasználatot érintő előítéletek a kutatásokban látens módon szerepelnek, ami funkcionista társadalomelméleti megközelítésből értelmezve a manifeszt funkcióval egyenértékű elem a társadalmi előítéletek vizsgálata és értelmezése során (vö. MERTON 2000).

3.1. Iskolai attitűdvizsgálatok. A cigányokhoz kapcsolódó előítéletek vizsgálatainak áttekintését követően az iskolai attitűdvizsgálatok eredményeire térek ki. A másodlagos szocializációs színteret érintő attitűdvizsgálatok célkitűzései sok esetben megegyeznek, a kutatások középpontjába egy-egy intézményt helyeznek, és az ott dolgozó pedagógusok véleményét vizsgálják.

A különböző etnikai háttérű diákokkal kapcsolatos attitűdöket akár „színvak”, akár „színtudatos” (vö. VIDRA–FEISCHMIDT 2010), akár szegregáló intézményekben kutatták, az attitűdök tekintetében nem tapasztaltak számottevő különbségeket, tehát akármilyen stratégiát is folytat egy iskola a cigány gyermekek oktatását illetően, egyik sem képes ellensúlyozni a stigmatizáló megnyilvánulásokat (KENDE 2013: 72).

2010 után a cigányokkal kapcsolatos beállítódást általános iskolai tanárok körében kérdőíves módszerrel KENDE ÁGNES (2013), valamint MOLNÁR MÁRIA (2010) vizsgálta. MOLNÁR kutatásában Baranya megyei iskolák pedagógusainak attitűdjét mérte fel a következő szempontok szerint: 1. a cigánysággal kapcsolatos ismeretek szintje, 2. ezen ismeretek forrásai, 3. a roma tanulók jelenlétének tanórai következményei, 4. a romapedagógiai felkészültség szintje, 5. valamely cigány nyelv megtanulására való hajlandóság, 6. cigány tanulók oktatásának nyelve. A nyelvi kérdésekkel kapcsolatos beállítódások azt mutatták, hogy a vizsgált általános iskolákban a cigánysághoz való viszony és a cigány nyelvek iránti attitűd nem független egymástól. A kutatás eredménye szerint azok utasítják el leginkább a cigány nyelvek megtanulását vagy oktatási nyelvvé formálását, akik a cigánysággal kapcsolatos ismereteiket kevésnek ítélték meg (MOLNÁR 2010: 194).

KENDE ÁGNES tanárokkal folytatott interjúk során figyelt fel arra, hogy negatív és pozitív sztereotípiák, sokszor akár változatlan formában megjelenő toposzok mentén gondolkodnak a pedagógusok cigány tanítványaikról, ám ezek között nyelvi készséget vagy nyelvi szocializációs folyamatokat érintő vélekedéseket elvétve találunk. Az 1. táblázatban felsorolt sztereotípiák közül a kreativitást és a durva, erőszakos magatartást emelem ki, mely kifejezések tartalmazhatnak nyelvi vonatkozásokat (bár az ÉKsz.² egyik esetben sem tér ki ezekre).

2. táblázat
Cigány tanulókat érintő sztereotípiák (KENDE 2013)

Pozitív sztereotípiák	Negatív sztereotípiák
családok összetartása	túlfeltés, családi értékek elsőbrendűsége
kreativitás	lányok elnyomása a cigány közösségen belül
–	a környezet visszahúzó hatása, motivátlanság
–	durva, erőszakos magatartású diákok
–	kulturátlanság, bűdösség

Az EDUMIGROM projekt három éven át tartó, kilenc országra kiterjedő európai kutatása is az etnikai különbségek iskolai közegben történő konstrukcióira fókuszált a 2000-es években. A projekt magyarországi kutatópontjain végzett vizsgálatok⁷ rávilágítottak, hogy a cigányság mint attribútum egyszerre láthatatlan, de befolyásoló tényező: „a tanárok többsége osztja azt a véleményt, hogy bárki, akinek jó képességei vannak, függetlenül attól, hogy roma vagy nem roma, sikeres lehet mind az iskolában, mind az életben. Minderre bizonyítékokat is hoznak, roma diákokat, akik leérettségiztek és főiskolára mentek. Így tehát a cigányság elveszíti jelentését, mint tényező tulajdonképpen nem is számít, érthetetlen számukra minden ezzel kapcsolatos aggodalom vagy sérelem. Ugyanakkor a roma tanuló mégis mint probléma jelenik meg a maga szociális és családi hátterével, ami rontja iskolai teljesítményét. Egyfelől tehát a »romának« nincs jelentése, másfelől viszont maga a „probléma” (KOVAI 2011). A projektben két észak-magyarországi iskolát vizsgáltak, s a nyelvi készségek, szocializáció tekintetében az ugratásra és a „cigányos beszéd”⁸-re hívták fel a figyelmet, melyek a tanárok megítélése szerint nyelvi fogyatékossgként értelmeződtek.

3.1.1. Nyelvi problémák. A pedagógusok szerint a cigány gyermekek nyelvi készségei sokban különböznek nemcigány társaikétól (vö. GÜTI 2001; RÉGER 2001), ami nemcsak az anyanyelvi kompetenciát (pl. szűkös szókincset), hanem a kommunikatív kompetenciát (pl. szóátadási szabályok elsajátítását, hangerőhasználatot⁹) is érinti. RÉGER szerint az iskolai kultúráközi kommunikáció sikertelenségét az is-

⁷ EDUMIGROM (Ethnic differences in education and diverging prospects for urban youth in an enlarged Europe), l. <http://www.edumigrom.eu/> (2016. 12. 08.)

⁸ A cigányos beszédmodot a tanulmány csúnya szavakkal és cigányos szófordulatokkal jellemzi (KOVAI 2011).

⁹ A cigányokkal kapcsolatos közhiedelmek már az 1980-as években is vonatkoztak a hangoskodásra és a kiabálásra, melynek kulturális gyökereire és önértékesítő céljaira MICHAEL STEWART (1987) hívja fel a figyelmet oláh-cigányok közt végzett résztvevői megfigyeléseire támaszkodva.

kola előtti nevelés hiánya okozza (RÉGER 2001: 90). A szakirodalom a szociálisan és kulturálisan meghatározott nyelvhasználati módok elsajátítását és e módok különbségeit a kezdetektől hangsúlyozza, ám a tanárok az egyoldalú akkomodáció igényével élnek (tehát azt várják el, hogy a gyerekek – és csak ők – alkalmazkodjanak) a közvetlen osztálytermi interakciók során, ami az iskolai eredménytelenség és az iskolai nyelvi hátrány(os helyzet) – mely RÉGER értelmezése szerint az otthoni és az iskolai nyelvhasználat különbségeiből eredő nyelvhasználati konfliktus (RÉGER 1990: 13) – meghatározó tényezője. A nyelvi hátrány fogalmát RÉGER ZITÁHOZ hasonlóan az elsődleges szocializációs színtér és az iskola nyelvi elvárásainak, min táinak különbsége felől értelmezem, ám a *nyelvi hátrány* terminus helyett szerencsésebbnek tartom az *iskola és a gyermek nyelvi konfliktusai* meghatározást használni.

Összegezve a sztereotípa- és attitűdkutatások eredményeit a következő attribútumokat emelhetjük ki a cigányok nyelvi helyzetét érintően: (verbális) agresszivitás, műveletlenség, kreativitás, ugratás, cigányos beszéd (obszcén szavak és szófordulatok), melyeket a tanárok nyelvi deficitként értelmeznek, és az iskolai kultúraközi kommunikáció sikertelenségének okát látják e nyelvi jelenségekben.

4. A kutatás tárgya. Vizsgálatom célja a pedagógusok cigány gyermekek nyelvi háttérét érintő tudásának és attitűdjeinek felmérése. A kutatást az a tapasztalat motiválta, miszerint a pedagógusok stigmatizálják a saját normarendszerüktől eltérő nyelvhasználatot, és nem veszik figyelembe a cigány diákok eltérő szocializációs mintáiból fakadó nyelvi viselkedését, ráadásul ezt a különbséget hiányként, fogyatékként értelmezik.

Feltételezem, hogy a cigány gyermekek iskolai sikertelensége azonban nemcsak a stigmaként értelmezett nyelvhasználaton keresztül, hanem a pedagógusokban élő – ám az iskolában nem tapasztalt, tehát nem közvetlen tapasztalatokkal igazolható – sztereotípiákon keresztül is megragadható.

Hipotézisem szerint: 1. a vidéki pedagógusok szélesebb körű ismerettel rendelkeznek a cigány csoportok nyelvi helyzetéről, mint fővárosi társaik (feltételezésem eddigi tapasztalataimra alapoztam, valamint arra, hogy a vizsgált vidéki iskolákban magasabb arányban vannak jelen cigány tanulók), 2. ám ez nem befolyásolja a tanári attitűdöket és sztereotípiákat, mint ahogy az sem, hogy tanít-e cigány gyermeket a megkérdezett pedagógus.

5. Anyag és módszer. A kutatás kérdőíves vizsgálat eredményeire épül. A kérdőív a megkérdezett 40 pedagógus attitűdjeit nyitott kérdéseken és értékelő skálán keresztül vizsgálja, ezt kiegészítve pedig a *cigány* kifejezésre kapott szóasszociációkra, valamint a cigányság csoportjaira és nyelvi háttérére kérdez rá.

A kérdőívet Budapesten (V., VIII., XVI. kerület) kívül Pest (Szentmártonkáta, Gödöllő), Somogy (Kaposvár, Pusztakovácsi), Fejér (Székesfehérvár) és Borsod-Abaúj-Zemplén (Miskolc) megyei pedagógusok töltötték ki, és közülük 24-en tanítanak vagy tanítottak cigány tanulót. Átlagéletkoruk 42,6 év, a legfiatalabb

pedagógus 25, a legidősebb 60 éves volt. A nemi szempontokat tekintve több nő vett részt a kutatásban (csupán 4 a férfi adatközlők száma), a pedagógusok legmagasabb iskolai végzettsége pedig közel azonos arányú volt.

A kérdőív célja tehát: 1. a *cigány* kifejezéshez kapcsolódó szóasszociációkon kívül 2. felmérni a pedagógusok tudását a cigány nyelvekről és csoportokról, valamint rákérdez a tanárok által tanított osztályok etnikai összetételére¹⁰ is. Ezt követően 3. a cigány gyermekek iskola előtti nyelvi és szociális fejlődéséről alkotott véleményét és/vagy tudását (Miben térhet el – ha egyáltalán eltér – egy cigány és egy nem cigány gyermek iskola előtti nyelvi és szociális fejlődése? Kérem, válaszát indokolja!), majd 4. az iskolában tapasztalt nyelvi készségeket vizsgálja (Mit gondol, másképp beszélnek-e a cigány gyermekek a nem cigány gyermekekhez képest? Kérem, válaszát indokolja!), végül 5. értékelőskálán a pedagógiai értékelés szempontjait és a beszéd kapcsolatát veti össze.

6. Eredmények

6.1. Szóasszociációk: Milyen a cigány? A *c i g á n y* kategória jellemzésére a megkérdezettek többsége 1. a szociális helyzetre utaló jellemzőkkel felelt, ezt követte 2. a művészetekkel kapcsolatba hozható attribútumok kategóriája, 3. a negatív jelzők csoportja, majd 4. a család fontosságát hangsúlyozó jellemzők, 5. nyelvi-nyelvhasználati tulajdonság azonban csak elvétve fordult elő.

3. táblázat

A *cigány* etnikumhoz kapcsolódó asszociációk

Kategória	Tulajdonságok
Szociális helyzet	<i>szegénység, munkanélküliség, munkakerülés, leszakadás, diszkrimináció, előítélet, kiszolgáltatottság, elmaradott, társadalom, HH, egyik napról a másikra élés, VIII. kerület, aluliskolázott, intolerancia, kisebbség, inkluzivitás!</i>
Művészetek	<i>muzikalitás/zene, tánc, hagyomány, érzékeny, sokszínű kultúra</i>
Negatív jelzők	<i>öntörvényű, megbízhatatlan, türelmetlen, erőszak, agresszió, perpatvar, igénytelen, fekete köröm, füst, céltalanság, nehezen kezelhető, beilleszkedési zavar, énközpontú</i>
Család	<i>sok gyerek, összetartás</i>
Nyelv, nyelvhasználat	<i>harsány, hangos, más nyelv, nyelv</i>
Kategóriához nem rendelt tulajdonságok	<i>szabadság, büszkeség, bogrács, bicikli, bohém, barna bőr, tarka</i>

Az asszociációk sorában tehát elvétve ugyan, de előfordultak a nyelvet, nyelvhasználatot érintő jelzők, ám e tekintetben nem tehetünk különbséget a fővárosi és a

¹⁰ Ez metodológiaiilag azért volt szükséges, hogy összehasonlíthassam a kapott véleményeket abból a szempontból, hogy a tapasztalatokat, attitűdöket mennyiben befolyásolják a pedagógusok tapasztalaton alapuló sztereotípiái.

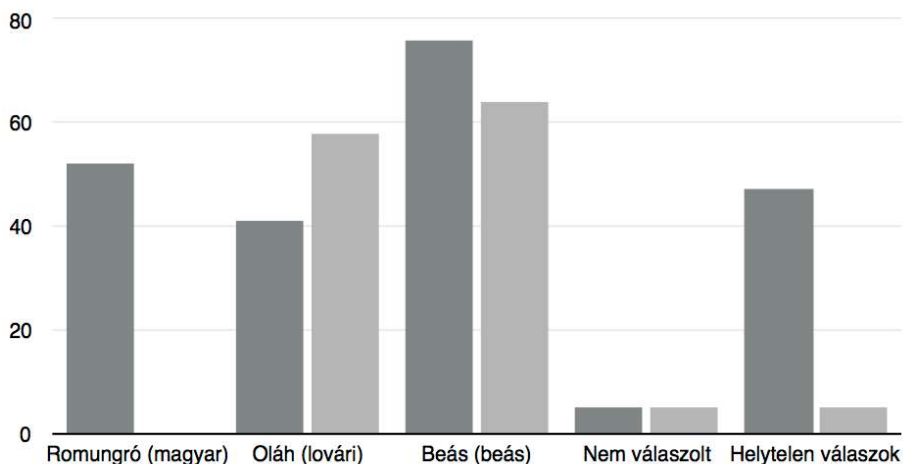
vidéki pedagógusok által leírtak között, ugyanis elenyésző számban fordultak elő az ezt a kategóriát érintő jelzők. Látható azonban, hogy a korábban bemutatott előítéletek (vö. POSTMA 1996; MURÁNYI 2006; KENDE 2013) sorába jól illeszkednek a *harsány, hangos* nyelvi értékítéletek, néhány esetben pedig az is előfordult, hogy a „más nyelvre” asszociáltak a megkérdezett pedagógusok.

A 3. táblázatban látható kategóriák azt is megmutathatják, hogy a tanárok milyen faktorok mentén gondolkodnak a cigány gyermekek háttéréről, s milyen kevés semleges vagy pozitív tulajdonságot említenek. Érdekes kiemelni, hogy azok között a tanárok között, akik tanítanak (vagy tanítottak) cigány gyermeket, kevesebb negatív jelző fordult elő, valamint ők azok, akik a szociális helyzetet leíró jellemzők közül is a kevésbé negatívokat hívták elő (pl. *munkakerülés* helyett *munkanélküliség*).

6.2. Nyelvek és csoportok. A csoport- és nyelvi tájékozottság körében markáns eltérések mutathatók ki a vidéki és a fővárosi pedagógusok között – a válaszok pontossága tekintetében is. A vidéki tanárok 5%-a nem adott választ sem a cigány csoportokra, sem a különböző cigány nyelvekre vonatkozó kérdésre sem, helytelen válaszokat pedig a csoportmegnevezések közel felénél, 46%-ban (például: a lovári nyelvváltozatot csoportnak tartják), a nyelveknél pedig 6%-ban adtak (például: oláh nyelvet beszélnek a romungrók). A nem fővárosi tanárok legnagyobb arányban a beás cigányokat és a beás nyelvet jelölték helyesen, azonban egyetlen esetben sem tettek említést magyar anyanyelvükről. A következő grafikonon két kérdés összevont eredményei szerepelnek: a megnevezett cigány csoportok és a hozzájuk rendelt nyelvek megnevezései százalékos arányban feltüntetve.

2. ábra

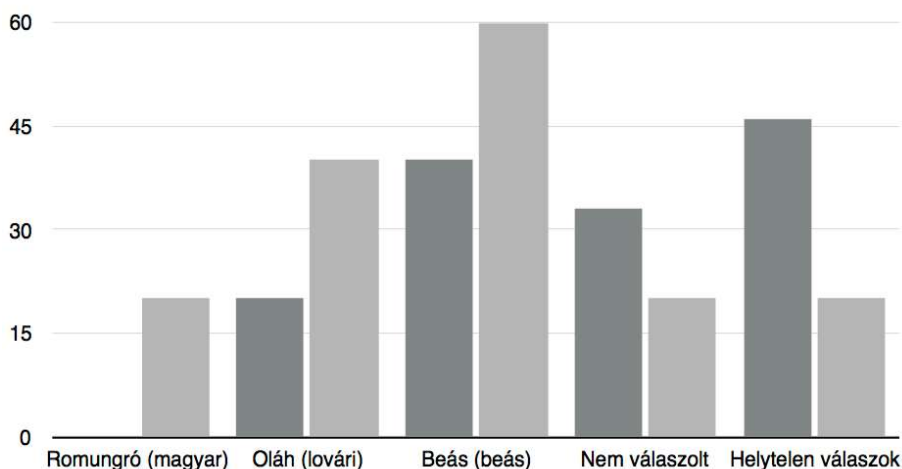
Csoport- és nyelvi tájékozottság vidéken

A fővárosi pedagógusokat vizsgálva az első szembetűnő különbség az a vidékiekhez képest, hogy nagyobb arányban vannak jelen mind a helytelen válaszok, mind a „nem válaszolt” kategória, valamint a helyesen megadott válaszok tekintetében is látható különbség, hiszen a kérdésekre kevesebb esetben született pontos válasz. Míg az előző esetben magyar anyanyelvről nem esett szó, itt ez már megjelenő kategória. Hasonlóság, hogy – bár más arányban, de – a beás csoportról és nyelvről való ismeret a legbiztosabb.

3. ábra

Csoport- és nyelvi tájékozottság Budapesten

Az eredményeket összehasonlítva kimutatható, hogy a vidéki pedagógusok pontosabb ismeretekkel rendelkeznek a cigány csoportok nyelvi helyzetéről, mint fővárosi társaik, ám nem mutatható ki különbség aszerint – különösen nyelvi szempontból –, hogy a pedagógus tanít-e cigány gyermeket vagy sem, aminek több oka is lehet. Elsőként a vidéki pedagógusok cigány nyelvekkel és nyelvi háttérrel foglalkozó továbbképzései említhetők, ahol elsajátíthatják az alapvető információkat a diákok nyelvhasználatával kapcsolatban is. Ám azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egy vidéki (falusi vagy kisvárosi) iskolában a tanárok személyesebb kapcsolatot tart-hatnak fenn a gyermekek családjával (még abban az esetben is, ha ma már nem kötelező családlátogatásokat tartaniuk a pedagógusoknak).

6.3. Iskoláskor előtti nyelvi és szociális fejlődés. A nyelvi és szociális fejlődés iskola előtti jellemzőire a szakirodalomban olvasható felvetések miatt kérdeztem rá, mivel ezekben hangsúlyozottan megjelent, hogy a pedagógusok szerint a cigány gyermekek nyelvi készségei sokban különböznek nemcigány társaikétól (vö. GÜTI 2001; RÉGER 2001), valamint az is, hogy ennek oka az iskola előtti nevelés hiánya (RÉGER 2001: 90).

A vizsgálatban részt vevő pedagógusok válaszai arra engednek következtetni, hogy csupán néhány közös vonás van a vidéki és fővárosi, valamint a kizárólag nem

cigány, illetve a nem cigány és cigány gyermeket is oktató tanárok közt: a *szegényes, szerényebb, hiányos szókincs, az ingerszegény környezet, tárgyi környezet hiánya*, valamint a *kéménylűség* említése. E jellemzők minden csoportban markánsan megjelentek, ám ezt követően két irány rajzolódott ki attól függően, hogy a pedagógus tanít-e cigány gyermeket vagy sem.

Hipotézisem – melyben azt feltételeztem, hogy nem találunk attitűdbeli különbségeket a tanított osztály etnikai összetétele mentén – csak részben igazolódott, ugyanis azok a tanárok, akik tanítanak cigány gyermekeket (T₁), sokkal negatívabb képpel rendelkeztek ugyanazon jelenségekről, amelyekről cigány gyermeket nem tanító társaik (T₂) is beszámolnak. Erre néhány példa:

- (1) T₁: *Több kitalált szóbeli szöveg éri, nem annyira az előre megírt mesék a népszerűek, ezáltal megszokhatják a valótlan állításokat, nem zavarja őket.*
- (2) T₂: *Tudomásom szerint a cigány kultúrában sokkal hangsúlyosabb a szóbeliség szerepe, mint a nem cigány gyerekek esetében. Többet és máshogyan mesélnek nekik a szülei. Inkább a fantáziára, a szóbeliségre helyezik a hangsúlyt, nem könyvekből olvasnak fel számukra. Emellett személyességre, aktív gyerek-szülő kapcsolatra helyezik a hangsúlyt.*
- (3) T₁: *Talán a nem cigány gyerekekkel többet beszélgetnek a szülei, mint a cigány gyerekekkel. A cigány gyerekek a családi környezetben nem gyermekként nevelődnek, hanem a felnőttekhez hasonló életet élnek, csak fiatalabbak és a fejlődő szervezetet a károsító tényezők még inkább rombolják. Nincsenek könyveik, nem olvasnak nekik mesét, nem beszélgetnek a gyermekeikkel az ő szintjükön. Türelmetlenek a gyerekeikhez. Sok esetben nem előre lendítik gyermekük életét és fejlődését, hanem inkább visszahúzzák, hátráltatják vagy szomorú, hogy károkat okoznak.*
- (4) T₂: *A szegénység miatt halmozottan hátrányos helyzetűek. Kevesebb cigány gyereknek olvasnak esténként mesét, vagy vesznek képesverses-mesés könyveket, bölcsődébe, oviba is kevesebben járnak, így nyelvileg biztos, hogy hátránnyal indulnak.*
- (5) T₁: *Érezhető a tájszólás. Kevesebb szerepe van a verbalitásnak.*
- (6) T₂: *Más a szociális környezet, más nyelvi környezetben nő fel.*
- (7) T₁: *A [cigány] szülők sem tudnak rendesen, megfelelő módon beszélni. Több figyelem van fektetve a korai nyelvi fejlődésre nem cigány családban.*
- (8) T₂: *Ez nem etnikai probléma.*

Annak hangsúlyozása azonban, hogy a nyelvi háttér nem etnikai gyökerű jelenség, a cigány gyermekekkel foglalkozók is kitértek néhány esetben, bár nem ez volt a meghatározó.

- (9) T₁: *Az otthoni hozzáadott értéktől függ a fejlődés, ez nem csak romákra vonatkozik. Elhanyagolt gyerek más, jobban szocializált és anyagi környezetben élőkénél is előfordul. Hülye minden néprétegben van.*

6.4. Nyelvi készségek az iskolában. Az iskolában tapasztalt nyelvi készségek összefoglalását követően összehasonlítom a kapott eredményeket a pedagógusok vélekedéseivel, így megmutatva a megélt tapasztalatok és a sztereotípiák hasonlóságait és különbségeit.

A cigány gyermekekkel is foglalkozó pedagógusok a kevésbé változatos szókincs, a trágár kifejezések használata, valamint a más hangerőhasználat mentén foglalták össze legnagyobb arányban az osztálytermi tapasztalataikat, emellett a kódváltás jelensége is kitértek a többségében vidéki tanárok:

- (10) T₁: *Hibás nyelvi struktúrák használata (pl. az ige tárgyas ragozását nem mindig használják), szegényes szókincs, durva, trágár kommunikáció.*
- (11) T₂: *Trágár és durva kifejezéseket használnak, sokszor szidalmaznak egymást és a felnőtteket egyaránt.*
- (12) T₃: *Gyakoriak köztük a trágárul beszélők. Szókincsük is kevésbé változatos. Jóval nagyobb hangerővel, indulattal, gesztusokkal kommunikálnak.*
- (13) T₄: *Nyomdafestéket nem tűrő, trágár kifejezéseket használnak. Durva, sértő megjegyzéseket tesznek társaikra. Átkozódnak egymásra. Felnőttekkel szemben is előfordul, hogy nagy hangon, tiszteletlenül beszélnek.*
- (14) T₅: *Gyakran használnak cigány nyelvet.*
- (15) T₆: *Szegényesebb szókincs. Sokkal szabadszájúbbak. Gyakori a trágár káromkodás, egymás szidalmazása, még felnőtt jelenlétében is.*
- (16) T₇: *Beszédük nagyon érzelemdús, mindig érezhető az aktuális hangulatuk, sokszor használják a dikh kötőszót.*

Ezzel azonos arányban voltak azok a pedagógusok, akik nem észlelnek semmiféle különbséget a cigány és nem cigány tanulók nyelvi készségei között, sőt a sikeres idegennyelv-tanulásra is felhívták a figyelmet:

- (17) T₈: *Nem más, mivel óvodai nevelésben is részesülnek, nyitottak, érdeklődők. Jó nyelvi készséggel bírnak. Tapasztalatom szerint az idegen nyelvi tanulásuk gyorsabb.*
- (18) T₉: *Nem veszek észre nagy különbséget. Inkább egyes szavak használata tér el. Képesek felzárkózni.*
- (19) T₁₀: *Nem látok különbséget a beszédstílusukban, nem beszélnek másként.*

- (20) T₁₁: *Hangerőben és választékosságban veszek észre különbséget. De inkább végletek a jellemzők, vagy nehezen fejezik ki magukat ezek a tanulók, vagy pedig a társaikhoz képest sokkal szívesebben és kreatívabban.*
- (21) T₁₂: *Ugyanolyan nyelvet beszélnek, mert ugyanolyan társadalmi közegből jönnek.*

Látható, hogy a fent bemutatott tanári tapasztalatok sem homogének, azonban bizonyos tendenciák jól kimutathatóak, ezt az alábbi folyamatábrán szemléltetem, melyben a leggyakrabban előforduló véleményeket rendeztem kulcsszavak alá a nyelvi másság hiányától egészen a kódváltás jelenségéig.

4. ábra

Iskolai tapasztalatok a cigány gyermekek nyelvi készségeiről

nincs különbség → szupraszegmentális különbség → lexikai, hangtani különbség → más nyelvi struktúra → kódváltás

De melyek azok a sztereotípiák, melyek megjelennek azoknak a tanároknak az esetében, akik sem most, sem korábban nem találkoztak cigány gyermekekkel iskolai közegben? A leggyakrabban előforduló vélemény a diákok kevés, hiányos szókincsét, valamint a trágár beszédmódot emelte ki:

- (22) T₁₃: *Némileg szegényesebb a szókincsük, gyakrabban használnak csúnya szavakat.*
- (23) T₁₄: *Kevés a szókincsük, sajátosan ejtik a magyar szavakat.*
- (24) T₁₅: *Az anyanyelvükön is beszélnek (pl. beás, oláh).*
- (25) T₁₆: *A családtól függ. A muzsikus cigányok nem feltétlenül beszélnek máshogy, míg esetleg egy másik csoport feltűnőbb lehet beszédében is.*

A válaszadók közel fele nyilatkozott valamely nyelvi szinten megjelenő különbségről, leggyakrabban a szókincsét kiemelve, annak ellenére, hogy nem rendelkeznek osztálytermi tapasztalattal e kérdéskört illetően. Egyetlen esetben fordult elő, hogy a válaszadó tapasztalatok hiányára hivatkozva nem adott választ, néhány esetben pedig a különbségtétel visszautasítása is megjelent, ám nem ez a vélekedés dominált. A gyermekek nyelvi készségeiről tehát hasonló módon vélekedtek mindkét csoport pedagógusai, a különbségek hiányától egészen a kódváltás, két-nyelvűség kiemeléséig terjedtek a vélekedések attól függetlenül, hogy erről van-e tényleges tapasztalata a tanárnak vagy sem.

5. ábra

Sztereotípiák a cigány gyermekek nyelvi készségeiről

nincs különbség → lexikai, hangtani különbség → kétnyelvűek

6.5. Az értékelés és a beszéd kapcsolata. A kérdőívben öt tényezőt kellett rangsorolniuk – a felsorolt tényezők: helyes beszéd, nyelvhasználat; tehetség; tárgyi tudás; megbízhatóság; szorgalom – a pedagógusoknak aszerint, melyeket tartják fontosnak és kevésbé fontosnak a diákok értékelése során. Ez esetben újra nem a vidéki és a fővárosi tanárok, hanem a tanított osztály(ok) összetétele alapján hasonlítom össze az eredményeket, s úgy vélem, az eredményeket érdemes összevetni az előző pontban kifejtett vélekedések tükrében is.

Azoknak a pedagógusoknak a körében, akik tanítanak cigány diákokat, a legkevésbé fontos szempont a tanulók értékelése során a helyes beszéd és nyelvhasználat volt. Ez a tényező kivétel nélkül a két utolsó helyen szerepelt (a megbízhatóság mellett), s bár csak következtethetünk ezen adatból, de érdemes megemlíteni, hogy éppen azok nem fordítanak figyelmet e szempontnak az értékelési folyamatba való beemelésére, akik – az előzőekben bemutatott – negatív képpel rendelkeznek a cigány gyermekek nyelvi készségei kapcsán. Azon tanárok körében azonban, akik nem tanítanak cigány gyermeket, épp az ellenkezője volt megfigyelhető, két tényező jelent meg markánsan az első helyeken: a tárgyi tudás és a helyes beszéd, nyelvhasználat kategóriái.

7. Összegzés. Vizsgálatom célja annak felmérése volt, hogy milyen vélekedések, vélemények és sztereotípiák élnek a pedagógusok körében a cigány gyermekek nyelvi háttéréről és helyzetéről. Bemutattam, hogy a *cigány* kifejezéshez mely kategóriába sorolható szóasszociációk jelentek meg, felmértem a pedagógusok tudását a cigány nyelvekről és csoportokról, valamint rákérdeztem a tanárok által tanított osztályok etnikai összetételére is. Ezt követően a cigány gyermekek iskola előtti nyelvi és szociális fejlődéséről alkotott véleményét és/vagy tudását, majd az iskolában tapasztalt nyelvi készségeket vizsgáltam, végül értékelőskálán a pedagógiai értékelés szempontjait és a beszéd kapcsolatát vetettem össze.

Hipotéziseim csak részben igazolódtak. 1. Azt feltételeztem, hogy a vidéki pedagógusok pontosabb ismeretekkel rendelkeznek a cigány csoportok nyelvi helyzetéről, mint fővárosi társaik, s ez az állításom igaznak bizonyult. Emellett a nem fővárosban dolgozók kevésbé negatív asszociációkat soroltak fel. 2. Ám ez nem befolyásolta döntően a tanári attitűdöket és sztereotípiákat, mint ahogy az sem, hogy tanít-e cigány gyermeket a megkérdezett pedagógus, ugyanis a tanított osztály etnikai összetétele mentén kialakított tanári csoportok vélekedései hasonlóak voltak. E hipotézisem tehát nem igazolódtott, azok a tanárok ugyanis, akik tanítanak cigány gyermekeket, sokkal negatívabb képpel rendelkeztek ugyanazon jelenségekről, amelyekről nem cigány gyermeket tanító társaik is beszámoltak a gyermekek iskola előtti nyelvi és szociális fejlődése szempontjából, ám az iskolai nyelvhasználat kapcsán

hasonló sztereotípiákkal éltek a cigány gyermekeket nem tanítók, mint a megélt tapasztalataikról beszámoló társaik. Ez azzal is összefüggést mutathat, hogy milyen a vizsgált iskola típusa, s a pedagógus mennyire érzi sikeresnek saját munkáját, ám ez egy következő kutatás tárgya.

Dolgozatom a tanárképzésben, valamint az oktató-nevelői munkában résztvevők figyelmét hívhatja fel arra, hogy a gyermekek iskolai sikertelenségét a stigmatizált nyelvhasználaton túl a tanárok sztereotip képe is előidézheti, hiszen sokszor még azok sincsenek tisztában a gyermekek nyelvi háttérével és készségeivel, akik nap mint nap tanítják őket.

Hivatkozott irodalom

- CSEPELI GYÖRGY 2014. *Szociálpszichológia mindenkiben*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- GOCSÁL ÁKOS 1995. A multikulturális nevelés szociológiai okai. In: VASTAGH ZOLTÁN szerk., *Kooperatív pedagógiai stratégiák az iskolában*. JPTE Tanárképző Intézet, Pécs. 119–134.
- GÚTI ERIKA 2001. Romák az oktatásban. In: ANDOR MIHÁLY szerk., *Romák és oktatás*. Iskolakultúra, Pécs. 54–65.
- FORRAY R. KATALIN 2003. A multikulturális/interkulturális nevelésről. *Iskolakultúra* 6–7: 18–26.
- HAVAS GÁBOR – KEMÉNY ISTVÁN – LISKÓ ILONA 2001. *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Oktatókutatási Intézet, Budapest.
- HUNYADY GYÖRGY – NGUYEN LUU LAN ANH 2001. *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- HUSZÁR ZSUZSANNA – GÉCZI JÁNOS – SRAMÓ ANDRÁS 2003. Kisebbségi attitűdök szociodemográfiai háttére. *Iskolakultúra* 4: 40–50.
- KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA – LENGYEL GABRIELLA 2004. *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KENDE ÁGNES 2013. Normál gyerek, cigány gyerek. *Esély* 2013/2: 70–82. http://www.esely.org/kiadvanyok/2013_2/kende.pdf (2016. 06. 01.)
- KOVAI CECÍLIA 2011. A „cigány osztály” és az egyenlőség uralma. *Beszélő* 16/7. [http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-%E2%80%9Ecigany-osztaly%E2%80%9D-es-az-\[-\] egyenloseg-uralma](http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-%E2%80%9Ecigany-osztaly%E2%80%9D-es-az-[-] egyenloseg-uralma) (2017. 07. 30.)
- LISKÓ ILONA 2001. A cigány tanulók és a pedagógusok. In: ANDOR MIHÁLY szerk., *Romák és oktatás*. Iskolakultúra, Pécs. 31–47.
- MERTON, R. K. 2000. Társadalmi struktúra és anomia. In: FELKAI GÁBOR – NÉMEDI DÉNES – SOMLAI PÉTER szerk., *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 62–90.
- MOLNÁR MÁRIA 2010. A cigányokkal kapcsolatos beállítódás vizsgálata általános iskolai tanárok körében. *Új Pedagógiai Szemle* 2010/3–4: 187–200.
- MURÁNYI ISTVÁN 2006. *Identitás és előítélet*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

- NAGY MÁRIA 2001. Felkészítés és iskolai gyakorlat a cigány tanulók nevelése/oktatása területén. *Iskolakultúra* 12: 43–57.
- NEMÉNYI MÁRIA 1998. *Cigány anyák az egészségügyben*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 2011. = Központi Statisztikai Hivatal, Népszámlálás 2011. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_nemzetiseg (2016. 09. 20.)
- PAPP Z. ATTILA 2011. Idősoros roma tanulói arányok és kihatásuk a kompetenciaeredményekre. *Pro Minoritate* 2011/3: 77–104.
- POSTMA, KOOS. 1996. *Changing Prejudice in Hungary. A Study of the Collapse of Socialism and its Impact on Prejudice Against Gypsies and Jews*. Rijksuniversiteit ICS Dissertation Series. Groningen.
- RÉGER ZITA 2001. Cigánygyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. In: ANDOR MIHÁLY szerk., *Romák és oktatás*. Iskolakultúra, Pécs. 85–92.
- RÉGER ZITA 1990. *Utak a nyelvhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- STEWART, MICHAEL. 1987. „Igaz beszéd” – avagy miért énekelnek az oláh cigányok? *Valóság* 30/1: 47–64.
- SZABÓ ÉVA 2004. Személypercepció, attribúció, egyének és csoportok megítélése. In: N. KOLLÁR KATALIN – SZABÓ ÉVA szerk., *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris Kiadó, Budapest. 350–367.
- SZALAI ANDREA 2007. Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: BARTHA CSILLA szerk., *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 20–51.
- TOMPOS ÁDÁM 2015. Becsülhető a roma tanulók aránya a magyar iskolákban. *Magyar Nemzet Online*, 2015. április 7. [http://mno.hu/belfold/becsulhető-a-roma-tanulok-\[-\]aranya-a-magyar-iskolakban-1280755](http://mno.hu/belfold/becsulhető-a-roma-tanulok-[-]aranya-a-magyar-iskolakban-1280755) (2016. 09. 23.)
- VIDRA ZSUZSANNA – FEISCHMIDT MARGIT 2010. Az iskolai szegregációtól a különbségvak és/vagy különbségtudatos politikáig. *Alkalmazott Pszichológia* 12/1–2: 145–156.

Változó nyelvoktatás: az IKT eszközök térnyerése, a mobilapplikációk oktatási célú felhasználása

SZKLENKA PATRIK

Miskolci Egyetem
patrik.szklenka@gmail.com

Dolgozatom témája a magyarnyelvtan-órát segítő mobilapplikációk és webhelyek felhasználási lehetőségeinek bemutatása. Célcsoportul nyolcadik osztályos diákokat, ezen belül nyelvi szempotból, illetve szociálisan hátrányos helyzetű iskolásokat választottam. Az alább bemutatandó projekt célja magyar nyelvi kompetencia fejlesztése, valamint a nyelvi hátrányos helyzet csökkentése. Kutatásommal kijelölhetővé vált egy olyan alkalmazás módszertani hátterének kidolgozása, mely a későbbiekben a gamifikáció elve alapján hatékonyan segíthet a magyar diákoknak az anyanyelvtan elsajátításában.

Kulcsszók: magyar nyelvtan, anyanyelvoktatás, magyar nyelvi kompetencia, applikáció, alkalmazás, okostelefon, mobiltelefon, attitűdvizsgálat, QR-kód, Facebook, Duolingo, audioalkalmazások.

„Megváltozott a pedagógusoknak a tankönyvhöz való viszonya. Azok járnak el helyesen, akik alkotó módon használják a magyar nyelvi tankönyveket, akik figyelembe veszik a tankönyvhasználat korlátait.” (ANTALNÉ 2003: 410)

1. Bevezetés. A tankönyvhasználat korlátait figyelembe véve a mai technológiával felvértezett diákoknak többre van szükségük annál, hogy egyszerűen csak használják a technikai vívmányokat – hangsúlyt kell fektetni azok oktatási célú előnyeire is.

Dolgozatom egy aktuális nyelvpedagógiai és alkalmazott nyelvészeti kérdéskörrel, a mobilalkalmazások nyelvfejlesztési célú, nyelvtanórai alkalmazási lehetőségeivel foglalkozik. Jelen tanulmány egy attitűdvizsgálat eredményeinek bemutatása, melyben felmértem, hogy milyen elvárásaik, igényeik vannak a pedagógusoknak és a tanulóknak a mobiltelefonos alkalmazásokkal kapcsolatban arra vonatkozóan, hogy azok hozzájáruljanak a magyar nyelvtan egyénre szabott, differenciált tanulásszervezéssel történő elsajátításához. Az attitűdvizsgálat elengedhetetlen része annak a folyamatnak, melynek célja, hogy egy olyan applikációt fejlesszünk ki, mely a gamifikáció („játékosítás”; l. pl. FROMANN–DAMSA 2016) eszközével segít a magyar nyelvtan tanulásában. A gamifikáció ellenzői szerint nehéz megtalálni a megfelelő egyensúlyt e játékosítási folyamatokban (RAB 2015: 72), de az általam elvégzett attitűdvizsgálat eredményei azt mutatják, hogy mind a diákok, mind a tanárok egyértelműen preferálták a magyar nyelvtan tanításának ezt a módját. A téma aktualitását jelzi, hogy az utóbbi években született PISA-felmérések alapján a magyar diákok digitális szövegértési kompetenciája rendkívül gyenge az európai átlaghoz képest (OECD 2015).

Attitűdfelmérésben informálódni akartam a tanulók és a tanárok mobil- és okostelefon-használati szokásairól, hogy megismerjem az általuk gyakran használt alkalmazástípusokat, valamint felmérjem az igényeket a mobiltechnológiával

segített magyarnyelvtan-órákkal kapcsolatban. A felmérésnek két célcsoportja volt: 8. osztályos tanulók, valamint pedagógusok. A diákok kiválasztásánál azért döntöttem e korosztály mellett, mert a nyelvfejlődési elméletek alapján (vö. GÓSY 2005: 241–306) ekkorra már lezárul az anyanyelv-elsajátítás intuitív szakasza, helyét a tudatos tanulási és nyelvhasználati struktúrák kialakítása veszi át, így a diákok nyelvi készségei már jól megfigyelhetőek, mérhetőek. Kutatásom módszertani szempontból két típust ötvözött. Elsőként kérdőíves vizsgálatot végeztem, melyben a tanulókat és a tanárokat mobiltelefon-használati szokásaikról, valamint a mobiltelefon nyelvtanórai alkalmazásáról kérdeztem. Második lépésként mélyinterjúkat készítettem két általános iskolában.

2. A kérdőíves felmérés bemutatása és eredményei

2.1. A tanulói kérdőívek eredményi. A kutatást 141 adatközlő bevonásával végeztem, nemüket tekintve arányos eloszlásban. A 141 tanuló közül 138-an használnak okostelefont, közülük 117-en Android rendszert, mely az okostelefont használók 84,8%-át jelenti. Az iOS rendszert 8%-uk, a Windows Phone-t pedig 6,5%-uk jelölte meg, továbbá 0,7%-uk Symbian-felhasználó. Válaszadóim közül mindenki használ internetet mobiltelefonján (wifit és mobilinternetet 54%-uk, csak wifit 32%-uk, csak mobilinternetet 14%-uk alkalmaz).

A továbbiakban arra voltam kíváncsi, hogy mely alkalmazástípusokat használják leggyakrabban a diákok. A legtöbb válasz (95,5%) a közösségi oldalakra érkezett. Ezt követték a zenével és hanggal (77,6%), a kommunikációval és médiával kapcsolatos alkalmazások (75,4%) – Messenger, Skype, diktafon stb. –, valamint a fényképezés és a kamerafunkciók (74,6%), illetve a szórakozás és a játékok (57,5%) igénybevétele.

A diákok kedvenc alkalmazásaikként a Facebookot és a Messengert jelölték meg. A közösségi oldal és az üzenetváltó alkalmazás előnyeként azt emelték ki, hogy lehetőség nyílik az ingyenes kapcsolattartásra az ismerősökkel, akár írásban, képekkel vagy hanghívás formájában. A diákok szerint a Facebook további előnye a csoportlétrehozás, mely segíti a könnyebb kommunikációt az osztályon belül. A válaszadók 90%-a legalább egyszer, 63%-uk naponta többször is ellátogat az oldalra – ebből látszik, hogy a Facebook egy nagy potenciállal bíró oldal, hiszen sokan használják a diákok közül. Ennek ellenére egy – az oktatás szempontjából – nem eléggé kihasznált felületként beszélhetünk róla, főként azért, mert a tanárok tartanak tőle, hogy elvonná a diákok figyelmét az óráról – derült ki a kutatásból. KESZY-HARMATH (2014) rávilágított arra, hogy az oldal használhatósága és az „illőség” meglehetősen megosztja a társadalmat, ugyanakkor a tanárok többsége látja azt, hogy milyen lehetőségeket kínál a Facebook a pedagógus számára.

Arra a kérdésre, hogy mennyire tetszik az ötlet, hogy a nyelvtanórán tankönyvek mellett okostelefont is használhatnak a tanuláshoz, 5-ös skálán (1: egyáltalán nem tetszik, 5: kifejezetten tetszik) 4,13-os átlageredményt kaptam, mely kifejezetten

magasnak mondható. Ennek ellenére a válaszoló diákok 94,3%-a nem használ tanulási célokra okostelefonos alkalmazásokat tanórán.

A tanulói vélemények szerint azért lenne hasznos az okostelefonok tanórai használata, mert ez a technológia színesebbé és érdekesebbé tenné az órákat, és mindig kéznél van. Használatukkal szerintük több minden elérhetővé válik, mint a tankönyvekkel. Azt is gondolják, hogy sokkal kisebb a korlátozottság, praktikusabb is, mivel kisebb helyen elfér, nagy mennyiségű adat tárolására alkalmas, illetve nem szennyezi a környezetet. Többen mondták, hogy így nem lenne probléma az sem, ha valakinek nehezen olvasható az írása. Kiemelték továbbá, hogy a mobiltechnológia alkalmazásával jobban rögzülne a tanulási folyamat során a tananyag, mert így több érzékszervet vonnának be a tanulásba. Olyan vélemények is voltak, hogy javíthatná a helyesírásukat, illetve segítene alkalmazkodni ahhoz a jelenséghez, hogy sok kommunikációs élethelyzetnek az alapját ma már a telefonok képezik. Volt, aki úgy vélekedett, hogy úgyis egész nap ezt nyomkodja, de ha még tanulni is ezen tanulhatna, akkor az igazán felemelő lenne a számára.

Voltak, akik szkeptikusan viszonyultak a kérdéshez: úgy gondolták, hogy az okostelefonok elvonnák diáktársaik figyelmét, nem lennének egyenlők a feltételek, illetve a wifielérés is problémát okozna. A diákok egy része azért tart az órai okostelefon-használatától, mert nagyon sok pedagógus a technológia ellen foglal állást.

A diákok a tanuláshoz tanáraiknak és társaiknak olyan alkalmazásokat ajánlottak, mint a hangoskönyv, Word (mint helyesírás-ellenőrző), szókereső (pl. Pixwords), Wikipédia, Facebook, imélkliens, helyesírási szótárak, illetve a Duolingo.

2.2 A tanárok körében végzett kvantitatív (kérdőíves) felmérésem eredményei. A tanárok körében 50 fős válaszadói csoporttal dolgoztam, akik között különböző korcsoportok, régiók, illetve intézménytípusok képviselői szerepeltek. A tanárok 85%-a használ okostelefont. Az okostelefont használó tanárok által kedvelt alkalmazáscsoportok nem sokban különböznek a diákokétól, funkciójuk szerint is a kommunikációhoz kapcsolódó alkalmazásfajtákat (levelezés, közösségi oldalak, Messenger) használják a legtöbben. Néhány éve a mobiltelefon csaknem kizárólag a telefonálás eszköze volt, így joggal mondható, hogy érezhető a paradigmaváltás a társadalmi, illetve kommunikációs szokások tekintetében.

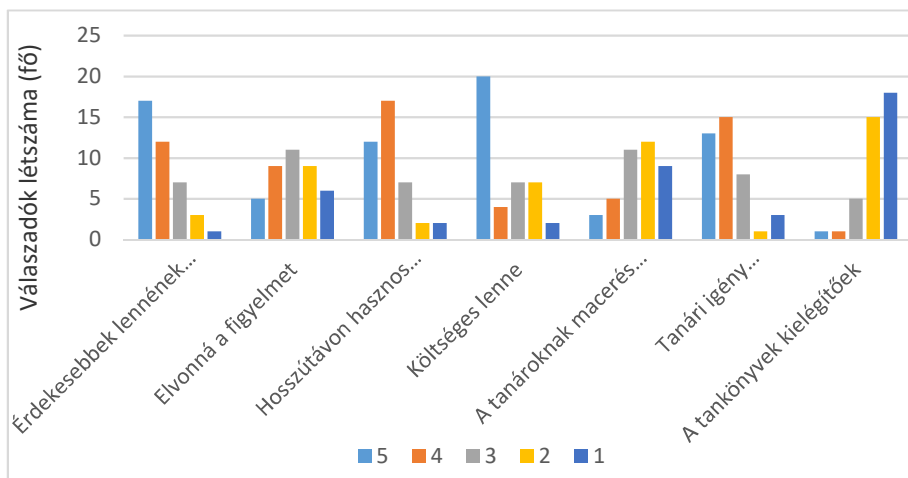
A válaszadók majdnem háromnegyed része (74%) szerint a mobilapplikációkat fel lehet használni tanulási célra. Az ötletet támogatók a szókeresős (Pixwords, Szókereső), illetve szókincsfejlesztő (szinonimaszótár) alkalmazások bevezetését javasolták. Ezek szigorúan véve ugyan nem olyan alkalmazások, melyek nyelvfejlesztési célra lettek létrehozva, de az óra menetébe különböző játékok segítségével be lehet építeni ezeket a feladatokat, akár csoportos gyakorlatok formájában is. A helyesírási szótár alkalmazási lehetősége is az ötletek között szerepelt (praktikus, telefonról mindig elérhető). Többek szerint hasznosak lennének a hangrögzítő, illetve további különböző audioalkalmazások (ez alatt az olyan alkalmazásokat értem, melyek a használó hallásához kapcsolódóan segíthetnek a tudatos nyelvelsajátításban az ön-reflexió lehetőségét megteremtve – például a diktafon is ilyen, hisz a használó meg tudja hallgatni saját beszédét, és ha nem is egyedül, de segítséggel mindenképpen

elemezhető, hogyan tudna javítani szupraszegmentális hiányosságain). Ezek a programok segíthetnek a kiejtés gyakorlásában, a szupraszegmentális jellegzetességek fejlesztésében is, továbbá a vélemények szerint a dialektológia tanulása során is hasznosíthatóak lennének. Emellett érkeztek még olyan válaszok is, hogy a levelezős alkalmazásokat (pl. Gmail), illetve az idegen nyelvek tanulását segítő oldalakat (pl. Duolingo) is lehetne szakszerűen használni. Az ötletet ellenzők szerint órára nem való telefon, továbbá a mobiltelefonos alkalmazások nem segítik a tanulást. Arra a kérdésre, hogy mennyire tartanak jó ötletnek az okostelefonok tanulási célú felhasználását nyelvtanórán a tankönyvek mellett, a tanárok 3,7-es átlageredményt adtak.

Ezután az okostelefonok felhasználásának listába szedett előnyeit és hátrányait kellett értékelniük az eddig is alkalmazott 5-ös skálán. A válaszok azt mutatják (4,03-os átlag), hogy a mobiltelefonok érdekesebbé tehetnék az órákat. A pedagógusok általában úgy gondolják, hogy hosszú távon jó hatással lenne a nyelvi kompetencia fejlesztésére, ha bevonnánk a nyelvtanórákon a mobiltelefonokat is. Ha szabadon el lehetne dönteni, hogy a válaszoló pedagógusok használják-e az órán az okostelefonokat tanítási-tanulási célokra, akkor a többség használná azt (3,85-os átlag). Arra, hogy mennyire lenne nehéz elsajátítani az okostelefon szakszerű alkalmazását (1: egyáltalán nem lenne nehéz, 5: nagyon nehéz lenne) a tanárok 2,53-os átlagot adtak, tehát nem érzik teljesíthetetlennek a feladatot. Arra az állításomra, hogy „a tankönyvek teljes mértékben kielégítenek minden igényt, nincs szükség arra, hogy mellettük okostelefonokat használjunk tanórai célzattal” (5: teljesen egyetért, 1: egyáltalán nem ért egyet), 1,8-es átlagot adtak a válaszadók.

1. ábra

Vélemények az okostelefonok felhasználásának lehetséges előnyeiről, illetve hátrányairól (5: teljes mértékben egyetért, 1: egyáltalán nem ért egyet)

Az eredmények azt jelzik, hogy a hagyományos módszerek kiegészítésre szorulnak, amit a megkérdezettek szerint a mobiltechnológia bevonásával lehetne megoldani.

Különböző tanítási célú ötleteket is vázoltam, melyeket szintén értékelniük kellett a válaszadóknak. Az applikációk szókincsfejlesztésre, a szupraszegmentális jellegzetességek javítására (prozódiai sajátosságok elemzésére) vagy helyesírás-ellenőrzésre való használatára vonatkozó ötletek mindegyike 4-es átlag fölötti eredményt kapott az 5-ös „kedveltségi” skálán. A Facebook (3,23-os átlag) és a fordítóprogramok (3,33-os átlag) bevonásával szemben még szkeptikusabbak voltak a tanárok, bár ebben is láttak lehetőséget.

3. Az applikációk oktatási célú használata. A QR-kód egy kétdimenziós vonalkód. Ez a kód adatok – például GPS-koordináták, hivatkozások, szövegek – tárolására alkalmas. A kód tartalmát kamerával és a megfelelő szoftverrel rendelkező eszközök (például okostelefonok) segítségével lehet visszafejteni. Ez lehetővé teszi, hogy a hosszú, körülményes, bonyolult adatok a kód gyors és egyszerű beolvasásával hozzáférhetővé váljanak. Funkciói többértékűek: felhasználhatjuk tanórán egy-egy webcím vagy vázlat kódolására, illetve tanulási célú játékokra. A gyerekek szeretik, mert interaktív tevékenység: beolvashatják, megfejthetik a kódokat. A kódok kivetíthetőek és nyomtathatóak is. A QR-kódok felhasználása csoportmunka során is alkalmazható. A kódokat lehet használni egy órával kapcsolatos kincskereséshez, mint a Munzee és a Geocaching esetében (ezek okostelefonnal játszható modern kincskereséses játékok, melyeknél QR-kódokat rejtenek el különböző helyeken). Bár kezdetben arra alapoztam, hogy mindenhol biztosított a wifielérés, beláttam, hogy ez még nem magától értetődő. Javaslatom arra vonatkozik, hogy az iskolán belül is el lehetne rejteni QR-kódokat, hogy kincsvadászatot szervezzünk. Ezek kapcsolódhatnak a házi feladatok megoldásaihoz, nyelvtani szabályokhoz, nyelvtani útvesztőkhöz, melyekkel szórakoztatóan lehetne tanulni (vö. ABONYI-TÓTH–TURCSÁNYI-SZABÓ 2015: 89–91).

A fordítóprogramok nem működnek hibátlanul, főleg hosszabb szövegek esetében problémás a használatuk. Kisebb egységek fordításakor viszont viszonylag megbízhatóak, bár ilyen esetekben is vannak félrefordítások. Ezeket a félrefordításokat lehetne felhasználni arra, hogy tanórán a tanár vezetésével elemezze az osztály a mondattani helytelenségeket, melyek javítása során felhívhatjuk a figyelmet a magyar nyelv jellegzetességeire (pl. variabilitás), összehasonlíthatjuk a magyar nyelv tipológiáját és grammatikáját más nyelvek logikájával. Az ötlet nem igényel magas szintű nyelvtudást.

A Microsoft Word (illetve a WordPad és a jegyzettömb) alkalmazható jegyzeteléshez, digitális tollbamondáshoz, ugyanakkor a helyesírás ellenőrzésére is alkalmas lehet. Önmagában ugyan nem alkalmas a helyesírási szótár helyettesítésére, mivel a Word bizonyos helyesen írt szavakat (főként szóösszetételeket) sokszor helytelennek ítélt, továbbá problémája van a homonimákkal. Azonban a helyesiras.mta.hu weboldallal együtt véleményem szerint kiegészíthetik egymást. A helyesiras.mta.hu, a szinonimaszotar.hu és az idegen-szavak.hu együtt alkalmasak lehetnek arra, hogy hozzájáruljanak a tanulók szókincsének fejlesztéséhez.

A beszédtechnikai, fonetikai – például szupraszegmentális – jellegzetességek, valamint dialektális és szociodialektológia különbségek felismerésében, bemutatásában, valamint az ezekre irányuló készségek fejlesztésében segíthetnének a hangrögzítő diktafonalkalmazások. Emellé javaslom a Google Chrome böngészőről elérhető onlinediktálás.hu online alkalmazást, mely beszédtranszformálásra használható (szóbeli szöveget képes írottá átkonvertálni). A diktafon segíthet abban, hogy a beszélő felismerje saját hibáit, miután visszahallgatta az általa mondottakat.

Szókincsfejlesztésre különböző szókereső, szókirakós, illetve „akasztófás” (egy valaki által kitalált szó betűnkénti kitalálására épülő) alkalmazásokat ajánlok. Ezek folyamatosan bővülnek a szavak számát tekintve. Javasatainkat mi is elküldhetjük a fejlesztőknek. Emellett a keresztretjvényes alkalmazások eredménnyel alkalmazhatók a mentális lexikon előhívási folyamatainak fejlesztésére, akár az aktuális tantervi témában is.

A Facebook magyarországi felhasználóinak száma milliós nagyságrendű. Az internet megjelenése óta (pontosabban a chat, a Messenger, a közösségi oldalak térnyerésének idejétől) több nehézséget okoz a helyesírás. Kutatásom során felfigyeltem arra, hogy a gyerekek gyakran a kézírás során sem használnak középpontozást, hagyják a dupla betűk egyik tagját, gyakran rövidítenek és írnak le szavakat fonetikusán. (Bár ennek okai nem kizárólag a digitális kultúrában keresendők.) A tanulói kérdőívek tanúsága szerint a vizsgált 8. osztályosok több mint 90%-a napi rendszerességgel használja az oldalt. Amellett, hogy az internetes kommunikáció megfelelő szintet biztosíthat a kódváltás elsajátítására (vö. ANTALNÉ 2008), azt gondolom, hogy meg lehet tanítani a diákokat arra, hogy hogyan használják helyes írással az oldalt. A Facebookon lehetőség nyílik csoportot létrehozni, ahol az osztálytagjaival gyorsabban, könnyebben lehet kommunikálni. Fontos szempont lehet, hogy a diákoknak helyesen kelljen írniuk, mint ahogyan kézzel írott formában is. Kritérium lenne a nagybetűvel való mondatkezdés, a helyes középpontozás, illetve a helyes ékezethasználtság. A Facebook lehetőséget nyújt utólagos szerkesztésre, így a hibásan írt szavakat utólag is ki lehetne javítani a diákokkal, hogy ez rögzüljön. A csoportba házi feladatokat is fel lehet tölteni, melyet a diákok innen könnyen elérhetnek, otthon megoldhatnak, majd visszatölthetik az oldalra, ahonnan a tanár is könnyebben elérheti azokat, így az online adatkezelést is megtanulhatják ezzel. Egy közös levelezés is létrehozható ebben a környezetben (ha a hagyományos levelezőrendszereken kívül keresünk lehetőséget), ahol különböző írott kommunikációs formákat gyakorolhatnak. Motivációként a Facebook megfelelő használatát úgy lehetne integrálni az órai munkába, hogy az osztályzásnál pluszpontokat lehessen vele gyűjteni. A kezdeményezésnek az lenne a célja, hogy egy idő után a tanulók rutinszerűen írjanak helyesen a digitális eszközeiken. Tisztában kell lenni azzal, hogy nem várható el a diákoktól, hogy a közösségi oldalakon hibátlan helyesírással kommunikáljanak, és a kódváltás jelentőségét sem becsülhetjük alá (vö. KESZY-HARMATH 2014), de úgy gondolom, a kezdeményezésnek lenne értelme, mert ha a diákok rendszeresen írnak digitális

tollbamondást vagy beadandó feladatot az említett oldalon, akkor észrevehetik, hogy a rövidítések, ékezetek leghagyása stb. nem is jelentenek nagy időnyeréséget.

4. A létrehozni kívánt alkalmazás és a jövőbeli perspektívák. Kutatásom során megmutatkozott az igény egy olyan alkalmazásra, mely a jelenlegi iskolarendszerben segít a kognitív disszonanciák leküzdésében, gamifikációs technikákat alkalmazva integrálja az okostelefonokat tanórai használatra.

Az alkalmazás tervezése már folyamatban van, erre csak röviden térek ki. Az alkalmazás hasonlít a Duolingo struktúrájához (ez egy ingyenes idegennyelv-tanulást segítő program, mely játékosan, egyéni szinthez mérten segít a felhasználóknak különböző idegen nyelvek elsajátításában). Az említett applikáció saját motivációs és jutalmazási rendszerrel működik, a tanulók autodidakta módon sajátíthatják el egyéni teljesítményi szintjükhöz mérten a soron következő tananyagot, hogy aztán játékos módon megoldhassák az ahhoz kapcsolódó feladatokat. A tanulási módszer ezzel könnyű és szórakoztató lenne.

Saját alkalmazásom hasonló irányelvet kíván követni figyelembe véve a Magyar grammatikát (KESZLER szerk. 2000) és az ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT-féle nyelvtankönyveket (ANTALNÉ–RAÁTZ 2013). Amíg az alkalmazás nem készül el, kritériumrendszerem további szigorításával és az applikációtípusok további kijelölésével kívánok foglalkozni. Ennek a folyamatnak a részeként szeretném az applikációkat szélesebb körben tesztelni, tanórán alkalmazni. Fontos megjegyezni, hogy az applikációk a személyes interakciót nem pótolják; véleményem szerint integrálásuk segíthet a digitális és anyanyelvi kompetencia fejlesztésében, mely konkrét javaslat szerint az órának egy részét (pl. 10–15 perc) vagy az óraszámok egy hányadát képezné. A diákok projektfeladatok keretében a csoportos, kooperatív munkák során tevékenyen fejlődnek az anyanyelvi kommunikációban, illetve digitális kulcskompetenciáikban (NAT 2012).

A diákok körében nagyon népszerű volt az általam vázolt ötletcsoport. Kutatásom mostani fázisában tesztelem az alkalmazásokat, bizonyítva ezek létjogosultságát azon tanároknak is, akik még szkeptikusak azzal kapcsolatban, hogy e technológiák megfelelő alternatívákat nyújthatnak a jövőben. Ahogy azt feljebb már jeleztem, a tanárok is részesei az infotechnológiai vívmányok széleskörű térnyerésének, sőt egyre inkább fogékonyak is az új eszközök alkalmazására, ami jó alapot nyújthat a későbbiekre nézve. Látható az is, hogy megjelent az igény egy speciálisan e célra fejlesztett alkalmazás létrehozására is, így a tesztfázis megvalósulása után a későbbi kutatási célom az említett alkalmazás előkészítése, mely megfelel a felmért igényeknek.

5. Összefoglalás. Azt gondolom, hogy a fent bemutatott alkalmazástípusok közül a jövőben a QR-kódokat kiválóan lehetne iskolán belüli tematikus kincsvadászathoz használni – például csoportos gyakorlatként, vetélkedő formájában, akár egy dupla tanórán, akár különböző napokon, kijelölt időpontokban. Az Office Word a tévesen leírt szavak helyesírásában segíthet a helyesírási szótár bevonásával. A kombinált applikációkat helyesírás fejlesztésére lehetne tanórán használni egy-egy műelemzés vagy tollbamondás kapcsán. Ezen eljárás előnye, hogy azonnali visszajelzést ad,

nem kell várni a javításra. A szupraszegmentális jellegzetességek fejlesztése megvalósítható az audioalkalmazásokkal. A tanterem átrendezése és egy nyílt, körben való elhelyezkedés segítheti a módszer hatékonyságát, mert megszűnik a tanár és a diákok közötti hierarchikus viszony. Itt a tanár mint segítő társ kerül előtérbe. A fent elmondottak alapján a Facebook integrációját nagyon fontosnak tartom, mivel a diákok digitális helyesírásának javítására ez egy jó platform lehetne. Jóllehet a helyzetnek megfelelő kódváltás elsajátítása is szükséges, úgy gondolom, hogy az általam vázoltak ezt nem zárják ki, a nyelvtanórai feladatokon kívül a beszélt nyelvi és az írott szöveg sajátosságainak keveredésével konfrontálódni fognak a tanulók, aminek következtében azt ők maguk is elsajátítják. Véleményem szerint a digitális forradalom következtében beálló nyelvi változás csak egyre nagyobb léptékű lesz, mellyel kötelességünk lépést tartani. Egy olyan lehetőség, mely a gamifikáció technikájával segít anyanyelvtant tanulni a gyermekeknek, motiválóbbr, a diákok aktív, ezáltal hatékonyabb bevonását elősegítő lehet a jelenlegi módszerekhez képest.

Hivatkozott irodalom

- ABONYI-TÓTH ANDOR – TURCSÁNYI-SZABÓ MÁRTA 2015. *A mobiltechnológiával támogatott tanulás és tanítás módszerei*. Educatio, Budapest.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT 2013. *Magyar nyelv és kommunikáció Tankönyv a 8. évfolyamosok számára*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2003. Az anyanyelvi nevelés új stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 4: 407–427.
- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2008. A helyesírási kultúra fejlesztésének régi-új technikái. *Anyanyelv-pedagógia* 1/3–4: 1. n. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=109> (2017. 04. 05.)
- FROMANN RICHÁRD – DAMSA ANDREI 2016. A gamifikáció (játékosítás) motivációs eszköztára az oktatásban. A gamifikáció jelentése és jelentősége. *Új Pedagógiai Szemle* 66/3–4: 76–81.
- GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KESZY-HARMATH DÁNIEL 2014. A Facebook használata az anyanyelvi nevelésben. *Anyanyelv-pedagógia* 7/1: 1. n. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=498> (2017. 04. 05.)
- NAT = Nemzeti Alaptanterv 2012. *Magyar Közlöny* 66: 10639–10847.
- OECD 2015. *Students, Computers and Learning: Making the Connection*. OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264239555-en>
- RAB ÁRPÁD SZÖRÉNY 2015. *A digitális kultúra hatása az emberi viselkedésre a gamifikáció példáján keresztül*. Doktori értekezés, kézirat. Corvinus Egyetem, Budapest.

